

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**TÜRKİYE’NİN FİLİSTİN POLİTİKASINDA DÖNÜŞÜM:
2002 ÖNCESİ VE AK PARTİ DÖNEMLERİNE DAİR
BİR KARŞILAŞTIRMA**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İslam ALZANT

**Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. İsmail Numan TELCİ

HAZİRAN – 2019

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

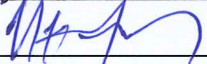
TÜRKİYE’NİN FİLİSTİN POLİTİKASINDA DÖNÜŞÜM:
2002 ÖNCESİ VE AK PARTİ DÖNEMLERİNE DAİR
BİR KARŞILAŞTIRMA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İslam ALZANT

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi

“Bu tez 21/06/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Doc.Dr. İsmail Numan TELCI	BASARILI	
Prof. Dr. Arif BILGIN	BASARILI	
Dr. Öğr. Üyesi Veysel KURT	BASARILI	

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	İslam ALZANT
Öğrenci Numarası	:	1560Y12038
Enstitü Anabilim Dalı	:	Tarih
Enstitü Bilim Dalı	:	Yakınçağ
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	TÜRKİYE'NİN FİLİSTİN POLİTİKASINDA DÖNÜŞÜM: 2002 ÖNCESİ VE AK PARTİ DÖNEMLERİNE DAİR BİR KARŞILAŞTIRMA
Benzerlik Oranı	:	% 9

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

21/06/2019
Öğrenci İmza

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

...../...../20.....
Öğrenci İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Doç. Dr. İsmail Numan TELCİ

Tarih: 21.06.2019

İmza:

KABUL EDİLMİŞTİR

REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

ÖNSÖZ

Yüksek lisans eğitimime devam edebilmem için gurbette kendilerinden uzak kalmamın hüznüne dayanan aileme; her şeyden önce teşekkürü bir borç biliyorum. Ayrıca, tezimin hazırlık sürecinde dil konusunda bana kıymetli zamanını ayırıp yardımcı olma anlayışını hiç aksatmayan Hilal EKREN'e ve yüksek lisans programında derslerini alıp tecrübesinden yararlandığım, bana her türlü desteği sağlayan bütün öğretim üyelerine teşekkür ve minnetlerimi sunarım.

İslam ALZANT

21/06/2019

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	III
TABLOLAR LİSTESİ	V
GRAFİKLER LİSTESİ	VI
ÖZET	VII
ABSTRACT	VIII
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: TÜRKİYE'NİN FİLİSTİN MESELESİNE YAKLAŞIMI VE 2002 ÖNCESİNDE TUTUMLARI	6
1.1. Türkiye'nin Filistin Meselesine Yaklaşımının Başlangıcı..	6
1.2. Türkiye'nin Filistin Meselesinde 2002 Öncesi Rolü ve Tutumları.	8
1.2.1. Siyasi ve Dipolmatik Alanlardaki Tutumları ve FKÖ'ye Yaklaşımı	8
1.2.2. Birleşmiş Milletler'in Kurumlarındaki Tutumları.	13
1.2.3. İsrail'in Filistinliler'e Karşı Tavrı ve Saldırılarına Türkiye'nin Tepkileri.	14
1.3. Türkiye'nin İsrail ile İlişkileri 1948-2001 (AK Parti Öncesi Dönem)	16
1.3.1. Türkiye'nin İsrail ile Siyasi, Diplomatik ve Askeri İlişkileri	17
1.3.2. Türkiye'nin İsrail ile Ekonomik ve Turistik İlişkileri.	28
1.3.3. Türkiye'nin İsrail ile İlişkilerinin Filistin Meselesi Üzerindeki Etkileri.	32
BÖLÜM 2: TÜRKİYE'NİN AK PARTİ DÖNEMİNDE ROLÜ VE TUTUMLARI	34
2.1. Türkiye'nin AK Parti Döneminde Filistin Meselesine Yönelik Rolünün Niteliği ve Hedefleri.	34
2.2. Türkiye'nin Filistin Meselesine Destek ve Yardımları	40
2.2.1. Filistin ile İktisadi İlişkileri ve Yardımları.....	41
2.2.2. İki ülke Arasında Olan Ticaret Değişimi	46
2.3. Türkiye'nin Filistin İle Diplomatik İlişkileri ve Siyasi Destekleri	50
2.4. Türkiye'nin (AK Parti Dönemi) Filistin Meselesindeki Tutumları	55
2.4.1. Türkiye'nin İsrail'in Filistin'e Karşı Davranışlarına Tepkileri	55
2.4.2. Türkiye'nin Barış Sürecine Yönelik Tutumları.....	60
2.4.3. Türkiye'nin Filistin Meselesine Yönelik Yeni Politikasının Etkileri.....	64

BÖLÜM 3: TÜRKİYE'NİN FİLİSTİN MESELESİNE YAKLAŞIMLARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER VE İSRAİL İLE İLİŞKİLERİ.....	67
3.1. Türkiye'nin Filistin Meselesine Yönelmesinin Belirleyici Faktörleri.....	67
3.2. Türkiye'nin Filistin Meselesine Yönelik Rolünün Sınırları	69
3.3. Türkiye'nin Kendi Rolünü Sürdürürken Karşılaştığı Zorluklar	71
3.3.1. Türkiye'nin Karşılaştığı Dış Zorlukların Filistin Meselesine Etkileri	71
3.3.2. Türkiye'nin Karşılaştığı İç Zorlukların Filistin Meselesine Etkileri.....	77
3.4. Türkiye'nin (AK Parti Döneminde) İsrail ile İlişkileri.....	81
3.4.1. AK Parti Döneminde İkili İlişkileri Etkileyen Faktörler:	82
3.4.2. Ekonomik ilişkiler ve Ticaret Değişimi.....	84
3.4.3. Turizm İlişkileri ve Turist Hareketi	87
3.4.4. Siyasi ve Diplomatik İlişkiler	89
3.4.5. İsrail'in Mavi Marmara Gemisi'ne Saldırısı	92
3.4.6. 2016'da İki Ülke Arasındaki Yakınlaşmanın Nedenleri	95
3.4.7. Askeri İlişkiler	97
SONUÇ.....	101
KAYNAKÇA	105
ÖZGEÇMİŞ.....	120

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AFAD	: Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı
AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
BM	: Birleşmiş Milletler
BMGK	: Birleşmiş Miletler Güvenlik Konseyi
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
EL AL	: İsrail'in Resmi Hava Yolları Şirketi
FKÖ	: Filistin Kurtuluş Örgütü
FUBH	: Filistin Ulusal Birlik Hükümeti
FUY	: Filistin Ulusal Yönetimi
HAMAS	: İslami Direniş Hareketi
IAI	: İsrail Havacılık Endüstrisi
INSS	: İsrail Ulusal Güvenlik Araştırmaları Enstitüsü
İHH	: İnsani Yardım Vakfı
İİT	: İslam İşbirliği Teşkilatı
İTTAA	: İsrail Seyahat Acenteleri ve Danışmanlığı Birliği
JDW	: Jane's Defence Weekly
KDK	: Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
NSC	: İsrail'in Ulusal Güvenlik Meclisi Başkan
OPEC	: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TİKA	: Türk İşbirliği Ve Koordinasyon Ajansı

TOBB	: Odalar ve Burslar Birliği
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
UAEA	: Uluslararası Atom Enerjisi
UAV	: İnsansız Hava Aracı
UAVS	: İnsansız Hava Aracı Sistemi
UNRWA	: Göçmen Filistinliler'i koruma ve çalıştırma Ajansı
WSJ	: The Wall Street Journal

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1 : Türkiye-İsrail Değişimi Değeri (1991-2001)

Tablo 2 : Bazı Türk Cemiyetlerinin Yapılan Yardımlar 2010-2017

Tablo 3 : Türkiye'nin Uluslararası Yardımlara Göre Yardımları 2005-2010

Tablo 4 : İsrail'e Seyahat Eden Türk Turistlerin Sayısı 2002-2010

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1 : TİKA'nın Verilerine Göre Yapılan Yardımlarının Miktarı (2005-2016)

Grafik 2 : Türkiye'nin Filistin'e İhracatlarının Miktarı (1996-2017)

Grafik 3 : Türkiye-İsrail Arasındaki Ticaret Değişimi (2002-2016)

Grafik 4 : Türkiye'ye Gelen İsraili Turistlerin Sayısı (2002-2018)

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	X	Doktora	
Tezin Başlığı: Türkiye'nin Filistin Politikasında Dönüşüm: 2002 Öncesi ve AK Parti Dönemlerine Dair Bir Karşılaştırma			
Tezin Yazarı: İslam Nabil ALZANT Danışman: Doç. Dr. İsmail Numan TELCİ			
Kabul Tarihi: 21 Haziran 2019		Sayfa Sayısı: 9 (ön kısım) + 121 (tez)	
Anabilim Dalı: Tarih		Bilim Dalı: Yakınçağ Tarihi	
<p>Filistin meselesi, bölgenin en etkili meselelerinden biri olarak addedilmektedir; Türkiye, AK Parti'nin iktidarından önceki dönemlerde gözünü başta Filistin Meselesi olmak üzere çoğunlukla Arap ülkelerinden Avrupa ülkelerine çevirmiştir. İsrail'le de stratejik işbirliği yaparak siyasi ve askeri anlaşmalar imzalamıştır. Bununla beraber BM'de bazen İsrail'in lehine oylar vermiş; bazen de aleyhine olmuştur. Bu şekilde politikasını bir süre yürütmüştür. Şunu ifade etmek gerekir ki Ortadoğu'nun siyâsî meseleleriyle kendi politikasını uyumlu bir şekle getiren AK Parti'nin 2002'de iktidara gelmesiyle birlikte süreç yeni bir ivme kazanmıştır. Özellikle Filistin meselesine yönelik bölgesel rolü ve dış politikasının temelleri yeniden şekillenmiştir. Bu süreçle birlikte Ortadoğu ülkeleri içerisinde en çok önem atfedilen ülke Filistin olmuştur. Dolayısıyla özellikle Türkiye'nin sağladığı resmi siyasi tutumlar ve yaptığı ekonomik yardımlar açısından bakıldığında; bölgeye birçok konuda büyük desteği olmuştur. Çalışmamızın amacı, AK Parti öncesi Türkiye'nin Filistin politikasında AK Parti sonrasında ne gibi değişikliklerde bulunduğu ve Filistin'e karşı hassasiyetiyle birlikte İsrail'le nasıl stratejik iş birliği yapabildiğini ortaya çıkarmaktır. Buna ek olarak AK Parti öncesi ve sonrası dönemler arasında karşılaştırma yaparak değişiklikleri ele almak ve o farklılıkların nedenleri ve Filistin meselesi üzerindeki etkilerini araştırmaktır. Ayrıca Türkiye'nin Filistin ile olan ilişkilerini, Filistin meselesine yönelik politikasını ve yaklaşımlarını şekillendiren faktörleri belirtmektir.</p> <p>Üç bölümden oluşan bu tez araştırmasının birinci bölümünde Türkiye'nin Filistin meselesine resmi yaklaşımlarının ne zaman başladığı ve başlarda bulunduğu tutumlarının neler olduğu araştırılmıştır. İkinci bölümünde AK Parti'nin iktidara gelmesinden sonra Türkiye'nin oynadığı rolün hedeflerinin, tutumlarının neler olduğundan ve Filistin ile olan ilişkilerinin farklı alanlarda nasıl ilerlediğinden söz edilmiştir. Bununla birlikte Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik; bundan önceki tutumları değerlendirilerek iki döneme dair karşılaştırılması yapılmıştır. Üçüncü bölümü ise Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik rolünün belirleyici faktörlerinin, sınırlarının ve karşılaşılan dış ve iç zorlukların neler olduğu ele alınmıştır. Üstelik bu bölümün son kısmında de, Türkiye'nin (AK Parti döneminde) İsrail'le olan ilişkilerinin ve Filistin meselesine etkilerinin de neler olduğu araştırılarak analiz edilmiştir.</p>			
Anahtar Kelimeler: Türkiye, Filistin Meselsei, AK Parti, Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) ve İsrail.			

Sakarya University

Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	X	Ph.D.	
Title of the Thesis: Transformation of Turkish Policy Towards Palestine: A Comparison Between Pre 2002 and AK Party Periods			
Author of Thesis: İslam ALZANT Supervisor: Assoc. Prof. Dr. İsmail Numan TELCİ			
Acceptance Date: 21 June 2019		Nu. of Pages: viii (pre text)+ 121 (main body)	
Department: History		Subfield: Modern History	
<p>The Palestinian issue is one of the most influential issues in the Middle East region. During the pre-AKP period, Turkey has approached the European Union, moving away from the Middle East and the Palestinian cause. Turkey, during that period, had concluded military and political agreements with Israel, forming a strategic alliance with it. At the UN, Turkey voted on more than one occasion in favor of Israel, while other Arab and Muslim countries voted against. Turkey has for a long time conducted its policy towards Palestine this way. But with the Justice and Development Party (AKP) coming to power in 2002, whose policy was to maintain closer ties with the Middle East, the foreign policy and regional role of Turkey had been reshaped, directing Turkey towards the Middle East, especially the Palestinian issue. Palestine has thus become the country the benefited the most from this shift for several reasons which will be addressed in this study. By examining the official political positions and the economic support provided to the Palestinians, the extent of Turkish support to the issue of Palestine could be noticed. The aim of this study is to highlight the changes in Turkish foreign policy towards Palestine following the rule of AKP. At first, the strategic cooperation with Israel was at the expense of approaching the Palestinian issue, which was sensitive to this Turkish approach. In addition, the study compares the pre-AKP period with the post-AKP period in terms of policy changes towards Palestine, by observing the changes and differences to further examine the reasons for these changes and the impact they left on the Palestinian issue. The study also aims at clarifying the determinants of the Turkish-Palestinian relations in relation to policies and positions towards the Palestinian cause.</p> <p>In this context, the first chapter of the study discusses the beginnings of the official Turkish rapprochement towards the Palestinian issue, and the official positions towards it. The second chapter deals with the objectives of the Turkish role following the arrival of the Justice and Development Party to power in 2002, and its official positions towards Palestine and the development of the Turkish-Palestinian relations in recent years. During the course of this study, these AKP positions will be compared to previous pre-AKP Turkish positions. The third chapter includes the factors affecting this role and its limitations and the internal and external difficulties they face. The last chapter deals with the Turkish-Israeli relations under the AKP and their impact on the Palestinian issue.</p>			

GİRİŞ

Bölgenin en etkileyici ve önemli meselelerinden biri olarak addedilen Filistin meselesine çok önem veren, şu an bölgenin ana siyasi aktörlerinden biri olarak sayılan, bölgedeki güç dengesinde yer alan Türkiye, AK Parti iktidarı öncesi dönemler içerisinde başta Filistin Meselesi olmak üzere gözünü Arap ülkelerinden Avrupa ülkelerine çevirmiştir. İsrail'le de stratejik işbirliği kapsamında siyasi ve askeri anlaşmalar imzalamıştır. Bununla beraber BMGK'deki kararların bazılarında İsrail'in lehine oy kullanırken bazılarında ise çekimser kalmıştır. Bu suretle politikasını bir süre yürütmüştür. AK Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte Türkiye'nin Ortadoğu ülkelerine, özellikle Filistin meselesine karşı rolü ve dış politikası yeniden biçimlendirilmiştir. Böylece Ortadoğu ülkeleri arasında en çok önem kazanan ülke Filistin olmuştur. Türkiye'nin siyasi tutumları ve ekonomik yardımları açısından bakıldığında Filistin'e birçok konuda büyük desteği olmuştur.

Türkiye'nin Filistin ile ilişkilerinin resmi olarak başladığı süreçten beri Filistin meselesinin siyasi olarak fayda görmesini ve karşılaştığı zorluklara karşılık verip sağlam bir duruş sergilemesini sağlayan birçok destekte bulunduğu görülmüştür. Bu desteklerle birlikte Türkiye, kendi rolünü siyasi çerçevede sınırlandırmak istemeyerek farklı sahalarda da Filistinliler'in lehine arabuluculuğunu sürdürmeye çalışmıştır. Fakat bu rolü kısıtlayıp akamete uğratan zorluklarla da karşılaşmıştır ve bunun sonucu olarak kendisi için belirlediği siyâsî çizgide devam etmesinin zorlaşması; Filistin meselesine verilen önceliğin azalmasına ve geri planda kalmasına yol açmıştır.

Bu tez araştırmasında, Türkiye'nin Filistin meselesinde AK Parti iktidarının öncesi ve sonrası rolleri arasındaki farkın ne olduğu ele alınarak bu süre içerisinde Türk hükümetlerinin davranışları ve tepkileri incelenmektedir. Birinci bölümde stratejik bir konuma sahip olan Ortadoğu'da önemli bir rol almaya başlayan Türkiye'nin Filistin meselesindeki resmi yaklaşımının ve rolünün ne zaman başladığı ele alınacaktır. Özellikle başlarda Filistin lehine ciddi bir rol üstlenmeyerek sadece kınamada bulunduğu, BM Güvenlik Konseyi'nde alınan oylarının daha çok kimin lehine olduğu ve AKP'nin gelmesinden önceki süreç içerisinde Türkiye'nin Filistin meselesinde farklı alanlar üzerindeki tutumlarının neler olduğu dikkate alınarak analiz edilecektir. Ayrıca, bu bölümün üçüncü kısmında Türkiye'nin dış politikasının gergin bir süreç geçirmesinden ötürü ilgi alanını Avrupa ülkelerine çevirerek onlarla ve İsrail'le ilişkiler kurmayı tercih

ettiği de araştırılarak ortaya konulacaktır. Araştırmanın ikinci bölümünde, Türkiye'nin ekonomik olarak dünyanın en güçlü ülkeleri arasında yer almasını ve Ortadoğu'da yaşanan siyasi sorunlarda arabulucu olarak rol oynamasını sağlayan faktörler irdelenecektir. AK parti'nin iktidara gelmesinden sonra Filistin meselesindeki rolünün yürürlüğe geçirilerek ilerletilebilmesini sağlayan olayların neler olduğu, Türkiye tarafından yerine getirilen hedeflerin neler olduğu belirtilecektir. Ayrıca Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda Filistin'in lehine İsrail'in aleyhine Türkiye'nin birkaç kez oy kullanarak kendi sınırlı rolünü nasıl sürdürmeye çalıştığı kaleme alınacaktır. Türkiye'nin arabuluculuğu sürdürmek amacıyla çok çaba göstermesine rağmen kendi rolünü sınırlandıran ve çeşitli hadiselerle karşı karşıya kalmasının etkili bir rol oynayamamasına nasıl sebep olduğu da ayrıca belirtilecektir. Bu bölüm ele alınarak içeriklerinden söz edilirken; Türkiye'nin Filistin meselesinde oynamış olduğu rolüne sağlanan katkılar ve meydana gelen değişikliklerden bahsedilerek bundan önceki bölümün içerikleri değerlendirilerek yorum şeklinde iki rolün karşılaştırılması yapılacaktır. Üçüncü bölümde ise, Türkiye'nin Filistin meselesindeki rolünün amaçlarının ve sınırlarının neler olduğu ve bu rolün olumlu, etkili bir şekilde işlerken uluslararası sahada ve Türkiye iç politikasında karşılaşılan zorlukların neler olduğundan söz edilecektir. Bu bölümün son kısmında ise, Türkiye'nin (AK Parti döneminde) farklı alanlarda İsrail'le olan ilişkilerinin hangi seviyeye ulaştığı ve Filistin meselesi üzerindeki etkilerinin neler olduğu araştırılıp analiz edilecektir.

Yukarıda zikredilen ana bölümlerle beraber sonuç olarak, Türkiye'nin kendi rolünü sınırlandırarak etkisiz hale getiren zorlukların nasıl çözülerek ortadan kaldırılması gerektiğine dair sonuçlara ve tavsiyelere de ayrıca varılmış olunacaktır.

Çalışmanın Amacı

1. Türkiye'nin AK Parti öncesi Filistin meselesindeki siyasetinin çok gergin olmasından dolayı; hangi değişikliklerde bulunduğu ve başlarda nasıl Filistin'e karşı İsrail'le işbirliği yapmayı tercih ettiğini izah ederek AK Parti dönemindeki değişikliklerin de nedenlerini ele almaktır.
2. Türkiye ve Filistin arasındaki ilişkilerin kapsamlı ve net bir şekilde değerlendirilip bu ilişkilerin gelecekte gelişmesini, daha geniş bir çerçeveye sahip olmasını ve fayda görmesini sağlayacak etkili sonuçların ortaya çıkmasını sağlamaktır.
3. Türkiye'nin ekonomik, siyasi ve diplomatik alanlarda Filistin'i destekleyerek

kendi rolünün yürürlüğe geçmesini sağlayabilmek için nasıl çaba gösterdiğini ve sarf edilen bu çabaların bazı konularda nasıl etkisiz hale getirildiğini araştırmaktır.

4. Türkiye'nin (AK Parti döneminde) Filistin meselesindeki rolünün hangi alanlarda etkilere maruz kalarak gerilediğini göstermektir.
5. Türkiye'nin Filistin ile olan ilişkilerini, Filistin meselesine yönelik politikasını ve yaklaşımlarını şekillendiren faktörleri belirtmektir.
6. Türkiye'nin Filistinliler'in lehine kendi arabuluculuğunu yaparken karşılaştığı zorluklara, başarısız olmasına sebep olan ve bu konularda rol oynamasını engelleyerek kendi çabalarını etkisiz hale getiren zorlukların kimin tarafından meydana getirildiğini ve nasıl çözülerek ortadan kaldırılması gerektiğini anlatıp bununla ilgili sonuçlar ortaya koymaktır.
7. Türkiye'nin Filistin meselesinde AK Parti'nin gelmesinden önceki ve sonraki rolü üzerinde karşılaştırma yaparak arasındaki fark ve değişiklikler ele alarak bu rolün daha etkili olmasını sağlayacak ve öncelik verilerek uygulanması gereken sonuçlar ve tavsiyeler bu araştırmada masaya yatırmaktır.

Tezin Önemi

1. Bu araştırma, Ortadoğu çalışmalarına yeni bir katkı sağlamaktadır.
2. AK Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte Türkiye'nin Filistin meselesine karşı kendi politikasını neden değiştirdiği ve olumlu bir değişim olup olmadığı araştırılmaktadır.
3. Son zamanlarda Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik siyasi destekleri daha fazla gelişmiştir.
4. Hala ortada bulunup çözülemeyen Filistin meselesinin Türkiye'nin oynadığı rolün benzerini oynayabilecek ve bu konu üzerinde olumlu bir etki bırakabilecek başka tarafların desteklerine ihtiyacı olduğundan dolayı buna benzer konulara ihtiyaç duyulmaktadır.

Tezin Seçilmesinin Sebepleri

1. Bu konunun iki süre arasındaki farkını inceleyip karşılaştırarak kaleme alan hiç bir karşılaştırmalı bir araştırmacının olmaması nedeniyle bu konuyla ilgili anlaiç

sistemiyle araştırma yapılmasına gerek duyulmaktadır.

2. Bu konu, Filistin ve Türkiye arasındaki ilişkiler konusuyla ilgili farklı bakış açısından daha fazla araştırmanın yazılmasına yol açmaktadır.
3. Bu konu hakkında detaylı bilimsel araştırmaların sayısının az olması ve konunun daha önce yapılan araştırmalarda bütün olarak değil parça olarak ele alınmasıdır .
4. Araştırmacının ele geçirdiği Türkçe, Arapça ve İngilizce kaynakların bulunmasından dolayı bu konuyla ilgili ciddi bir araştırma yapabileceği düşünülmektedir.

Tezin İçeriği ve Kapsamı

Türkiye'nin Filistin meselesine karşı kendi politikasını yürütürken içinde bulunduğu ve AK Parti öncesi ve sonrası dönemlere ait olan tutumları incelenerek ilgili politikaların kimin lehine olduğu, hangi yöne doğru değiştirildiği, arasında bir karşılaştırma yapılarak farklılığın ne olduğu ve farklı alanlarda İsrail'le işbirliği anlaşması olduğu halde Filistin meselesinde olumlu bir etki bırakmış olup olmadığı da araştırılmak tez konusunun ele alınacak temel unsurunu oluşturmaktadır.

Tez konumuzla ilgili yaptığımız literatür değerlendirmesi neticesinde bu konuyu ele alan hiçbir araştırmanın analiz sistemiyle karşılaştırma yöntemini kullanmadığı görülmüştür. Bu nedenle araştırma içerisinde ele alınacak olan kısımlar arasında mukayese yapılarak iki dönemin resmi tutumlarına ve içeriklerine bakılarak arasındaki farklılığın iktidara iki dönem içerisinde gelen partilerin politikası ve düşüncelerine dayanıp dayanmadığının analiz edilerek ortaya konulması tezin konusunu kapsamaktadır.

Tez; ana hatlarıyla üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmından sonra araştırmanın birinci bölümünde Türkiye'nin Filistin meselesine resmi yaklaşımının ve rolünün ne zaman başladığı, başlangıçta Filistin meselesinde zaman zaman nasıl olumsuz bir role sahip olduğu ve AK Parti öncesi dönemlerde Türkiye'nin Filistin meselesine tutumunun olumlu ve olumsuz yönleri dikkate alınarak söz edilmektedir. Ayrıca, bu bölümün üçüncü kısmında Türkiye'nin dış politikasının bütün önceliklerini nasıl batılı Avrupa ülkelerine yönlendirerek onlarla ve İsrail'le ilişkiler kurmayı tercih ettiği araştırılarak ortaya konulacaktır.

Bununla birlikte ikinci bölümünde de, Türkiye'nin (AK Parti döneminde) Filistin

meselesindeki rolünün yürürlüğe geçerek ilerilemesine neden olan olayların, bu rolün amaçlarının da neler olduğu ve BM Genel kurulu'nda Filistin'in lehine olan rolünü sürdürmeye çalıştığı kaleme alınmaktadır. Tezin üçüncü bölümü ise Türkiye'nin Filistin meselesi lehine gerek uluslararası sahada gerekse Filistin sahasında kendi arabuluculuğunu sınırlandıran ve rol oynamasını engelleyen zorlukların neler olduğu belirtilecektir. Türkiye'nin (AK Parti döneminde) farklı alanlarda İsrail'le olan ilişkilerinin hangi seviyeye ulaştığı ve Filistin meselesi üzerindeki olumsuz etkilerin neler olduğu ise bu bölümün son kısmında araştırılıp analiz edilerek bir sonuca varılmış olunacaktır

Yukarıda zikredilen ana bölümlerle beraber tezin sonuç olarak, Türkiye'nin AK Parti öncesi ve sonrası dönemlerde oynanan rolünün farklılıklarının neler olduğu ortaya konulup bu rolü sınırlandırarak etkisiz hale getiren zorlukların neler olduğu belirtilip nasıl çözümlenerek ortadan kaldırılması gerektiğine dair sonuçlara ve tavsiyelere varılmış olunacaktır.

Özgün Değer

Ele alınarak araştırılacak tez konusuyla ilgili daha önce yapılan araştırmaların sayısının çok az olması ve ele geçirilen kaynakların taraması yapıldığında AK Parti öncesi ve sonrası dönemlere dair karşılaştırma şeklinde hiç bir bilimsel araştırmanın yayınlanmaması; karşılaştırma yönetimi analiz sistemiyle birlikte kullanılarak yapılmasını gerekli kılmıştır. Böylelikle mukayese yapılacağı planlanan iki döneme ait olan değişimler ve tutumlar geniş ve kapsamlı bir şekilde ele alınarak arasındaki farkların neler olduğu sunulacaktır. Bu suretle Ortadoğu çalışmalarına katkı sağlayacak sonuçlara varılmış olunacaktır. Buna ek olarak, bu konunun, Filistin ve Türkiye arasındaki ilişkiler konusuyla ilgili farklı bakış açısından daha fazla araştırmanın yazılmasına yol açacağı hedeflenmektedir.

Yöntem

Bu araştırmada faydalanılmış olan kaynaklar incelenerek arasında mukayese yapılan iki döneme ait olan belgeler ele alınarak analiz edilerek mukayese yöntemi kullanılmıştır. Dolayısıyla iki dönemin siyasi, stratejik ve ekonomik tutumları parça halinde ele alan diğer kaynaklardaki bilgiler göz önünde bulundurularak analiz edilecektir. Ayrıca bu konuyla alakalı akademik çalışmalar doğrultusunda çalışmanın genel çerçevesi çizilerek literatür değerlendirilmesi yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM: TÜRKİYE'NİN FİLİSTİN MESELESİNE YAKLAŞIMI VE 2002 ÖNCESİNDE TUTUMLARI

Son zamanlarda Ortadoğu'nun en etkileyici bölgesel güçleri arasına giren Türkiye'nin, genel olarak bu bölgenin meselelerine ve özel olarak Filistin meselesine yönelik dış politikasının çok önemli ve kaçınılmaz bir etkisi bulunmaktadır. Bu politikanın Filistin meselesine yönelik yaklaşımlarının başlangıcı ve başta ne tür etkiler bıraktığının gözden geçirilmesi gerekmektedir.

1.1. Türkiye'nin Filistin Meselesine Yaklaşımının Başlangıcı

Türkiye, 1967 yılında İsrail'in, Suriye ve Mısır'a karşı bir anda saldırmalarıyla başlatılan ve sonucu işgal ordusunun Batı Şeria'yı, Kudüs'ü, Suriye'nin güneyindeki Golan Tepeleri'ni ve Sina Yarımadası'nı ele geçirmesiyle neticelenen Altı Gün Savaşı esnasında Arap ülkelerinin yanında durmuştur. İsrail'den de; uluslararası toplumun BMGK tarafından alınan kararlarına uyararak başta Kudüs, Batı Şeria ve Golan Tepeleri olmak üzere ele geçirdiği diğer topraklardan çekilmesini talep etmiştir.¹

Türkiye, 1970'li yıllarda Filistin Ulusal Hareketiyle bağlantılarını genişletmeye hazırlanarak Aralık 1975 tarihinde FKÖ'yü Filistinliler'in tek resmi temsilcisi olarak tanıma kararı almıştır.² 1979 yılının Kasım ayında, Bülent Ecevit Hükümeti zamanında FKÖ'yle ilişki kurmak yolunda bir adım atarak Ankara'da maslahatgüzarlık seviyesinde³ bir temsilcilik ofisinin açılmasına da müsaade etmiştir.⁴

Böylece 1975 yılı, Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik tutumunun değişim noktası olmuştur. Türkiye, FKÖ'yü Filistin Halkı'nın tek temsilcisi olarak tanımasıyla birlikte

¹ Hur S. DELİ, *Türkiye Ve Kadaya El-Siyasa El-Hariciyye*, Demeşşk: Ettihad El-Kitab El-Arabi, 1999, S 35; (خور سيد دلي، *تركيا وقضايا السياسة الخارجية*، دمشق: كمشورات اتحاد الكتاب العربي، 1999، ص 35).

² Philip ROBİNS, *Türkiye Ve'l Şark El'evsat*, Çev. Nicm Huri, Kıbrıs: Dar'ü Kurtuba Lineşr Ve El-Tevsik Ve El-Ebhas, 1993, S 98. (فليب روبينس، *تركيا والشرق الأوسط*، ترجمة ميخائيل نجم خوري، قبرص: دار قرطبة للنشر (والتوثيق والأبحاث)، 1993، ص 98).

³ Veli SIRIM, "Türkiye-Orta Doğu Ülkeleri Arasındaki İlişkilerde Filistin Meselesinin Yeri", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), (355-374), 2019, S 364

⁴ Mustafa ÜREN, "AK Parti İktidarı Dönemi Türkiye-İsrail İlişkileri", Uluslararası Ortadoğu Barış Araştırmaları Merkezi, IMPR Rapor, No 10, 2011, S 7; Yüksel KAŞTAN, "Ortadoğu'da Arap-İsrail Mücadeleleri ve Türkiye", *Tarih ve Medeniyetler Tarihi Dergisi*, Cilt: 4, (Ss 1797-1815), 2012, S 1808.

iki taraf arasındaki ilişkiler başlamıştır ve o süre içerisinde birçok Filistinli öğrencinin Türkiye'de eğitim alması da sağlanmıştır.⁵

1970'li yıllar içerisinde genel olarak İsrail'le savaş halinde olan Arap Devletleri'ne ve özel olarak Filistinliler'e yönelik tutum değişikliğinin sebebi ise Türkiye'nin, OPEC'in* Ortadoğu ülkelerinin petrol gücünü etkili kullanımından endişe duyması ve petrol üretimi yapan ülkelerdeki ticari olanaklarının tehlikede olmasıdır.⁶ Başka bir ifadeyle Türk yetkililer, 1950'li ve 1960'lı yıllarda Filistin meselesi başta olmak üzere bölgenin diğer ülkelere karşı izlediği bu tarafsızlık politikası sebebiyle iktisadi çıkarlarının çoğunun tehlike altında kalma ihtimali olduğunu görünce bazı Arap ülkelerinin istekleriyle uyumlu bir politika içerisinde hareket etmeye başlamıştır.

Türkiye'nin 2002 yılından önceki dönemlerde İsrail'le olan ilişkilerinin niteliği ve devamlılığı, Filistin meselesine yönelik tutumunu ve Filistinliler'le bağlantılarını belirterek şekillendirmekteydi. Bu kapsamda Filistin'de herkesi ayağa kaldıracak kadar tepki vermelerini gerektiren olayların yaşandığı durumlarda ancak Türkiye tarafından sert tepkilerde bulunulurdu. 1956 Savaşı, 1967 Altı Gün Savaşı ve 1982 Lübnan Savaşı gibi olaylar yaşandığında Türkiye tepkisini arttırarak kısa süre içinde İsrail'le olan ilişkilerinin diplomatik seviyesini azaltmaktaydı. Kınanılması gereken, zikrettiğimiz savaşlar gibi olaylar yaşanmadığı müddetçe de; kendi politikasını olduğu gibi sürdürmekteydi. Halbuki, AK Parti sonrası içinde bulunan tutumlara bakılacak olunursa ve önceki politikalarla bir karşılaştırma yapılırsa; Filistin topraklarında daha önceki dönemlere ait olan hükümetlerin zamanında yaşanan bazı olayların karşısında sessiz kalarak siyasi olsa bile hiç bir tepki vermedikleri görülmüştür. Fakat şuan İşgal altında kalan Kudüs ve Batı Şeria'da ise sessizce gerçekleştirilmeye çalışılan ve genel olarak görmezden gelinen politikalara karşı çok sayıda yetkili tarafından çeşitli siyasi faaliyetlerde sürekli ağır ve sert sözler içeren tepkiler verilmektedir. (İkinci bölümde detaylı olarak anlatılacaktır)

⁵ Ahmet A. AL-BURİ, “**El-Kadiye El-Filistiniyye Ala Ecindet'il Ehzebi'l Türkiyye**”, 2014, S 4. (أحمد (علي البرعي، القضية الفلسطينية على أجندة الأحزاب التركية، ٢٠١٤، ص ٤)

* **OPEC**: 14 Eylül 1960 tarihinde o zamanda dünyanın en büyük petrol üreten beş ülkesi olarak bilinen Suudi Arabistan, İran, Irak, Kuveyt ve Venzevile tarafından kurulan ve bu ülkelerin kendi çıkarlarını korumak amacıyla kurdukları en önemli örgüttür. Bu örgütü kurmalarının ana sebebi ise büyük petrol şirketlerine karşı petrol fiyatlarını kendi kontrolü altına alarak üretimini düzenlemektir. İdris DEMİR, “OPEC: Güçlü Bir Kartel”, SÜ Fen Edebiyat Fakültesi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 18, Ss. 231-256, Aralık 2008, S 232.

⁶ Veli SIRIM, S 362; Philip ROBİNS, S 98.

Nitekim, Türkiye'nin 1969 yılında Mescid-i Aksa'nın yakılması olayına verilen tepkileri desteklemesi, BM Genel Kurulu'nun Siyonist'in ırkçılık, ayrımcılık biçimlerinden biri olduğunu addeden ve 3379 sayılı kararının lehine oy vermesi ve Filistin Kurtuluş Örgütü'nü (FKÖ) Filistin Halkı'nın tek temsilcisi olarak tanınmasının ardından; 1970'li yıllar içerisinde İsrail'le olan ilişkileri Soğukluk dönemine girmiştir.

1.2. Türkiye'nin Filistin Meselesinde 2002 Öncesi Rolü ve Tutumları

Türkiye, AK Parti'den önceki dönemlerde Filistin meselesine net bir tutumla yaklaşmamıştır, sürekli farklı tutumlarda bulunan bir politika izlemekteydi. Yani Filistin meselesinin niteliği ve gerekçeleriyle ilgilenmeksizin onun bir uluslararası mesele olduğunu addederek tepkilerini kararsızlık ve hassasiyetle vermekteydi. Buna rağmen bazı alanlarda Filistin meselesini destekleyen tutumları olmuştur ve aşağıda genel olarak içinde bulunduğu tutumlardan olumluluğu ve olumsuzluğuna göre bahsedilecektir:

1.2.1. Siyasi ve Dipolmatik Alanlardaki Tutumları ve FKÖ'ye Yaklaşımı

Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik ilk resmi tutumu, 29 Kasım 1947 tarihinde BMGK'de Filistin'i Taksim Kararının oylamaya sunulduğunda (181) sayılı Taksim Kararı aleyhine oy kullanmasıyla başlamıştır.⁷ Ayrıca, göçmen Filistinliler'in geri dönüş ve tazminat hakkına dair çıkartılan (194) sayılı karar lehine oy kullanmış⁸ ve bu karar kapsamında Türkiye, kendisiyle birlikte Fransa ve ABD'den oluşan Filistin'de Barış Komisyonu'na çekimser ve tarafsız bir üye olarak dahil olmuştur.⁹ Buradan hareketle Türkiye'nin bu tutumu Arap Ülkeleri tarafından Türkiye'nin tarafsız ve bağımsız bir komisyona iştirak ederek Filistin'de yaşanan olaylara karşı açık ve net bir tutumda bulunmaması, tarafsız da olsa Araplara karşı İsrail ve Batılı ülkelerinin lehine tarafsız olduğu şeklinde algılanmıştır.¹⁰ Buna ek olarak Türkiye, BM'de Göçmen Filistinliler'i Koruma ve Çalıştırma Ajansı (5-302) (UNRWA) kurma projesi kararını sunarak; bu

⁷ Philip ROBİNS, S93-94.

⁸ Mişal NUFEL Ve Diğerleri, **Al-Arab Ve Al-Trak Fi Alemin Müteğiyer**, 1. Baskı, Merkez'ül Dirasat El-İstiraciyye Ve El-Buhus ve El-Tevsik, 1993, S 119. (یشال نوفل وآخرون، العرب والأترک فی عالم متغیر، ط ١، (مرکز الدراسات الإستراتيجية والبحوث والتوثيق، ١٩٩٣، ص ١١٩.

⁹ Gencer ÖZCAN, “**Türkiye-İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi**”, İstanbul: TESEV, Kasım 2005, S 13; Burak ŞENEL, “İsrail Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin İsrail'i Tanıma Süreci”, *Akademik Ortadoğu Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 1, (Ss 157-178), 2014, S 170-171

¹⁰ Mişal NUFEL ve Diğerleri, S 119.

projeyi oluşturan 10 üyeden biri olmuştur.¹¹ Ayrıca 1973 yılındaki savaş esnasında Türkiye, İran ve Pakistan'la birlikte ortak bir koalisyona dahil olup Filistinliler'in meşru haklarını tanıdıklarını ifade etmiştir.¹²

Türkiye, 30 Temmuz 1980 tarihinde Filistin meselesine yönelik tutumu kapsamında İsrail'in Doğu Kudüs'ü kendisine dahil ederek ebedi başkenti olarak ilan etmesine karşı bir tepki olarak Kudüs'teki konsoloslüğünü kapatmış ve Tel Aviv'deki temsilciliğini en alt düzeye (ikinci kâtiplik seviyesine) indirmiştir.¹³ 15 Ekim 1988 tarihinde, Cezayir'de bağımsızlığını ilan eden Filistin Devleti'ni de tanıdığını açıklamıştır.¹⁴ Böylece, Türkiye bu tanıma kararıyla Filistin Devleti'ni tanıyan 11. Ülke ve NATO içerisinde ise ilk ülke olmuştur.¹⁵

Türkiye'nin 15 Ekim 1988 tarihinde, Cezayir'de bağımsızlığını ilan eden Filistin Devleti'ni tanıma kararı sürecinde¹⁶ Filistinliler'e yönelik yeni tutumunun FKÖ'nün liderliği üzerinde çok önemli ve olumlu bir etkisi olmuştur. Bu saikle Yasser Arafat 1989 yılında Türk gazetecilere yönelik basın açıklamasında, tarihte 2. Abdülhamit'in Filistin'i İngilizler ve Yahudiler'e teslim etmeyi reddettiğini dile getirip hatırlatarak Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik desteğiyle gururlandığını açıklamıştır.¹⁷ İsrail Türkiye'nin bu adımını eleştirmiş; dışişleri sözcüsü Alon Lie "*Türkiye'nin tutumunun bölgede barış ve istikrara katkıda bulunacağına inanmıyoruz. Bağımsız Filistin Devletini tanıma kararından sonra Ankara'nın Orta Doğu sorununun çözümünde rol oynaması zorlaşır*" açıklamasında bulunmuştur.¹⁸

Madrid Barış Görüşmeleri'nin ardından Türkiye; Filistin meselesine yönelik izlediği yumuşama politikası kapsamında Şubat 1991 tarihinde 100 Ton şeker taşıyan bir vapur

¹¹ Mişal NUFEL ve Diğerleri, S 119.

¹² İmad Al-ZAMİRİ, **Türkiye Ve'l Şark Al-Avsat**, Beyrut: Merkez'ül Kudüs Lidirasat'ül Siyasiyye, (2002, S 101. (101). ص 2002، مركز القدس للدراسات السياسية، بيروت: عماد الصميري، تركيا والشرق الأوسط، بيروت: مركز القدس للدراسات السياسية، 2002، ص 101.)

¹³ Mustafa ÜREN, S 7; Sad ABUDAYEH, "Al-İlakat'ül Arabiye El-Türkiye 1921-2010", **Mü'etemer'ül Al-İlakat'ül Türkiye-Al-arabiye Beyne El-Ems ve El-Hadir**, Ürdün: El-Cemia El-Ürdüniyye, 11-13 Nisan 2010, Ss. 71-106, S 88. (سعد أبودية، "العلاقات العربية التركية 1921-2010"، مؤتمر العلاقات التركية العربية بين (الأمس والحاصر، الأردن: الجامعة الأردنية، 11-13 نيسان 2010، ص 88.)

¹⁴ Tarek AL-ŞURTİ, "Türkiye Ve Siyasetüha El-Hariciyye Tüceh El-Kadiyye El-Filistiniyye Min'el İntifada El-Saniye İla El-Udvani Ala Gazze 2000-2010", (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**) Filistin: Birzeit University, 2011, S 69. (طارق الشرطي، "تركيا وسياستها الخارجية تجاه القضية الفلسطينية من الانتفاضة الثانية إلى (العدوان على غزة 2000-2010"، رسالة ماجستير غير منشورة)، فلسطين: جامعة بيرزيت، 2011، ص 69.)

¹⁵ Philip ROBİNS, S 100-101.

¹⁶ Philip ROBİNS, S 100.

¹⁷ Muhammed AL-SAMMAK, **AL-İlakat'ül Arabiyye-El-Türkiye: Hadirüha ve Müstakbalüha**, (Tarihsiz), S124.

¹⁸ Veli SIRIM, S 365.

göndermiş ve Eylül 1991 tarihinde buna benzer yardımları götürmesi amacıyla başka bir vapur yollamıştır.¹⁹

Filistin ve İsrail 1991 yılında Madrid Konferansı sonrası Ankara'da bulunan diplomatik konsolosluklarını büyükelçilik seviyesine yükseltmişlerdir²⁰ ve böylece Türkiye, Kudüs'te bulunan genel konsoloslughunu açma kararını almıştı.²¹

Madrid Konferansının üçüncü aşaması Türkiye'nin de katılımıyla birlikte Ocak 1992'de Moskova'da gerçekleşmiştir. Su, çevre, ekonomik gelişme, mülteciler, silahlanma kontrolü ve güvenlik konularında görüşmelerin ele alınması belirlenmiş ve çalışma gruplarının oluşturulması sağlanmıştır.²²

Madrid Görüşmeleri'nin ardından, yıllarca Filistin meselesinde “içine kapanık” bir politika uygulayarak Filistin Meselesi başta olmak üzere bölgenin diğer meselelerine hassasiyetle yaklaşmış olan Türkiye, 1990'lı yıllar içerisinde yaklaşımını değiştirmiştir. Nitekim bu yıllarda açık bir politikayla, ABD'nin Filistin meselesinin çözülmesi doğrultusunda düzenlediği herhangi bir girişime veya konferansa katılımı sağlamasından ziyade Filistin meselesinin çözümü için yapılacak barış konferanslarını yataklık etmeye hazır olduğunu açıklamıştır.²³ Türkiye'nin özel olarak Filistin meselesine ve genel olarak bölgenin diğer meselelerine yönelik politikasında görülen değişikliğin başlıca sebepleri şu hâdiseler olabilir: SSCB'nin dağılması, Türkiye'nin etrafında bulunan Kıbrıs Türkleri, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan gibi yeni Türk devletlerinin doğması, Türkiye'nin ortağı olan ABD'ye dünya liderliğinin kalması, 1970'li, 1980'li ve 1990'luların başlarında yaşadığı ekonomik kriz ve bunun ardından Türkiye'nin siyasi, iktisadi, içtimai ve askeri zorluklarla karşılaşmış olmasıdır.²⁴

13 Eylül 1993 tarihinde FKÖ ile İsrail arasında alınan karşılıklı tanıma ardından Türkiye Başbakanı Tansu Çiller, imzalanan bu anlaşmanın cesaretli bir adım olduğunu açıklamıştır. Ardından 25-26 Eylül tarihlerinde Yasser Arafat'ın Ankara'ya yaptığı ziyaret esnasında Türkler, “Gazze-Ariha İmar Sandığı” lehine 2 Milyon dolar yardım

¹⁹ Valid RİDVAN, S 214

²⁰ Veli SIRIM, S 366.

²¹ Valid RİDAVAN, S 198.

²² Sittika BALLI, “Filistin Sorununda FKÖ ve Hamas Faktörü”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi, 2013, s.66-67.

²³ İmad Al-ZAMİRİ, S 103.

²⁴ Samer HASSAN, S 23.

edeceğini açıklamışlardır.²⁵ Buna ek olarak Yasser Arafat Çiller'i Filistin Ulusal Yönetimi'ne (FUY) bağlı olan ve Kudüs'te bulunan Beytü'l-Şark (Doğu Evi) Kurumu'nu ziyaret etmeye davet etmiştir.²⁶

Yıllar önce başlayan Türkiye-Filistin ilişkileri kapsamında Oslo Anlaşması'nın ardından 1994 yılında Filistin topraklarında kurulan FUY ile işbirliği kurulmuş ve Türk Yetkililer, Filistinliler'in isteklerine önem vermiştir. Hatta Türkiye'de Kudüs meselesiyle doğrudan ilgilenen bir Türk yetkili, bakan derecesinde görevlendirilmiştir. Türkiye, Filistin topraklarında uygulanmış olan birçok kalkınma projesinin mimarı "Kalkınma Ofisi"ni Ramallah şehrinde açtırmış ve yardımlarını hız kesmeden arttırmıştır. Ayrıca iki ülke arasındaki ortak işbirliği ilişkileri devam etmiştir; bu kapsamda Filistin'in, Türkiye ile Yunanistan arasındaki 1996-2002 yılları arasında yaşanan anlaşmazlığın çözümü konusunda arabuluculuk yapmakta çabaları da olmuştur.²⁷

AK Parti öncesi dönemlerde Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik insani yardımları yok denilecek kadar azdır. AK Parti sonrası Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik insani yardımı ve desteği azımsanamayacak kadar çoktur (ikinci bölümde detaylı anlatılacaktır). Hatta mevcut durumda Türkiye, Katar'la birlikte bu yönde Filistin'e en çok yardım eden iki ülkeden biridir.

Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik tutumunun derinleşmesi amacıyla Türkiye'nin eski başbakanı Süleyman Demirel, 16 Temmuz 1999 tarihinde Gazze'yi ziyaret ederek Eski Filistin Başkanı Yasser Arafat'la görüşerek barış süreci üzerindeki Türk rolünün ehemmiyetine değinilmiştir.²⁸ Demirel'in barışçıl sürecin üzerinde etkili ve önemli bir rol oynadığını da açıklanmıştır. Nitekim, Türkiye Filistinliler'le siyasi ve ekonomik olarak daha güvenli ilişkiler kurmaya yolunda ilerleyerek altyapı ve yerleşim

²⁵ Valid RİDVAN, S 217.

²⁶ Yakup FUDA, "İlak'ül Müsset'ül Kudüs Tathir'ün İrkiy'ün Li'medinet'il Kudüs Al-Arabiyye", **Mü'etemer'ül Kudüs: Tarih'ül Müstakbal**, Sayı: 29, Bahar 2009-2010, S 38. ("اغلاق مؤسسات") يعقوب عودة، "القدس تطهير عرقي لمدينة القدس العربية"، مؤتمر القدس تاريخ المستقبل، العدد 29، ربيع (2010-2009)، ص 29.

²⁷ Tarek AL-ŞURTİ, S 72.

²⁸ Ranya HASNAVİ ve Mona Rızkallah, "El-Siyasa El-Amniyye El-Türkiyye İticah Mantikat El-Şark'ül Evsat Fi Fetret'i Hükmi Hizbi El-Adalti Ve El-Tenmiyye 2002-2015", (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Tebse: EL-Arabi El-Tebse Üniversitesi, 2016, S 68. ("السياسة الأمنية التركية") رانيا حسناوي و منى رزق الله، تجاه منطقة الشرق الأوسط في فترة حكم حزب العدالة والتنمية 2002-2015، (رسالة ماجستير غير منشورة)، تبسة: جامعة العربي (التبسي)، 2016، ص 68.

alanlarında destekler sunmuştur. Ayrıca, iki taraf birbirlerine ikili resmi ziyaretler düzenlemiştir.²⁹

Türkiye, 2001 yılında meydana gelen Aksa İntifadası'na ilişkin soruşturma için BM tarafından oluşturulan komisyona arabulucu olarak girerek; komisyonun rapor hazırlama çalışmalarına katılmıştır. BM tarafından başlatılan soruşturmayı takip komisyonu kapsamında Türkiye'yi temsil eden grup Eski Başbakan Süleyman Demirel ile birlikte 5 üyeden oluşmaktaydı. Ayrıca, Filistin'in Eski Başkanı Yasser Arafat'ın da içinde bulunduğu talebe göre Türkiye'nin iştiraki sağlanmıştır.³⁰ Türkiye, Kudüs Komitesi'nin bir üyesi olmuştur; Halil Şehri'nde bulunmuş olan uluslararası kuvvetlere katılmış; buna ek olarak Filistin halkının haklarını korumak için uluslararası komisyona da dahil olmuştur.³¹

Yukarıda zikredilenlerden anlaşılıyor ki Türkiye, 1994 yılında FUY'un Filistin topraklarına girip hükümeti kurması itibariyle Filistinliler'le eskisinden daha ileri seviyede resmi ilişkiler kurarak ortak iş birliği kapsamında projeler düzenlenmeye başlamıştır. Ayrıca, FKÖ ile İsrail arasında imzalanmış olan Oslo Anlaşması'nın uygulanması gereken maddelerine dayalı olarak gerçekleştirilen bazı uluslararası komitelere dahil olup Filistin meselesine yönelik olan tutumunu aktifleştirerek rolünü etkili hale getiremeye çalışmıştır.

Türkiye'nin işgal ordusu tarafından 2002 Martı'nda Ramallah şehrinde Yasser Arafat'ın içinde bulunduğu yönetim sitesine yönelik başlatılan abluka tutumuyla alakalı Türkiye Eski Başbakanı Bülent Ecevit: “*Yasser Arafat, Filistin Halkı'nın yasal temsilcisi ve ne yazık ki şuan öyle bir saldırıyla maruz kalmaktadır*” açıklamasında bulunmuş³² ve Filistin'in Cenin şehrine yapılan operasyonu toplu soykırım olarak addettiğini de açıklamıştır.³³ Bülent Ecevit'in Yasser Arafat ile özel bir dostluğunun bulunduğunu da not etmek gerekir.³⁴

²⁹ İmad Al-ZAMİRİ, S 105

³⁰ Samer HASSAN, S 36.

³¹ Mühsein SALİH, “**El-Tekrir El-İstiracî El-Filistinî Li'senet 2005**”, Beyrut: Merkez'ül Zeyitüne Lidirassat Ve'l İstişaret, 2006, S 116-117. (بيروت: مركز (التقرير الاستراتيجي الفلسطيني لسنة ٢٠٠٥)، محسن صالح، الزيتونة للدراسات والاستشارات، ٢٠٠٦، ص ١١٦-١١٧.)

³² Samer HASSAN, S 37.

³³ Türel YILMAZ, Türel YILMAZ, “Türkiye-İsrail İlişkileri: Tarihten Günümüze”, *Akademik Ortadoğu Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, 2010, S 19.

³⁴ Samer HASSAN, S 37.

1.2.2. Birleşmiş Milletler'in Kurumlarındaki Tutumları

Türkiye'nin, İsrail'i 1949 yılında resmî olarak tanınmasından 1967 yılına kadar uzanan dönem içerisinde ikili ilişkiler hafif bir gerginlik sürecine girmiştir. Lakin Türkiye'nin bu dönemde izlediği siyâseti; genel itibariyle Filistin başta olmak üzere diğer Arap siyâseti aleyhine, İsrail'in ise lehineydi. Örneğin; Cezayir'in bağımsızlığı aleyhine oy vermesi ve Bağdat Koalisyonuna katılması gibi. Türkiye'nin bu süre içerisinde İsrail'i destekleyen tutumlarda bulunmasının sebebi; iki tarafın de SSCB'nin başında olduğu doğu koalisyonuna karşı Atlantis Koalisyonu'ndaki üyelikleriyle alâkalı olabilir.³⁵

Türkiye'nin Şubat 1982 tarihinde İsrail'e yönelik izlemiş olduğu tarafsızlık politikası kapsamında, şunu not etmek gerekir: BM'de İsrail'i suçlayan ve Suriye'nin güneyinde bulunan Golan Tepeleri'ni ele geçirip kendisine dahil etmesinin gayri meşru olduğunu addeden karara karşı oy kullanmıştır.³⁶

1989 yılında İsrail'in BM'de temsilciliğini engelleyecek bir karar projesine karşı kendi oyunu vermesinden sonra iki ülke arasındaki ilişkilerin gerginlik seviyesinde düşüş görülmeye başlanmıştır. Ayrıca Türkiye, işgal güçlerinin Filistin topraklarında uygulanan siyonist politikalarını reddeden; özellikle Kudüs meselesine ilişkin çıkartılan bütün kararları lehine oy kullanmıştır. Türkiye 1 Aralık 1999 tarihinde İsrail'in Kudüs şehrine karşı kararlar alacağını ilan etmesinin gari meşru olduğunu vurgulayan BM (37/54) sayılı kararın lehine oy vermiştir.³⁷

2000 yılında Ariel Sharon'un Mescid-i Aksa'yı basması sonucunda İkinci Filistin İntifadası'nın meydana gelmesinin ardından³⁸ Türkiye, 20 Ekim tarihinde BM'de İsrail'in silahsız Filistinliler'e karşı aşırı güç kullanımını kınayarak ilgili kararın lehine oy vermiştir.³⁹ Bununla birlikte Türkiye, Kudüs'te bulunan Mescid-i Aksa'nın içinde 28

³⁵ Tıbbi LAHASAN, "EL-Siyasa EL-Hariciyye El-Türkiyye Beine El-Budi El-Dini Ve El-Budi El-Almani: Fetretü Hüküm Hizb'il Adaleti Ve Etmniyye", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Al-Cezayir: Al-Cezayir Üniversitesi, 2015, S 260. (طبى لىسن، "السىاسة الخارجىة التركىة بىن البعد الدىنى والبعد العلمانى)، Al-Cezayir: Al-Cezayir Üniversitesi, 2015, S 260. (فترة حكم حزب العدالة والتنمية"، (رسالة ماجستير غير منشورة)، الجزائر: جامعة الجزائر، ٢٠١٥، ص ٢٦٠.

³⁶ Valid RİDVAN, **AL-İlakat'ül Arabiyye-El-Türkiyye: Davr'ul Yahud ve'l Tahvulet Eldevliyye ve'l İklimiyye ve'l İlakat'il Suriyye-El-Türkiyye Nemüzeceen**, Beyrüt: Şirket'ül Matbuat Litevzii Ve'l Neşir, 2006, S 196. (ولید رصوان، العلاقات التركىة العربىة: دور اليهود والتحالفات الدولية والاقليمىة والعلاقات السورىة-التركىة نموذجاً)، بیروت: شركة المطبوعات للتوزیع والنشر، ٢٠٠٦، ص ١٩٦.

³⁷ Tarek AL-ŞURTİ, S 107.

³⁸ Zekeriya ÇAKMAK, "Filistin Sorunu Özelinde Türkiye'nin 1990'lı Yıllar ve Sonrasındaki Ortadoğu Politikası", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi, 2007, S 86-87.

³⁹ Murad FUUL, "Al-İlakat'ül Türkiyye El-İsrailiyye Ve Te'sirüha Ala Duval El-Civar Fi Mantikat'il Şarki Al-Avsat", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Al-Cezair: Cezayir University, 2011, S 286-289. (مراد

Eylül 2000 tarihinde meydana gelen kışkırtıcı davranışı da kınayarak; bunun ardından silahlı Filistinliler'e karşı aşırı güç kullanan Mescid-i Aksa ve Filistin'in İşgal devleti tarafından 1967 yılında ele geçirilen tüm topraklarında yaşanan olaylara itiraz edildiğini vurgulayan (1322) sayılı karar lehine 7 Aralık 2000 tarihinde oy kullanmıştır.⁴⁰ Buna ek olarak daha önce belirtildiği üzere Türkiye, 2001 yılında Aksa İntifadası'na ilişkin BM soruşturma komisyonunda arabulucu olarak rapor hazırlamaya katılmıştır.⁴¹ Lakin genel olarak Türkiye'nin İsrail ile yeni gelişen ve çok tırmanan ilişkilerinin kötüleşmesini göze alamayarak öyle bir ihtimale sebep olabilecek tutumlardan uzaklaşmaktaydı; bu ise Türkiye'nin, İİT'nin Katar'da düzenlenen zirvesi esnasında İsrail ile olan diplomatik ilişkilerini kesme kararını geçirmeye çalışmalarını reddetmesine neden olmuştur. Ayrıca 11 Eylül 2001 olayları ardından Eylül 2001 tarihinde BM'in uluslararası konferansı'nın ırkçılığa karşı açıklamasının İsrail'i eleştiren maddesini ilga etme kararı lehine oy kullanmıştır.⁴²

Yukarıda aktarılan bilgiler doğrultusunda Türkiye'nin 2002 yılından önceki dönemlerde bazı durumlarda BM tarafından oylamaya konuların kararların bir kısmına İsrail'in lehine oy kullanması, 2002 yılından önce izlemiş olduğu tarafsızlık ve içine kapanıklık politikalarını uygulayıp hassasiyetle yaklaşımlarda bulunmasına dayanmaktadır. Tezin ikinci bölümünde aktarılacağı üzere Türkiye, 2002 yılından sonra genellikle Filistin meselesi lehine oy kullanmıştır. Türkiye'nin Filistin'i destekleyen ülkeler tarafından BM'de oylamaya sunulan kararlara sadece oy verme konumunda kalmadığı, 2002 yılından sonra İsrail aleyhine ve Filistin lehine karar tasarısı oluşturup oylamaya sunan ülkelere bir olduğu görülmektedir.

1.2.3. İsrail'in Filistinliler'e Yönelik Tavrı ve Saldırılarına Türkiye'nin Tepkileri

Türkiye, İsrail'i 1948 yılında tanınmasına rağmen Batılı ülkelere İsrail'in Filistin topraklarındaki davranışlarına karşı farklı sebeplerle daha hassas bir yaklaşımla tepkilerde bulunmuştur.⁴³ İlerideki kısımlarda Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkilerinin

فول، "العلاقات التركية الاسرائيلية وتأثيره على دول الجوار في منطقة الشرق الأوسط"، (رسالة دكتوراه غير منشورة)، الجزائر: جامعة الجزائر، ٢٠١١، ص ٢٨٦-٢٨٩.

⁴⁰ BMGK, "Mücez'il Amal El-Snaviyye", <http://www.un.org/arabic/sc/roundup/2000/intro.htm> (مجلس الأمن)، "موجز الأعمال السنوي"، الموقع الإلكتروني بالعربي.

⁴¹ Samer HASSAN, S 36.

⁴² Murad FUUL, S 286-289.

⁴³ Micael N. HURİ, **Türkiye Vi El-Şark El-Avsat**, Kurtuba: Darü' Kurtuba Lineşir Ve Tevsik Ve El-Ebhas, 1993, S 84. (ص ١٨٤، ١٩٩٣، التوثيق والأبحاث، ١٩٩٣، ص ١٨٤).

seyri ele alınırken; İsrail'i tanıdıktan sonraki zaman dilimi içerisindeki tutumlarından bahsedilecektir. Bu kısımda sadece gösterilen bazı tepkilerden söz edilmiştir.

Özal Hükümeti, 1985 yılında İşgal Ordusu'nun FKÖ karargahlarını bombalamasının ardından o zamanki İsrail başbakanı Şimon Perez ile görüşmekten vazgeçmiş ve bu olayı “*Herkes kendini başka bir memleketi bombalamakla serbest mi zannediyor*” yorumunda bulunarak kınamıştır.⁴⁴ Buna ek olarak; Türkiye, İsrail'in 1987 yılında başlayan Birinci Filistin İntifadası esnasında Filistinliler'e karşı uyguladığı davranışları ve kullandığı aşırı gücü kınayarak İnsan Haklarına aykırı olduğu yönünde açıklamalarda bulunmuştur.⁴⁵ Tüm bunlara rağmen içinde bulunulan açıklamaların ikili ilişkiler üzerinde hiç bir etkisi olmamıştır; ileride açıklanacağı üzere Türkiye, 1988 yılında İsrail ile olan stratejik ilişkileri kapsamında İranlı yahudilerin kendi toprakları üzerinden Filistin'e göç etmelerini sağlamıştır.

Eski İsrail Başkanı Areal Sharoun'un barış karşıtı siyaseti, İsrail'in Türkiye ile ve 1990'lı yıllar içerisinde Ortadoğu barış sürecinin bir sonucu olarak oluşturulan çerçeveye birlikte iyileşmiş olan ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştur. Ayrıca Sharon'un 2000 yılında Mescid-i Aksa'yı basması, Filistin İkinci İntifadası'nın başlamasına, Filistinliler'e karşı izlediği sert politika ise Türkiye'nin -İsrail ile olan ilişkilerinin iyi olmasına rağmen- bu duruma sert bir tepki vermesine neden olmuştur.⁴⁶ Türkiye Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, bu olayların ardından İsrail'in Filistin topraklarının da içinde bulunduğu davranışlarının ve izlediği politikanın şiddetli ve kışkırtıcı olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷ Ayrıca Türkiye'nin; İsrail'in Filistin'deki Cenin şehrine yönelik saldırılarını toplu katliam olarak kabul ettiğini açıklaması, ABD'yi ve İsrail'i kızdırmıştır.⁴⁸

Mezkûr olaylar; iki taraf arasındaki ilişkiler üzerinde hiçbir etki bırakmamış ve (sonraki bölümde anlatılacağı gibi) ikili askeri ve stratejik ilişkiler daha önce hiç olmadığı kadar ileri seviyeye tırmanmıştır. Ayrıca Türkiye'nin 2000'li yılların başlarında Filistin

⁴⁴ Hande EROL, “Türkiye-Ortadoğu İlişkileri (1983-1993)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2008, S 125.

⁴⁵ Raed ABO MITLIK, “El-İlalakat'ül Türkiyye-El-İsrailiyye Ve Asaruha Ala Al-Kaddiyye El-Filistiniyye 2002-2010”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazze Al-Aksa University, 2011, S 88. (رائد أبو مطلق، "العلاقات التركية-الإسرائيلية وأثرها على القضية الفلسطينية"، (رسالة ماجستير غير منشورة)، غزة: جامعة الأقصى، ٢٠١١، ص٨٨.)

⁴⁶ Samer HASSAN, S 35.

⁴⁷ Tarek AL-ŞURTİ, S 108.

⁴⁸ Samer HASSAN, S 35.

topraklarında yaşanan olaylara karşı tutumunun ancak kınamada kaldığı görülmüştür. Kanaatimizce bu durum, Türkiye'nin İsrail ile iyileşen ve yüksek noktalara tırmanıp farklı bir döneme giren ilişkilerinin gerilemesini göze alamayarak, kötüleşmesine sebep olabilecek tutumlardan kaçınmasından kaynaklanmaktadır.

AK Parti'den önceki dönemlere bakıldığı takdirde Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik izlediği tutumun gergin bir süreç izlemediği ifade edilebilir. Çünkü Türkiye, uluslararası toplumun bölgede çizmiş olduğu politikanın dışına çıkamayacak ve kendisi üzerine konulmuş olan planlarının üstesinden gelemeyecek durumdaydı. Bununla birlikte Türkiye'de yaşanan iç problemlerin meydana gelmesi, bu süre içerisinde çokça hükümet değişikliği, ekonomik krizle yüzleşilmesi, özgürlüklerin kısıtlanması, yurtiçinde içtimai ve iktisadi sorunların zuhur etmesi önemli etkenler arasında zikredilebilir. Bu faktörlerin üstesinden gelerek AB'ye üye olabilmesi için Batılı ülkelere yaklaşıma çalışması, Filistin meselesi gibi bölgenin diğer büyük meselelerine olumlu etkide bulunamamasında önemli bir etkidir.

Sonuç olarak; Filistin meselesi, İslam ve Arap dünyasını bir araya getirebilecek bir köprü vazifesi görebilecekken Türkiye'nin yukarıda zikredilen nedenlerden dolayı 2002 öncesi dönemlerde bu mesele üzerinde reel bir rolü ya da ciddi bir müdahalesi olamamıştır. Sadece kınamada bulunarak kendi diplomatik ilişkilerini azalttığı birkaç olay dışında hassasiyet ve tereddüt içinde, tarafsız ve kararsız bir şekilde Filistin meselesine yaklaşım sergilemiştir. Bu yaklaşım, İsrail ve Filistin meselesine yönelik izlediği politikanın Arap Devletleri'yle birlikte FKÖ'yü rahatsız eden kısmı olmuştur.

1.3. Türkiye'nin İsrail ile İlişkileri 1949-2001 (AK Parti Öncesi Dönem)

Türkiye-İsrail ilişkileri, Türkiye'nin İşgal Devleti'ni 1948 yılında -kuruluşundan kısa bir süre sonra- Mart 1949 tarihinde tanınmasıyla birlikte başlamış ve bu yönüyle İsrail'i tanıyan ve farklı alanlarda ilişkilerini kuran ilk Müslüman ülke olmuştur. İki ülke arasında farklı alanlarda bir taraftan stratejik işbirliği, diğer taraftan ise ulusal çıkarlara dayanan ilişkiler kurulmuş olup yıllar geçtikçe bu ilişkiler güçlenmiştir. Bazen de Filistin meselesiyle ilgili yaşanan bazı gelişmelerden dolayı etkilenme olmuştur fakat 2002 yılına kadar hiçbir zaman ikili ilişkiler gerilemesine sebep olabilecek seviyeye ulaşmamıştır.

1.3.1. Siyasi, Diplomatik ve Askeri İlişkiler

İsrail ile olan ilişkilerin kurulması ve 1950 yılında İsrail ile büyükelçilerin değişiminin olması⁴⁹ Türkiye'nin Batılı ülkelerin rızasını kazanması amacıyla olmuştur ve Batılı ülkelerin yeni Yahudi Devleti'yle ilişkilerini kurmalarıyla birlikte Türkiye de Batılı amillerin etkisi altında kalarak bu adımı atmıştır.⁵⁰ Bu bağlamda Türkiye'nin o zamanlardaki Ortadoğu politikası, Batı'yla uyumlu olan ve 1952 yılında Türkiye'nin NATO'ya üye olarak dahil olmasıyla beraber sağlamlaştırılan kendi dış politikasının kapsamına girmektedir.⁵¹

Buna ek olarak, 1956 Savaşı ardından iki ülke arasındaki ilişkiler gerilemiş ve Türkiye; TelAviv'den temsilcisini geri çekmiştir. Fakat, 1957 yılında Türkiye'nin Suriye ile arasında sınır anlaşmazlığı ardından yaşanan gerginlik nedeniyle Suriye'ye karşı İsrail'le olan ilişkileri sağlam bir seviyeye ulaştırmıştır ve bu gerginlik çok uzun sürmemiştir.⁵²

Türkiye'nin eski başbakanı Adnan Menderes, gizli olarak 1958 yılında İsrail'in ilk başbakanı David Ben Gurion'la buluşmuş ve bu karşılıklı ziyaret esnasında iki ülke arasındaki askeri işbirliği ve istihbarat bilgilerinin paylaşımı gibi konular ele alınmıştır.⁵³ Bununla birlikte Türkiye, 1958 yılında İran ve İsrail'le istihbarat işbirliği kapsamında üç ülke arasında siyasi ve askeri alanlarda stratejik ilişkiler kurarak istihbarat bilgi paylaşımının sağlanmasına dair bir anlaşma imzalamıştır.⁵⁴ İsraili yazar Ofra Bengio, imzalanan bu anlaşmaya dair: “*Türkiye'nin İsrail'in gelişmiş askeri tecrübelerinden yararlanma talebi vardır.*” açıklamasında bulunmuştur.⁵⁵ Philip Robins de, Ankara'yla TelAviv arasındaki resmi ilişkilerin temsilcilik seviyesinde kalmasına rağmen bu anlaşmanın İsrail ile Türkiye arasında olan siyasi işbirliğinin zirvesi

⁴⁹ Tarek AL-ŞURTİ, S42.

⁵⁰ Jerham FOLER, **El-Cümhüriyye El-Türkiyye El-Cedide**...Türkiye Kedevele Mihveriye Fi'l Alem El-İslami, Ab Dahbi: Merkez,ül İmarat Lidrasat Ve El-Buhus El-Straticiyye, 2009, S 53. (جراهام فولر، الجمهورية التركية الجديدة...تركيا كدولة محورية في العالم الإسلامي، أبو ظبي: مركز الإمارات للدراسات والبحوث الاستراتيجية، ٢٠٠٩، ص٥٣.)

⁵¹ Sadah A. EL-HABAŞNA, “El-İlakat'ül Türkiye El-İsrailiyye Münzü Vusul Hizbi El-Adale Ve El-Tenmiyye İla El-Sulta 2002-2010”, *Dirasat El-Ulum El-İnsaniyye ve El-İctimaiyye*, Cilt: 38, Sayı: 3, 2011, (Ss 778-800), S 780. (العلاقات التركية الإسرائيلية منذ وصول حزب العدالة والتنمية إلى السلطة ٢٠٠٢-٢٠١٠). (صدا ح أحمد الحباشنة، "العلاقات التركية الإسرائيلية منذ وصول حزب العدالة والتنمية إلى السلطة ٢٠٠٢-٢٠١٠"، *دراسات العلوم الإنسانية والاجتماعية*، المجلد ٣٨، العدد ٣، ٢٠١١، ص٧٨٠.)

⁵² Tarek AL-ŞURTİ, S42

⁵³ Yusuf N. AVAD, “EL-Mevkiv El-Türki Min'el Kadiyye El-Filistiniyye”, *Sahifat'ül Kudüs Al-Arabi*, 4.10.2012, <http://www.palinfo.com/6043> (13.03.2019). (يوسف نور عوص، "الموقف التركي من القضية الفلسطينية"، (صحيفة القدس العربي اللندنية، ٤ أكتوبر ٢٠١٢،

⁵⁴ Sadah A. EL-HABAŞNA, S 781.

⁵⁵ Samer HASSAN, S 20.

olduğunu belirtmiştir.⁵⁶ Ayrıca bu dönemde Türkiye, 1951 yılında Batılı ülkelerin yanında yer alarak Mısır'ın; İsrail gemilerinin Suveyş Kanalı'ndan geçmesini engelleme kararını kınamıştır.⁵⁷ Adnan Menderes de, Haziran 1954 tarihinde Washington'a yapmış olduğu ziyarette Arap Ülkeleri'ne sitem ederek “*İsrail'in hayatta hakkının olduğunu tanıma zamanı gelmiştir*” ifadesini kullanmıştır.⁵⁸

1964 yılından itibaren İsrail'in, Türkiye'nin taraf olduğu Kıbrıs Krizine yönelik tutumu sebebiyle ikili ilişkiler gerginliğe girmiştir; İsrail BM'de Kıbrıs meselesiyle ilgili Türkiye'nin lehine oy kullanmamıştır. Ayrıca İsrail Başkanı Zalman Shazar, Kıbrıs'a insani yardımlar göndereceğini de açıklamıştır. Bütün bunların ardından iki taraf arasındaki ilişkilerin gerilemesiyle birlikte aralarında imzalanmış olan güvenlik anlaşmasının bitiş tarihi gelmiştir.⁵⁹ Türkiye'nin özel olarak Filistin meselesine ve genel olarak Arap siyasetine yönelik dış politikası, 1965 yılına kadar çoğunlukla ilişkilerini korumak istediği İsrail'in lehineydi; bu nedenle 1965 yılında Arap Devletleri, Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahale etmemesi gerektiğini vurgulayan BM'li kararın lehine oy kullandı. Türkiye'nin aleyhine oy vermeleri, Türk siyasetçilerin başta Filistin olmak üzere diğer Arap Devletleri'ne yönelik politikalarını yeniden gözden geçirmesine neden olmuştur.⁶⁰ Bu gelişmenin neticesinde Türkiye, Kıbrıs meselesine yönelik tutumu lehine Arap Devletlerinin daha çok desteğini sağlamak amacıyla Filistin'e doğru daha uyumlu bir tutumla yaklaşmaya başlamıştır ve 1967 savaşı başlamadan önce Mısır'ın tutumunu destekleyerek Akabe Körfezi'nin İsrail'in gemilerine yeniden açılmasını talep eden Denizli Devletler Grubu'na katılmayı reddetmiştir.⁶¹ Buna ek olarak 1967 yılında Altı Gün Savaşı'nın başladığında ⁶² İsrail'in ele geçirdiği topraklardan çekilmesi gerektiğini

⁵⁶ Philip ROBİNS, S 96-97.

⁵⁷ Arabi MUHAMMED, **El-Tehavul Fi'l Siyase El-Hariciyye El-Türkiyye Tüceh El-İrak, Suriye Ve'l Kadiyye El-Filistiniyye 1990-2010**, Berlin: El-Merkez El-Dimukrati El-Arabi Lidirassat El-İstiraticiiyye Arabiye, 2017, S 93. (عربي محمد، التحول في السياسة الخارجية التركية تجاه العراق، سوريا).
والقصة الفلسطينية، برلين: المركز الديمقراطي العربي للدراسات الاستراتيجية والسياسية والاقتصادية، ٢٠١٧، ص ٩٣.

⁵⁸ Philip ROBİNS, S 95.

⁵⁹ Samer HASSAN, S 21.

⁶⁰ Raed ABO MITLIK, S 87.

⁶¹ Omer ÇİBİNAR, “Siyaset Türkiye Fi'l Şark Al-Avsat: Bei'nel Kemaliyye Ve'l Osmaniyye El-Cedide”, *Washingon: Müsset'i Carnegie Lisalem El-Devli, Sayı: 10, Eylül 2008, S 9.* (عمر تشبينار، "سياسات تركيا في الشرق الأوسط: بين الكمالية والعثمانية الجديدة"، واشنطن: مؤسسة كارنيغي للسلام الدولي، العدد: ١٠، أيلول ٢٠٠٨، ص ٩).

⁶² Tarek AL-ŞURTİ, S42

vurgulayan BM kararını teyit ederek İsrail'den çekilmesini talep etmiştir. Bütün bunlara rağmen iki devletin ilişkilerinin büyük bir hasar almadan devam ettiği görülmektedir.⁶³

Yukarıda zikredilenlere dayanarak Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik siyasi tutumlarını, 1948-1967 yılları arasında yaşanan gerginlik ve tereddüt halinin nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- Türkiye'nin 2. Dünya Savaşı esnasında Müttefiklerin yanında durması, Batılı ülkelere yakınlaşmasına ve Batılı tutumlarla uyumlu siyasi çizgide bulunmasına neden olmuştur.
- İsrail'in Kıbrıs Meselesi gibi Türkiye'yi ilgilendiren bazı meselelere yönelik tutumu, Türkiye'nin Filistin meselesi başta olmak üzere diğer Arap meseleleri lehine karar almasında etkili olmuştur. Dahilî ve haricî meseleler, Türkiye'nin bu dönemde Filistin meselesine yönelik politikasını ve rolünü etkileyen en önemli belirleyici esaslardan biri kabul edildiği anlaşılmaktadır.
- Türkiye'nin bölgesel politikasını belirleyen amiller; öncelikler politikası kapsamında irdelenmelidir. Dolayısıyla iç ve dış meselelerin birbirlerine karışmış olması sebebiyle Türkiye'nin bir meseleye yönelik içinde bulunduğu tutumun diğer meseleler üzerinde de bir etkisi olmaktadır.⁶⁴

1973 yılında Arap-İsrail savaşının başlamasının Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkileri üzerinde bir etkisi olmuştur. Ayrıca, Türkiye İsrail'den Arap bölgelerinden çekilmesini istemiş; bununla birlikte ABD'den İsrail'e yapılan askeri yardımları sevk etmek için Türkiye'de bulunan askeri üslerini kullanmasını engellemiştir.⁶⁵ SSCB'nin uçaklarının kullanılmasına ise müsaade etmiştir.⁶⁶ Türkiye tarafından Filistin Meselesi lehine atılan bu adımlar, iki ülke arasındaki ilişkilerin devam etmesine rağmen bu ilişkileri kısa bir sürede sınırlandırarak azaltmıştır.⁶⁷ Görüldüğü üzere Türkiye'nin Filistin meselesiyle birlikte Arap Ülkeleri'ne yönelik izlediği politikalar, 1970'li yıllarda ileri seviyeye

⁶³ Merkez'ül Zeytüne Lidirassati ve'l İstişarat, **Türkiye Ve'l Kadiyye EL-Filistiniyye**, Rapor (17), Beyrüt, 2010, S 55 . (،٢٠١٠) ، بيروت، تقریر معلوماتی، بیروت، ٥٥ص.

⁶⁴ Samer HASSAN, S 22.

⁶⁵ Türel YILMAZ, S 13

⁶⁶ Omer ÇİBİNAR, S 10.

⁶⁷ İmad Al-ZAMİRİ, S 101.

tırmanmıştır.⁶⁸ Türkiye'nin özel olarak Filistin meselesine ve genel olarak Arap Ülkeleri'ne yeni yaklaşımını sağlayan başka nedenler de vardır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

- Filistin meselesinin merkezîliği ve İsrail'in Filistinliler'e karşı baskılarının gittikçe artması.
- Türkiye'nin darbeler dönemine girmesi. Bu durum, Türk liderlerin kendi sınırlarını ve bölgesel komşularını sağlamlaştırmaya odaklanmasına sebep olmuştur. Ayrıca, 1960'lı ve 1970'li yıllarda Türkiye'nin iç ve dış politikasını eleştiren büyük genç kitle gösterilerinin düzenlenmesinin de bir etkisi olmuştur.⁶⁹
- 1970'li yıllarda yaşanan petrol krizi esnasında Türkiye Hükümetleri Ortadoğu ülkelerine ihracat edilen Türk ürünlerini arttırarak çok yükselen petrol fiyatlarıyla yüzleşmeye çalışmışlardır ve bunun ardından İran ve Arap Devletleri'yle olan ikili ticaret değişim oranı; 1975 yılında 2 Milyar dolardan 1980 yılında 4.9 Milyara yükselmiştir.⁷⁰

1 Ocak 1980 tarihinde iki ülke arasındaki diplomatik ilişkileri büyükelçilerin değişim seviyesine gelmiştir. Ancak 30 Temmuz 1980 tarihinde İsrail'in Doğu Kudüs'ü kendisine dahil ederek ebedi başkenti ilan etmesiyle birlikte iki ülke arasındaki ilişkiler gerilemeye başlamış ve Türkiye Kudüs'te bulunan konsolosluğunu kapatarak TelAviv'de kendi temsilciliğini en alt düzeye indirmiştir.⁷¹

Türkiye'nin yukarıda sözü edilen tutumlarına göre; 12 Eylül 1980 tarihinde Türkiye'de yaşanan darbe sonrası Türk dış politikasında İsrail ve Araplara yönelik iki farklı şık ortaya çıkmıştır. **Birincisi**, İsrail'le iş birliğini geliştirmek, **ikincisi** ise İsrail'le olan ilişkilerin kesilmesi ya da en azından en alt düzeylere azaltmaktır. ABD birinci şıkta yer almaktadır fakat o zamanki Türkiye Dışişleri Bakanı İltar Türkmen'in, İsrail'le olan tüm ilişkileri keserek Arap Ülkeleri'yle ilişkileri geliştirme taraftarı olduğunu da not etmek gerekir. Türk yetkilileri arasında karar alma sürecinde ikinci sekreterlik düzeyine indirileceği kararı verilmiş ve bunun ardından Sharon'un 1986 yazı İstanbul'u gizli

⁶⁸ Raed ABO DEYİR, **İstiraciyet Türkiye Şark Avsatiyen Ve Duvaliyen Fi Duu' İlakatüha B'israil 2000-2011**, Beyrut: Bahis Lidirasat'il Filistiniyye Ve'l İstiraciyeye, 2013, S 66. (رائد أبو دير، إستراتيجية تركيا (شرق أوسطياً ودولياً في ضوء علاقتها بإسرائيل، بيروت: الباحث للدراسات الفلسطينية والإستراتيجية، ٢٠١٣، ص ٦٦).

⁶⁹ Raed MİSBAH, S 67.

⁷⁰ Omer ÇİBİNAR, S 10.

⁷¹ Mustafa ÜREN, S 7.

ziyaretine⁷² rağmen 1980'lerin sonuna kadar Türkiye-İsrail ilişkilerinde durgunluk gördüğü söylenebilir.⁷³ Buna ek olarak Türkiye'nin Ortadoğu'da yaşanan olaylara yönelik tutumlarında bir belirsizlik olduğundan dolayı politikasının sürekli değişim içerisinde olduğunu da belirtmek gerekir.

Yukarıdaki yargımızı destekleyecek bir örnek olarak Türkiye; son belirtilen politikayı da sürdürmeyerek iki yıl sonra tarafsızlık politikasına geri dönmüş ve 1982 Şubat'ında BM'de İsrail'i suçlayan ve onun Suriye'nin güneyinde bulunan Golan Tepeleri'ni ele geçirmesinin gayri meşru olduğunu iddia eden karara karşı oy kullanmıştır.⁷⁴ Lâkin buna rağmen aynı yıl (1982) İsrail'in Lübnan'ın güneyine kara saldırısı düzenlemesiyle birlikte ikili ilişkiler yeni bir gerginlik sürecine girmiş ve Türkiye bu saldırıyı kınayarak İsrail'den işgal ettiği topraklardan çekilmesi istediğini açıklamıştır.⁷⁵

Türkiye'nin 1980'li yıllarda izlediği bu tarafsızlık politikası genel olarak İsrail ve Arap Ülkeleri'yle olan ilişkilerinin ana belirleyici unsuruydu. Fakat FKÖ lideri Yasser Arafat'ın, 1979 Kamp David Anlaşması ardından İsrail'i tanıdığından dolayı uygulanan abluka altında kalan Mısır'ı ziyaret etmesi, petrol fiyatlarının azalması ve Türk-Arap Ortadoğu pazarlarının gerilmesi; Türkiye'nin İsrail'le arasındaki ilişkilerin eski sıcaklığına bir daha kavuşmasını sağlamıştır.⁷⁶ Böylelikle, İsraili ve Türk uzmanlar, teröre karşı ortak hareket ederek bilgilerin paylaşımına başlamıştır ve 1986 yazında iki ülke az bir propagandayla kendi diplomatik ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır.⁷⁷ Aynı yıl Mısır'ın İsrail'le büyükelçiler değişim tutumu ardından da diplomatik ilişkileri yükümlülük düzeyine ulaştırmıştır. Halbuki bu şekilde devam etmeyerek işgal altında olan Filistin topraklarında 1987 yılında meydana gelen Birinci Filistin İntifadası'nın (Ayaklanma) başlaması ve orada yaşanan olaylar, uluslararası kamuoyunun bakışlarını Filistinliler'in durumuna çevirmiştir. Böylece Türkiye de kendini, siyâsî tutum noktasında düzeltmek mecburiyetini hissetmiştir. Bununla birlikte, Türkiye 15 Ekim 1988 tarihinde Cezayir'de bağımsızlığını ilan eden Filistin Devleti'ni tanıdığını açıklamıştır. Böylece İsrail ile olan ilişkiler 1986 yılından beri 1991 yılına kadar yükümlülük düzeyinde kalmıştır. Fakat Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik

⁷² Raed MİSBAH, S 68

⁷³ Hande EROL, S 124.

⁷⁴ Valid RİDVAN, S 197.

⁷⁵ Ahmed AL-BURİ, S 5.

⁷⁶ Philip Robins, S 100.

⁷⁷ Valid RİDVAN, S 197.

gösterdiği ehemmiyetin artışına rağmen İsrail ile olan ilişkileri devam etmiş ve 1960'lı yıllarda olduğu gibi yeniden bir tarafsızlık politikası çizilmiştir.⁷⁸

Yukarıda Türkiye'nin özel olarak Filistin meselesine ve genel olarak bölgenin diğer meselelerine yönelik izlediği tarafsızlık politikasından anlaşılıyor ki; İsrail ile olan ilişkilerini sürekli iyi seviyede tutmaya çalışması, karşılıklı çıkarlar kapsamında değerlendirilmelidir. O yüzden geçen süre içerisinde Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik izlediği olumlu tutumları; bir taraftan Arap Devletleri'yle olan ortak çıkarlarını korumak, diğer taraftan ise taraftarlığı Filistin meselesiyle uyumlu hale gelen Türk kamuoyunu hafifletmekten kaynaklanmaktaydı.⁷⁹

1989 yılından sonra uluslararası toplumda çok değişiklik yaşanması ve 1991 yılında FKÖ ile İsrail arasında yapılan Madrid Barış Toplantısı'ndaki Ortadoğu barış sürecinin başlamasıyla beraber Arap-İsrail ilişkileri'ndeki gerginlik azalmaya başlamıştır. Bunun ardından 1991 yılı Filistin ve İsrail Ankara'daki diplomatik konsolosluklarını büyükelçilik seviyesine yükseltmişler ve böylece Türkiye de Kudüs'te bulunan genel konsolosluğunu açma kararı almıştır.⁸⁰

1990-1993 yılları arasındaki dönemi diğer dönemlerden farklı kılan, Türkiye'nin tam olarak Batılı ülkelerin izlediği politikaya paralel bir siyâset çizmesidir. 1990 yılında İsrail'le olan bütün ilişkiler normal bir sürece dönmüş; 1991 yılında diplomatik temsilciliğin büyükelçilik düzeyine yükseltilmiş ve ardından ikili askeri anlaşmalar daha önce görülmediği kadar ileri seviyeye taşınmıştır.⁸¹

Böylelikle iki taraf arasında 1990'luların başlarında artış göstermeye başlayan askeri işbirliğin kapsamını genişlemeye başlamış ve iki ülkenin ileri düzey yetkilileri birbirlerine karşılıklı ziyaretlerde bulunmuşlardır. Bunların ilki; 1993 yılında Shamon Perez'in ve 1994 Waizmen'in ziyaretleridir. Bu bağlamda Demirel ve Waizmen'in Türk ve İsrail bayrakları altında buluşması "rüya gibi" ifadesiyle tanıtılmıştır.⁸²

⁷⁸ Philip Robins, S 100.

⁷⁹ Raed ABO MITLIK, S 88.

⁸⁰ Valid RİDAVAN, S 198.

⁸¹ Samer M. HASSAN, "EL-Dur El-Tenmevi El-Türki Fi El-Arazi El-Filistiniyye El-Mühtalla Fi Zil Hükümet'i Hizbi El-Adalla Ve El-Tenmiye(2002-2010)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nablüs: El-Necceh El-Vataniyye Üniversitesi, 2012, S 30. (رساله ماجستير غير منشورة)، ٢٠١٢، ص ٣٠. المحتلة في ظل حكومة حزب العدالة والتنمية ٢٠٠٢-٢٠١٠،

⁸² Sadah AL-HABAŞNA, S 781.

1949 yılında İsrail ile başlayan diplomatik ilişkiler sonrası, 1994 yılında ilk resmi ziyareti düzenleyen⁸³ Türkiye Başbakanı Tansu Çiller'in ikili ilişkilerin farklı bir seyri olan bu tırmanma döneminden söz ederken ifade ettiği üzere; Soğuk Savaş'ın sonundan milenyuma kadar geçen sürede Türkiye-İsrail İlişkileri, ittifak veya ortaklık şeklinde değil, stratejik bir "iş birliği" biçiminde anlamlandırılması gerekmektedir.⁸⁴

Türkiye ve İsrail ilişkileri üzerine çalışan bazı araştırmacılar, iki ülke arasında Soğuk Savaş döneminde ve 1990'lı yıllar boyunca gelişen işbirliğinin Ortadoğu'dan kaynaklanan çoklu tehdit algısına dayandığını ve bu algıdan beslenen "güvenlikçi" dış politika yaklaşımının ortak çıkarları çerçevesinde "stratejik" bir işbirliğine gidildiğini söylemektedirler.⁸⁵ Bununla birlikte başka bir bakış açısıyla bakıldığında 1990'lı yıllar boyunca stratejik ilişkilerin daha önce olmadığı kadar hızlanarak bütün alanlarda gelişerek en yüksek seviyelere yükselmesinin gerçek nedenleri gözden geçirilecek olunursa; 1991 yılında FKÖ ile İsrail arasında gerçekleştirilmeye başlanan Madrid Barış Görüşmeleri ve daha sonra 1993 yılında Oslo Anlaşması'nın* imzalanması önemli bir etken olabilir. Bu gelişmelerin ardından Türkiye, 1990'lılardan önceki dönem boyunca İsrail'e yaklaşımını Arap Devletleri'ne karşı içinde bulunduğu bütün hassasiyeti ve çekingenliği gidermiş ve stratejik ilişkileri yürürlüğe koymuştur.⁸⁶ Hints Kramer, Oslo Antlaşması'nın Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkilerini geliştiren unsur olduğunu belirtmektedir.⁸⁷ Yani başka bir ifadeyle bu barış antlaşması; Türkiye'nin 1950'li ve 1960'lı yıllarda İsrail ve Filistin meselesine yönelik denge politikasının, dikkatli yaklaşımının ve 1970'li, 1980'li ve 1990'lıların başında izlediği açılım politikasının yükünden kurtularak İsrail'le olan bütün alanlarda ilişkilerini açık bir şekilde yükseltmeye geçtiği sürecin ana etkeni olmuştur.

⁸³ Sadah AL-HABAŞNA, S 781.

⁸⁴ Serhat ERKMEN, "1990'lardan Günümüze Türkiye-İsrail Stratejik İşbirliği", *Uluslararası İlişkiler* 2(7), (2005), 158-159.

⁸⁵ Ali BALCI ve Tuncay KARDAŞ, "The Changing Dynamics of Turkey's Relations with Israel: An Analysis of Securitization", *İnsight Turkey* 14 (2), (2012), 99-120.

* Oslo Anlaşması: 1993 yılında Norveç'in başkenti olan Oslo'da İsrail ile FKÖ arasında imzalanan ve çıktıklarından işgal edilmiş Batı Şeria ve Gazze'de kurulan Filistin Ulusal Hükümeti olan barış anlaşmasıdır. Münir ŞAFİK, "İttifak Oslo Ve Tedayietüh", Ramallah: El-Merkez El-Filistini Li'ilam, (Tarihsiz), S 2. (منير شفيق، "اتفاق أوسلو وتداعياته"، رام الله: المركز الفلسطيني للإعلام، بدون تاريخ، ص ٢)

⁸⁶ Zekeriya ÇAKMAK, S 73.

⁸⁷ Hints KRAMER, *Türkiye EL-Mütağira Tebehs An Savübün Cedid*, Çev. Fadil Cenger, Riyad: El-Abikan Lineşşr, 2001, S 225. (هايننس كرامر، تركيا المتغيرة تبحث عن ثوب جديد، ترجمة: فاضل جنكر، الرياض: العبيكان، للنشر، ٢٠٠١، ص ٢٢٥)

Nitekim yukarıda da zikredildiği üzere 1992-1995 yılları arasında ikili ilişkiler daha önce hiç olmadığı kadar açık bir şekilde gelişmiştir. İkili askeri tatbikatların gerçekleştirilmesi, askeri ve güvenlik antlaşmalarının imzalanarak uygulanması, karşılıklı siyasî ziyaretlerin yapılması, ikili istihbarat aktarımının sağlanması ve dipolomatik ilişkilerin en yüksek büyükelçilik seviyesine çıkartılması, bu dönemi bundan önceki ve sonraki dönemlerden ayıran temel unsurlardır. Bu dönem “Altın dönem” olarak ifade edilmiştir. Zira bundan önceki süreç, daha önce hiç görmediği bir ivme kazanmış ve bu süreç sonrasında ise (2002'den sonra) -ikinci bölümde ayrıntılı bir şekilde aktarılacağı üzere- iki taraf arasında yaşanan anlaşmazlıklardan dolayı ikili askeri ilişkiler durgunluğa uğramıştır.

Ayrıca, 1994 yılında Türkiye ve İsrail arasında güvenlik alanında eğitim antlaşması, 1996 yılında askeri, ekonomik, siyasi ve güvenlik alanlarında da 22 ortak iş birliği anlaşmaları da imzalanmıştır.⁸⁸ En önemlisi: İsrail'li pilotlarının Türkiye'de eğitim görmeleri, Türkiye'nin tanklarının ve silahlarının İsrail'de geliştirilmesi, İsrail ordusuna ait olan tankların Türkiye topraklarında bulunması, aralarında bilgi paylaşımı konusunda ikili istihbarat işbirliğinin derinleşmesi ve İsrail'in Irak ve Suriye gibi bazı komşu ülkeleri'nden istihbarat bilgilerine ulaşmasını sağlayacak cihazların Türkiye topraklarında bulunması ve monte edilmesi anlaşmalarıdır.⁸⁹ Bunun sonucu olarak ABD, İsrail ve Türkiye'nin Deniz kuvvetlerinin Akdeniz'de ortak askeri tatbikatı da yapılmıştır.⁹⁰

Bununla birlikte; 1996 Şubatı'nda Süleyman Demirel'in 200 üyeden oluşan bir grupla birlikte⁹¹ İsrail'i ilk ziyareti esnasında iki taraf arasında askeri iş birliği antlaşması imzalanmıştır⁹² ve böylece iki ülke arasında tecrübe aktarımı, askeri ve deniz tatbikatları ve ikisinin birbirlerinin limanlarını serbestçe kullanabilmeleri de imzalanan bu anlaşmanın kapsamına girmiştir. Ayrıca, bu askeri anlaşmanın maddeleri Nisan 1996

⁸⁸ Mühsein SALİH, “Türkiye Ve EL-Kadiyye EL-Filistiniyye”, **Takrir Malumati** (17), Beyrüt: Merkez EL-Zeytune Lidirasat ve EL-İstışarat, 2010, S 15. ((١٧)، (محسن صالح، "تركيا والقضية الفلسطينية"، تقرير معلومات (١٧)، (بيروت: مركز الزيتونة للدراسات والاستشارات، ٢٠١٠، ص ١٥.

⁸⁹ Said AL-HAJ, **Furas El-Takarüb El-Türki-El-İsraili Ve İnikasatüh Ala El-Kadiyye El-Filistiniyye**, Gazze: Merkez Beit'ül Hikme, 2016, S 2. (سعيد الحاج، فرص التقارب التركي- الإسرائيلي وانعكاساته على) (الفضية الفلسطينية، غزة: مركز بيت الحكمة، ٢٠١٦، ص ٢. Ahmed MELLİ ve Diğerleri, “Arap-Türk İlişkileri”, Halakat'ü Nikaş, Beyrüt: Merkez'ü Dirassat El-Vihdeh El-Arabiyye, 2016, S 101. (أحمد ملي، وآخرون، ("العلاقات العربية التركية"، حلقة نقاشية، بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، ٢٠١٦، ص ١٠١.

⁹⁰ Gencer ÖZCAN, S 10.

⁹¹ Mühsein SALİH, S 15.

⁹² FAYAD, “Al-İlakat'ül Türkiye El-İsrailiyye Mi Çiller İla Arbakan”, *El-Siyasa El-Devliyye*, Sayı: 129, S 128. (فياص، العلاقات التركية الإسرائيلية من تشيللر إلى أربكان، السياسة الدولية، العدد ١٢٩، ص ١٢٨.)

tarihinde yürürlüğe girmeye başlamış; ilk defa İsrail’li pilotlarının uzun mesafeli alıştırma eğitimi görebilmesi sağlanmış ve hava kuvvetleri arasında yapılan ikili ortak hava tatbikatları düzenlenmiştir. Bu anlaşma, tarafların ikisine karşılıklı olarak askeri ve istihbarat tecrübelerinin değişimini sağlamıştır. Bu antlaşmanın Türkiye'nin silahlı kuvvetlerine tecrübeler kazandırdığı, bu anlaşma sayesinde İsrail'in Lübnan'la olan tecrübesinden yararlanılarak Irak ile olan sınırın korunması gerektiği ifade edilmiştir.⁹³

Ayrıca, 1997 yılında Türkiye'yi ziyarete gelen İsrail Dışişleri Bakanı David Levy ile buluşmayı başta direnerek reddeden ve sonra kendisine uygulanan baskılar etkisi altında kalarak görüşmeyi kabul etmek zorunda kalan ⁹⁴ Necmettin Erbakan* Hükümetinin 1996-1997 yılları arasında Filistin meselesiyle birlikte Arap ve İslam ülkelerine yönelik izlediği açık politikaya rağmen İsrail ile imzalanmış olan anlaşmaların zincirinden kurtulamamış ve 28 Ağustos 1996 tarihinde ortak savunma ve ikili askeri üretimi anlaşmasını imzalamıştır.⁹⁵ Buna ek olarak, 1997 yılında iki taraf arasında askeri tatbikatlar da gerçekleştirilmiştir.⁹⁶

Yukarıdaki paragraf Türkiye'nin Filistin meselesi başta olmak üzere bölgenin diğer meselelerine yönelik izlediği yaklaşımlarını etkileyen ve o dönemdeki Türk Dış Politikasının önceliklerinin istinat edildiği amillerden biri olan bir olaya şahit olduğunu göstermektedir. Türkiye'nin İsrail ile olan stratejik ilişkilerinden dolayı elde edilmesi planlanan amaçlarının o çıkarlara bağlı olması, Filistin meselesi gibi bazı meselelere yaklaşmasını etkilemiştir. Bu nedenle yukarıda zikredildiği üzere Türkiye kendi çıkarları için kurulan stratejik ilişkilerinin bir durgunluğa ya da gerginliğe uğramasına sebep olabilecek yaklaşım ve tutumlardan uzak durarak; o ilişkileri sürdürmüştür. Bu nedenle Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkilerini kurmasının ve Filistin meselesi gibi bölgenin meselelerine hassasiyetle yaklaşarak çıkar ilişkileri üzerinde etki bırakmayacak tutumlarda bulunduğu bahsedilmiştir.

⁹³ SABAVİ, S 49.

⁹⁴ Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın Hayatı ve Kişiliği, Haberin Kapısı, 24.12.2018...

* İsrail Dışişleri Bakanı David LEVY ile görüşme konusunda ERBAKAN'a yönelik baskı lobisinin içinde olan Sedat SERTOĞLU “Başbakan Erbakan inat etti, sonunda vazgeçti ve İsrail Dışişleri Bakanı David LEVY ile görüştü. Çünkü birileri ona 'siz RP Başkanı değil, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanısınız. Bu nedenle Türkiye'nin çıkarları için görüşmeyi yapmanız şart' dedi” diye açıklamıştı. Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın Hayatı ve Kişiliği, Haberin Kapısı, 24 Aralık 2018. <https://www.haberinkapisi.com/tarih/prof-dr-necmettin-erbakan-in-hayati-ve-kisiligi-h5439.html> (13.03.2019)

⁹⁵ Ali BALCI, “Türkiye'nin Dış Politikası ve İsrail: 1990'lar ve 2000'lere İlişkin Bir Karşılaştırma”, *Ortadoğu Etütleri*, Cilt: 2, Sayı: 4, Ocak 2011, (Ss 118-136), S 124

⁹⁶ Sadah AL-HABAŞNA, S 782.

Böylelikle 1991-1996 yılları arasında Türkiye'nin İsrail ile olan stratejik ilişkilerinin daha önce ulaşmasının hiç mümkün olmadığı seviyelere tırandığı ve Filistin meselesinin bu ilişkilerin devamlılığı karşısında hiçbir etkisi olmadığı söylenebilir. Oysa bu durum, temelde Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik tutumunu çok etkilemiştir.

Yukarıda bahsedildiği üzere 1990'lı yıllar içerisinde Türkiye'nin İsrail'le olan ilişkilerini yüksek noktalara getirmeyi planladığı birkaç hedef vardır, onları şu şekilde belirtebiliriz:⁹⁷

- İsrail'in istihbarat tecrübelerinden faydalanmak. (Bunun da PKK'nin lideri olan Abdullah Öcalan'ın yakalanmasında çok faydası olmuştur.)
- O dönemde yurtiçindeki fiyatların yükselmesine sebep olan Ekonomik krizi geçirmekte olan Türkiye'nin İsrail ile stratejik ilişkilerinin bir de ekonomik amacı vardır. Türkiye bu ilişki üzerinden Batılı ülkelere yaklaşıp faizle borç para almak istemiştir.

Yukarıda zikredilen maddelere ek olarak SSCB'nin 1990'lı yılların başında beraber dağılmasıyla iki ülke arasındaki ilişkilerde büyük bir gelişme olmuştur. Buradan anlaşılabilir; uluslararası arenada meydana gelen hadiseler, iki ülke ilişkilerine doğrudan etki edebilecek güçtedir.

Arap-İsrail Savaşları, Filistin meselesi ve İsrail'in Kıbrıs meselesi gibi bazı meselelere yönelik tutumları nedeniyle yer yer gerilen iki ülke arasındaki ilişkiler Soğuk Savaş döneminde dalgalı bir seyir izlemesine karşın, 1990'lı yılların ikinci yarısında askeri ve siyasi anlamda “stratejik işbirliği” düzeyine ulaşmıştır.⁹⁸ Dolayısıyla İsrail, 2002 yılından önceki dönemlerde Türkiye'nin Arap Ülkeleriyle arasındaki gerginlikten faydalanarak Arap Devletleri'yle yaşanan çatışma nedeniyle yaşamış olduğu bölgesel yalnızlıktan kendisini çıkarabilecek stratejik işbirliği kapsamında Türkiye'yle ilişkiler kurmayı başarmıştır. Böylece AK Parti öncesi Türkiye'nin iktidara gelen hükümetleri İsrail ile olan ilişkilerini sağlamlaştırarak ABD ve Batılı ülkelerle ilişki kurmaya çalışmıştır. Bunun için de o dönemler içerisinde ikili diplomatik ilişkilerin büyükelçilik

⁹⁷ Tıbbi LAHASAN, S 263.

⁹⁸ Göztürk TÜYSÜZOĞLU, "Değişen Bölgesel Denklemler Işığında Türkiye-İsrail İlişkileri'nde İşbirliğini Tetikleyen Unsurlar", Giresun Üniversitesi, *İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ*, Cilt: 3, Sayı: 3, 2014, S 589.

seviyesine ulaştığı, ekonomik ilişkilerin daha önce görmediği bir ivme kazandığı ve çeşitli alanlarda askeri iş birliği kapsamında ikili ortak tatbikatlar uygulanarak; istihbaratta işbirliği kapsamını genişleten askeri anlaşmaların imzalandığı görülmüştür.⁹⁹

İkinci Filistin İntifadası'nın meydana gelmesiyle birlikte İsrail'in Filistinliler'e karşı izlediği politikayı ve yaptığı saldırıları kınadığı halde 2001 yılı Haziran ayında ABD'nin katılımıyla Türkiye ve İsrail arasında iki hafta sürmüş olan çok geniş bir askeri tatbikat gerçekleştirilmiştir. Bu gelişmenin ardından İsrail savunma bakanı Türkiye'yle olan ilişkilerin “Stratejik ilişkiler” olduğunu addedeceğine karar vermiştir. Buradan hareketle Türkiye'nin İsrail ile olan askeri ilişkiler açısından ABD'den sonra ikinci seviyede yer aldığı söylenebilir.¹⁰⁰

Eski İsrail Başkanı Areal Sharoun'un barışa karşı tutumları, İsrail'in Türkiye'yle olan ve 1990'lı yıllar içerisinde Ortadoğu barış sürecinin neticesinde kurulan çerçeveye birlikte iyileşmiş olan siyasi ilişkilerin gerginliğe uğramasına sebep olmuştur. Ayrıca Sharon'un 2000 yılında Mescid-i Aksa'yı basması, İkinci Filistin İntifadası'nın başlamasına ve Filistinliler'e karşı izlediği sert politikası ise; İsrail'in Türkiye'yle olan ilişkilerinin etkilenmesine neden olmuştur. Fakat Türkiye'nin 2000 yılında Filistin topraklarında yaşanan olayları sert bir tepkiyle karşılmasına rağmen 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren çok tırmanmaya başlayan ve bütün alanlarda yükseliş gösteren ikili ilişkiler devam etmiştir. 2001 yılının Temmuz ayında yapılan ikili görüşmelerin sonucunda askeri sanayi işbirliği* kapsamında antlaşmalar imzalanmıştır.¹⁰¹ Buna ek olarak; 11 Eylül 2001 olayları sonrası Türkiye ile İsrail arasındaki işbirliği devam etmiş ve bu kapsamda ortak sanayi projesi imzalanmıştır. Bu projeleri şu şekilde özetleyebiliriz: 687.5 Milyon dolar karşılığında 170 Türk M60 tankın İsrail'de modernizasyonunun yapılması ve Türkiye'ye havadan havaya füzelerinin sevk edilişi.¹⁰²

⁹⁹ Efreyem LEVNEY, **EL-Şarakah El-İstiraticiyye El-Cedidh Bein İsrail ve Türkiye**, Lübnan: Merkez El-Natuur Lidirassat Ve'l Abhas, 2008, S 5-6. (افرايم ليفني، الشراكة الاستراتيجية الجديدة بين إسرائيل وتركيا، مركز)
(بيغن للدراسات الاستراتيجية، بيروت: ترجمة: مركز الناطور للدراسات والأبحاث، ٢٠٠٨، ص ٦-٥)

¹⁰⁰ Sadah AL-HABAŞNA, S 782.

* İmzalanan bu anlaşma kapsamında Türkiye'nin ordusuna tanklara karşı füzelerin, insansız hava araçlarının ve F16 uçakları için havadan karaya füzelerin geçişi sağlanmıştır. Sadah AL-HABAŞNA, S 782.

¹⁰¹ Sadah AL-HABAŞNA, S 782.

¹⁰²Sümeyye HAVADSİ, “Al-İlakat'ül Türkiye-El-İsrailiyye Fi Zilli Hükümeti Hizb'el Adaleti ve Tenmiyye”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Al-Cezayir: Muhammed Haidr University, 2014, S

Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkilerinin AK Parti öncesindeki dönemler boyunca yaşadığı bütün değişiklikler ele alınarak bu değişikliklerin meydana gelmesinin sebeplerinden de bahsetmek gerekir. Böylelikle bu ilişkileri 1948'den 2002 yılına kadar şekillendirmiş ve bu ilişkiler üzerine etki etmiş olan genel belirleyici çizgiler tez çalışmaları yapılırken tespit edilmiştir:

- Bu ilişkilerin temel başlangıç sebebi, Türkiye'nin Batılı ülkelere kendi siyasi yaklaşımını başarıyla uyguladığını hissettirmek istemesi ve böylece İsrail'e yönelik politikasıyla bu ülkelerin rızalarını kazanmak gayesine dayanmaktadır.
- Stratejik ilişkiler, Ortadoğu'da yaşanan olaylar ve meydana gelen değişikliklerle etkilenmiştir; İsrail'in Filistin toprakları'nda Birinci İntifada gibi şiddet saldırılarının yapıldığı ve çoğunluğun tepki vermesini gerektiren olaylar yaşandığı için kısa süreli de olsa gerginlikler yaşanmıştır. Bu durumun aksine bölgede barış anlaşmalarının imzalandığı dönemlere bakıldığında ise yaşanan gerginlik hafiflemiş; ilişkiler en yüksek zirveye tırmanmıştır. 1978'de Mısır'ın ABD'nin arabuluculuğuyla İsrail'le imzaladığı Kamp David Anlaşması, 1991 yılında Madrid'de Barış Görüşmeleri ve 1993 yılı Oslo Anlaşması ardından ilişkilerin iyileşerek tırmanması örnek olarak gösterilebilir.
- Yurt içinde yaşanan siyasi ve ekonomik zorlukların da bir payı olmuştur; sürekli darbelerin düzenlenmesi ve dış politikanın bir belirsizlik ve gerginlik içerisinde olması bunu destekleyen etkenler arasında yer alır. Bu durumlar, net bir şekilde Türkiye'nin başta Filistin meselesi olmak üzere bölgenin diğer ülkeler ve meseleler ile ilişkilerin ve içinde bulunduğu tutumların sürekli değişiklik halinde olmasına neden olmuştur.

1.3.2. Türkiye'nin İsrail ile Ekonomik ve Turistik İlişkileri

Türkiye ve İsrail arasında gelişen ekonomik ilişkilerin askeri ve güvenlik sektörlerinin yanında farklı alanlarda da pek çok gelişimi ve artışı olmuştur. Türkiye, ekonomik açıdan ikili iktisadi ve ticari ilişkileri kurarak kendi pazarlarını İsrail'in ürünlerine doğru açtırmış ve bu şekilde iki ülke arasında bir ticaret anlaşması imzalanmıştır.¹⁰³

سمية حوادسي، "العلاقات التركية-الإسرائيلية في ظل حكومة حزب العدالة والتنمية"، (رسالة ماجستير غير منشورة)، الجزائر: (23.)
جامعة محمد خضير، 2014، ص 23.

¹⁰³ Sadah EL-HABAŞNA, S 780.

Türkiye'nin, 1991 yılında meydana gelen uluslararası değişikliklerden yararlanarak İsrail ile olan ilişkilerini diğer alanlarda da geliştirmeyi planlaması kapsamında; İsrail'e içme suyu ihrac etme projesini hazırlamıştır. Fakat bunun ardından, bu politikayla Türkiye'nin İsrail'in lehine olduğunu açıklayan Libya'nın ve kendi kuzey sınırında Türk kamyonlarını durdurma kararını alan Irak'ın tutumu; Türkiye'nin bu ticaret sürecinden vazgeçmesine sebep olmuştur ve (o dönemin) Türk Başbakanı Türkiye'nin İsrail'e içme suyu ihraç etmeyeceğini de beyan etmiştir.¹⁰⁴

1990'lı yıllarda Türkiye Odalar ve Burslar Birliği'nin (TOBB) Başkanı Yalım Erez'in anlaşmasını imzaladığı İsrail-Türk İş Meclisi'nin kurulması Türkiye-İsrail ekonomik ilişkilerinin çok önemli noktaya ulaşması sağlanmıştır. Bunun ardından ise aynı zamanda Anadolu Şirketi'nin temsilcisi olan Yalım Erez, Türk iş adamları grubuyla İsrail'i ziyaret etmiş ve gerçekleştirilen bu karşılıklı ziyaret kapsamında İsrail'den de iş adamları grubu Anakara'daki İsrail Büyükelçisi Ure Jordan'ın katılımıyla Türkiye'yi ziyaret etmişlerdir.¹⁰⁵

Bu bağlamda; Türkiye'nin İsrail'le arasında gerçekleştirilen ticaret hacmi çok artış kaydederek; 1984 yılında 29 milyon dolar olan ticaret hacmi 1987-1988 arasında %47,7 oranla 61,367 milyon dolardan 91,63 Milyon dolara yükselmiş¹⁰⁶ ve 1990'lı yıllar içerisinde gerçekleştirilen ticaret değişim miktarı ise 140 Milyona ulaşmıştır. Bu artış hiç durmaksızın tırmanmaya devam ederek 1995 yılında 363 milyon dolardan 2001 yılında 1,2 milyara doğru yükseliş kaydedilmiştir.¹⁰⁷ (Aşağıdaki Tablo 1'de ayrıntılar aktarılmıştır) Bununla beraber İsrail'in Türkiye'deki özel şirketlerinin sayısı da 1984 yılında 4'ten 1988 yılında 9'a yükselmiştir.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Philip ROBİNS, S 102.

¹⁰⁵ Muhammed NURETTİN, "El-İlakat'ül Türkiye-El-İsrailiyye: Ziraa Ve Siyaha Ve Akrad", *Mecellet Şu'un Türkiye*, Sayı: 9, Bahar 1993, S14. (محمد نور الدين: "العلاقات التركية-الإسرائيلية؟ زراعة وسياحة وأكراذ"، مجلة (شؤون تركية، العدد 9، خريف 1993، ص 14).

¹⁰⁶ Sadah A. EL-HABAŞNA, S 781.

¹⁰⁷ Sadah AL-HABAŞNA, S 782.

¹⁰⁸ Sümeyye HAVADSI, S 17.

Tablo 1:
Türkiye-İsrail 1991-2001 Yılları arasında Ticaret Değişimi Değeri (Milyon ABD Doları)

Yıl	Türkiye'nin İhracatları	İsrail'in İhracatları	Ticaret Değişimi Toplamı
1991	46.5	62.5	109
1992	87.6	78	156.6
1993	90	97	187
1994	80	121	201
1995	178	126	304
1996	240	167	407
1997	254	192	446
1998	392	234	626
1999	480	283	763
2000	585	298	883
2001	622	503	1125

Kaynak: Raed ABO MITLIK, S 57.

Ayrıca, iki ülke arasında ziraat alanında (özellikle ziraat teknolojisi) olan ilişkilerde de artış görülmüştür. Böylece iki ülkenin ekonomik değişiminde görülen artış, Aralık 1991 tarihinde ikili diplomatik ilişkilerin büyükelçilik seviyesine yükselmesiyle tamamlanmıştır.¹⁰⁹

Yukarıda zikredilenlere ek olarak; İşgal Devleti'ne işçi sağlama alanı üzerinde özel ajanslar Türkiye'de aktif olarak çalışmaya başlamış ve 1988 yılının sonunda işgal edilmiş Filistin topraklarındaki Birinci İntifada'nın başlamasının ardından İşgal Devleti'nde çalışmaya 3 bin Türk işçi gönderilmiştir.¹¹⁰

1992 yılından itibaren ikili ilişkiler daha çok gelişim ve artış göstermiştir. Bu dönemde en önemli gelişme hiç şüphesiz 1992 Temmuzunda İsrail Başbakanı Haem Hartzuk'un Türkiye'yi ziyaretidir.¹¹¹ Ayrıca, bu dönemdeki Türkiye-İsrail yaklaşımı kapsamında; Tuizim ilişkileri üzerinde fark edilecek bir sıçrama kaydedilmiştir. İsrail Turizm Bakanı Türkiye'yi ziyaret ederek; Mısır ile İsrail ve Türkiye arasında Akdeniz'in doğusunda gerçekleştirilmesi planlanan ortak turizm projelerine ilişkin konuşulmuştur.¹¹²

¹⁰⁹ Valid RİDVAN, S 433.

¹¹⁰ Valid RİDVAN, S 433-434.

¹¹¹ Valid RİDVAN, S 216.

¹¹² Zekeriya ÇAKMAK, S 72.

Turizm, Türkiye ile İsrail arasında gerçekleştirilen ekonomik iş birliğinin en parlak sektörüdür. Türkiye'ye gelen İsrail'li turistlerin sayısı 1984 yılında 7 bin iken, 1990 yılında 160 bine ulaşmıştır. Genel olarak 1990'lı yılların ikili turist değişim verilerine göre; Türkiye'yi ziyaret eden İsrailli turistlerin sayısı 160-200 bin arasında seyrederken İsrail'e giden Türk turistler ise yıllık 5-6 bindir. Buna ek olarak, gelen turistlerin ciddi miktarda para harcadıkları bilinmektedir. 1990 yılında Türkiye'de yapılan bir istatistik çalışmasına göre harcanan para miktarı 250 milyon dolardır. Bu suretle yapılan seyahat esnasında harcanan para miktarına göre İsrail'li turistler yabancı ülkeler arasında üçüncü sırada yer almaktadır.¹¹³ Bunun nedeni olarak İsrail resmi televizyonunun Türkiye televizyon kanallarından üç kanalın izlenmesini sağlaması önemli bir etken olmalıdır. Zira bu gelişmenin ardından 1995 yılında Türkiye 500 bin İsrailli Turist karşılamıştır. Kişi başı her turistin harcadığı para miktarının ortalaması ise 1000 dolardır.¹¹⁴

2000 yılında Türkiye'nin İsrail ile olan ekonomik ilişkileri artış göstermiştir; iki taraf arasında ortak bir özgür pazarın kurulacağı kararlaştırılmış; Antakya Körfezi üzerinden Manavgat Nehri'nden suyun İsrail'e aktırılması için ikili anlaşma da imzalanmıştır.¹¹⁵

Böylelikle iki ülke arasında ekonomik sektörde imzalanan anlaşmalara dayanan ikili ticari ve iktisadi ilişkiler, yine iki taraf arasında yaşanan en zor anlaşmazlık süreçlerinde bile hiçbir şekilde etkilenmeyerek sürekli devam etmiştir. İkili ticaret değişiminin hacmi giderek daha çok büyümüştür. Nitekim iki ülke arasında gerçekleştirilen ekonomik ilişkiler, bölgede yaşanan olayların etkilerine karşı sanki bir dokunulmazlığı varmış gibi hep işlenmiştir. Çünkü bir durgunluğunun olması, bu konuyla ilgili iki ülke tarafından elde edilmesi istenilen çıkarların aleyhine olurdu. O yüzden sürekli ikisi de bu ilişkileri bir gerginliğe uğratma ihtimali olabilecek tutumlardan uzak durmuşlardır. Buna ek olarak AK Parti'nin iktidara gelişinden sonraki dönemlerde de Türkiye ile İsrail arasında daha önce yaşanmayan ve doğrudan ikili stratejik ilişkileri etkileyen Mavi Marmara Gemisi olayının dahi ekonomik ilişkilerde ciddi bir etkisi olmamıştır. (İkinci bölümde anlatılacaktır) Aksine ortak ilişkiler sekteye uğramadan devam ettirilmiştir. AK Parti

¹¹³ Valid RİDVAN, S 216 - 433.

¹¹⁴ Avni EL-SAVAVİ, **Türkiye Ve'l Keyen El-Sühyoni: Meyedin'il Şaraka El-Straticiyeye**, Musul, (Tarihsiz), S 157. (بدون تاريخ)، الموصلى، (ميدان الشراكة الإستراتيجية، الموسلى، (بدون تاريخ)، ص ١٥٧). (Tarihsiz), S 157.

¹¹⁵ Hüseyin HÜRŞİD, **Türkiye Ve Kadaya El-Siyasa El-Hariciyye**, Dimaşşk: Al-Asad Yayınevi, 1999, S 64. (حسين خورشيد، تركيا وقضايا السياسة الخارجية، دمشق: مكتبة الأسد، ١٩٩٩، ص ٦٤).

dönemindeki Türkiye'nin siyasi tutumlarını daha önceki dönemlerden farklı kılan, bu olaylarda siyasi, diplomatik ve askeri ilişkilerin doğrudan etkilenecek bir yapı arz etmesidir. Yani ticari alanda herhangi bir bozulma olmamış fakat siyasi, diplomatik ve askeri alanlarda etkilenmeler olmuştur.

1.3.3. Türkiye'nin İsrail'le Olan İlişkilerinin Filistin Meselesi Üzerindeki Etkileri

Türkiye'nin, İsrail'le farklı alanlarda olan stratejik ilişkilerinden dolayı 2002 yılından önce İsrail tarafından yapılan saldırıları kınamasına rağmen farklı konferanslarda, tasarımı yapılan ve İsrail'i suçlayan bazı karar oylamalarında İsrail'in lehine oy vermesi, çoğunlukla Filistin meselesinin aleyhine olmuştur. Örneğin; 1967 yılında İsrail'in Arap Ülkeleri'ne yönelik saldırısını kınamış olmasına rağmen BM'de İsrail'i agresif bir devlet olarak addedecek kararın oylamasında çekimser kalmıştır. Ayrıca, İslam İşbirliği Teşkilatı'nın (İİT)* Fas'ın başkenti olan Ribat'ta düzenlenen, Türkiye'nin ve diğer Müslümanların katılımıyla gerçekleştirilen konferansında İsrail'le olan bütün diplomatik ilişkilerini kesmeye davet eden karara itiraz etmiştir.¹¹⁶

Yukarıda zikredilenlerden anlaşılmaktadır ki; Türkiye'nin 1949 yılında İsrail'i tanımasıyla başlayan ilişkilerin bu dönem içerisinde girdiği az sayıda gergin vaziyet haricinde çok sağlam bir iş birliği içerisinde işlenmeye devam etmiş ve hep fark edilecek şekilde güçlenerek yükselmiştir. Bununla birlikte Türkiye'nin, İsrail'in Filistin topraklarında izlediği politikalarını kınayarak Filistin meselesini destekleyen tutumlarda bulunduğu ama bunları destekleyecek icraatların yürürlüğe hiç girmediği de ayrıca fark edilmiştir.

Türkiye'nin İsrail'le olan ilişkileri, Filistin meselesine yönelik belli ve net bir tutumda bulunmasını engellemiş ve bazı olaylarda Filistin meselesi üzerinde olumsuz etkiler bırakmıştır. Örneğin; İsrail Türkiye'ye FKÖ ile PKK'nin arasında işbirliği ilişkilerinin olduğunu ve PKK'ya bağlı olan eylemcilerin FKÖ'nün askeri kamplarında eğitim gördüklerini gösteren belgeler sunmuştur. Böylece Türkiye durumu artık, kendi

* İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT): 1969 yılında Mescidi Aksa'nın yakılış olayı ardından İslam Dünyası'nın haklarını ve çıkarlarını korumak ve farklı alanlarda işbirliği sağlamak adına 57 islam ülkesi olmak üzere kurulan ve BM'den sonra ikinci em büyük uluslararası örgütüdür. Muhittin ATAMAN Ve Ayşe Nur GÖKŞEN, “**Sembolizm ve Aktivizm Arasında İslam İşbirliği Teşkilatı**”, Ankara: SETA, Sayı: 76, Ocak 2014, S 9.

¹¹⁶ Fatma YAŞAR, Seviç ÖZCAN ve Zahide KOR, **Siyнизм Düşünden İgal Gerçeğine Filistin**, İstanbul: İHH Araştırma Yayınlar Birimi, 2011, S 45; Yusuf N. AVAD, “EL-Mevkiv El-Türki Min'el..”.

mevcudiyetine zarar verebilecek bir durum arz ettiğini görmüş ve konuyu uluslararası terör çerçevesinde değerlendirmiştir.¹¹⁷

Türkiye ile İsrail arasında tırmanan ilişkilerin karşılıklı çıkarlar meselesine istinat ederek Türkiye, birtakım olaylarda İsrail lehine hareket etme seçeneğini tercih etmiştir. Örneğin; Türkiye 1980-1988 yılları içerisinde Irak ile İran arasında yaşanan Birinci Körfez Savaşı esnasında İran'lı yahudilerin kendi toprakları üzerinden Filistin'e göç etmelerini sağlamıştır. Bu durum, işgal edilmiş topraklarda siyonist yerleşim konusunda Filistin meselesi aleyhine çok zarar vermiştir.¹¹⁸ Ayrıca, işgal edilmiş Filistin topraklarında yaşanan Birinci İntifada'nın başlamasının ardından 1988 yılında Türkiye'de aktif olarak çalışan İsrail'li bazı özel ajanslar tarafından İsrail'in Filistinli işçileri çalıştırmaması için Türkiye'den İşgal Devleti'nde çalışmaya 3 bin Türk işçi gönderilmiştir.¹¹⁹

Türkiye'nin 1990'lı yıllar ve 2001 yılı içerisinde İsrail ile olan stratejik ilişkilerinin çok gelişerek tırmanması, Filistin meselesi aleyhine olmuştur. Ayrıca İsrail'in bu süre içerisinde özellikle İkinci İntifada'nın başlaması itibariyle Filistinliler'e karşı izlediği icraatlara ve düzenlendiği saldırılara Türkiye'nin öncelik vermemesi ve bu süre içerisinde herhangi bir şey olmamış gibi hareket ederek ikili askeri tatbikatları genişletmesi, İsrail'in Türkiye ile olan stratejik ilişkilerinin kötüleşerek gerileyeceğinin ihtimalini dahi göz önünde bulundurmayarak hiç bir etkisi olmayacağına emin olarak kendi gayri meşru saldırılarına devam etmesine sebep olmuştur.

AK Parti'nin iktidara gelmesinden önceki dönemlerde iki ülke arasında olan ilişkiler bir stratejik iş birliği kapsamında gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkilerine gidişinde Filistin meselesinin hiçbir önceliği olmamış ve Filistinliler'in etkisi altında kaldıkları zorlukların İsrail ile tırmanış döneminde ilişkileri bir gerginliğe ya da durgunluğa uğratmamıştır. Türkiye'nin bir yandan İsrail'le güçlü ilişkiler kurması, diğer yandan da Filistin meselesine önemsemesi ve hatta hassasiyetle yaklaşmış olması, onun bu konuda sabit bir politikasının olmaması ve dengesizlik halinde olmasından kaynaklanan bir durum olduğu açıktır.

¹¹⁷ İmad AL_ZAMİRİ, **Türkiye Ve'l Şark El-Avsat**, Amman: Merkez El-Kudüs Lidirasat'il İslamiye, 2003. (عماد الضميري، **تركيا والشرق الأوسط**، عمان: مركز القدس للدراسات السياسية، ٢٠٠٣).

¹¹⁸ Raed ABO MITLIK, S 88.

¹¹⁹ Valid RİDVAN, S 433-434.

İKİNCİ BÖLÜM:TÜRKİYE'NİN AK PARTİ DÖNEMİNDE ROLÜ VE YAKLAŞIMLARI

Son zamanlarda özellikle AK Parti'nin hükümetin başına geçmesiyle birlikte Türk Dış Politikası kapsamında ülkenin bölgesel rolünü sağlamlaştırmak amacıyla önemli adımlar atılmıştır. AK Parti'yi bu konuda başarılı kılan bu rolü kolaylaştıran sebepler ise; sürdürmekte olduğu çıkarların karşılıklı olması, ilişkilerin dengelenmesi ve karşılıklı arkadaşlık anlayışlarına dayanan yeni politikayı etkileyen güvenlik, siyaset, strateji ve kültür unsurlarıyla birlikte İslami düşünceleri olmuştur.

AK Parti'nin iktidara gelmesinin ardından, Türkiye'nin dış politikasının Filistin meselesine yönelik izlemeye başladığı yeni yaklaşımların dengeli olmaya başladığı ve Filistin meselesine ilişkin yaşanan olaylarda sürekli arabuluculuk yapma isteğiyle, bölgenin güç dengesinde yer alarak kendi rolünü oynamaya gayret gösterdiği görülmüştür. Oysa AK Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte uygulanmaya başlanan yeni politikanın esasları ve belirleyici unsurları kapsamında izlenen yaklaşımlar; daha önceki dönemlerde; kendi içine kapanmışlık ve tarafsızlık politikalarını uygulamış olduğu dönemlerde çok karşılaşılmayan olumlu bir değişikliktir. Böylece AK Parti döneminde izlenen dış politikanın, Filistin Ulusal Hükümeti ve İsrail'e yönelik dengeli bir tutumu olmaya başladığı görülmüştür.

2.1. Türkiye'nin AK Parti Döneminde Filistin Meselesine Yönelik Rolünün Niteliği ve Hedefleri

AK Parti iktidara geldiğinde, kendisini birbirine ters gelen iki bakış açısıyla karşı karşıya bulmuştur. Bunlardan ilki, seçimlerdeki kamu ağırlığının Filistin meselesi başta olmak üzere diğer İslami ve Arap meseleleriyle uyumlu olmasıydı. İkincisi ise; İsrail ile olan ilişkilere devam etmesini gerektiren askeri kurum, AK Partinin kendisinin Avrupa Ülkeleriyle iyi ilişkiler kurarak AB'ye katılma isteği, ABD'yi rahatsız etmek istememesi ve diğer muhalif partilerinin laik altyapısının ve etkili medya gücünün, daha açık veya net bir politikaya sahip olunmayı engellemesiydi.¹²⁰

¹²⁰ SAMAR HASSAN, S 44.

Türkiye'nin AK Parti öncesi Filistin meselesine yönelik tutumu ve yaklaşımları yaşanan uluslararası ve bölgesel değişikliklerin meydana gelmesi sebebiyle sürekli sarsıntıya uğrayarak değişmekteydi. Türkiye, AK Parti'nin iktidara gelmesinden önceki dönemlerde ABD, AB ve İsrail ile olan ilişkilerine dayanarak bölgede stratejik bir rol oynamaya çalışmaktaydı. Bununla birlikte, tarafların kendilerinden; iktisadi, askeri ve ticaret kazanımlar elde etmek amacı da vardı. Fakat AK Parti'nin ortaya çıkmasıyla birlikte, Orta Asya'nın bazı ülkelerini ve bazı Arap ve Müslüman ülkeleri içeren kendi stratejik derinliğine yönelmeye başlamıştır. Bu tutum değişikliği, Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkileri üzerinde olumsuz etki bırakarak Filistin meselesi başta olmak üzere Arap bölgesinin diğer meselelerine yönelik olumlu bir yaklaşımına neden olmuştur.¹²¹ Sonuç olarak; son zamanlarda Türkiye'nin Arap ve Müslüman ülkelerin çoğuyla arasını düzelterek iktisadi, siyasi ve diplomasi ilişkilerini iyileştirdiği ve Filistin meselesine yönelik daha aktif bir yaklaşımda bulunmaya başladığı görülmektedir.¹²²

Türkiye'de 2002 yılında iktidara gelen ve kendisini muhafazakâr-demokrat bir parti olarak adlandıran AK Parti'nin kurucularının önemli bir bölümünün ve üzerine temellendirildiği siyasal anlayışın; Soğuk Savaş dönemi ve 1990'lar boyunca benimsenmiş olan laiklik ve siyasal sistem¹²³ ile arasında büyük oranda farklılıklar olduğu görülmektedir.

Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik rolü ve tutumları, dış politikasının birkaç belirleyici unsuruna dayanmaktadır. Bunlardan ise:

- Türk Halkı'nın, Filistin meselesiyle paylaşılan ortak dini, tarihi ve kültürel bağlarının olmasıdır. AK Parti liderleri, Türkiye'nin Batılı ülkelerle olan ilişkilerini azaltmaksızın dini, tarihi ve kültürel bağlara dayanarak İslam ülkeleriyle iyi ilişkiler kurulması gerektiği görüşüyle, Filistin meselesine yönelik Türk rolü önem kazanmıştır. Eski Ekonomi Bakanı ve AK Parti'nin kurucularından biri olan Ali Babacan: “*Bizim Filistin meselesine ve Filistinliler'e karşı tarihi bir sorumluluk duygumuz var.*” diyerek Filistin

¹²¹ Yusri AL-GÜL, “Türkiye Ve El-Kadiyye El-Filistiniyye..İstihkakat'ül Umk EL-Stratici”, Gazze: Beit'ül Hikme, 2016, S 2. (غزة: مركز بيت (الحكمة، ٢٠١٦، ص٢).

¹²² Omer ÇİBİNAR, S 2.

¹²³ Pinar TANK, “Political İslam in Turkey. A State of Controlled Security”, *Turkish Studies* 6 (1), (2005), S 19.

meselesinin önemini belirtmiştir.¹²⁴ Aynı şekilde; Erdoğan da, Filistinliler'in tapu belgelerinin Osmanlı Devleti Arşivi'nde bulunduğunu ifade etmiştir. Buna ek olarak, AK Parti'nin liderlerinin “*Filistin, sadece Filistinliler'in ya da Arapların değil, Filistin, bütün Müslümanlarındır*” ifadesini kullanan siyasi lider ve Eski Türk Başbakanı Necmettin Erbakan'ın başında olduğu İslami partinin üyeleri oldukları dönemlerden beri, dini ve insani değerlere dayanarak Filistin meselesiyle yan yana durup destekledikleri görülmüştür.¹²⁵

Nitekim, dini ve tarihi bağlantılar nedeniyle Filistin meselesinin tarihi olarak Türk Halkı için önemi bariz bir şekilde görülmektedir. Bununla birlikte, Türkiye'de halkın içinde bulunduğu tepkilerin ve yapılan siyasi gösterilerin Türk Hükümeti'nin Filistin meselesine yönelik tutumlarında çok büyük bir rolü ve desteği olmuştur. Ayrıca, Erdoğan'ın bu konuya dair Gazze'ye yönelik düzenlenen savaş esnasında: “*İsrail, Gazze'ye saldırarak halkını öldürür, sonra kendisine bizim ordumuzla birlikte askeri tatbikatına katılmaya gelmesini söylememiz mantıksızdır, çünkü biz halkın iradesiyle seçilmiş bir hükümetiz ve Gazze'ye yapılan bu saldırının kendisini şok ettiği Türk Halkının duygularıyla yüzleşemeyiz. Bu duygulara saygımızın İsrail'le olan ortak askeri tatbikatlarımızı durdurma kararını almamızda çok büyük bir rolü olmuştur.*”¹²⁶ ifadesinde bulunarak bunu kanıtlamıştır.

Böylece bu ifadeyi 1996 yılında, Türkiye'nin İsrail ile imzaladığı askeri ve güvenlik anlaşması ardından İsrail'e yapılan resmi ziyaretlerden biri esnasında içinde bulunulan ifadeyle karşılaştırılacak olunursa; iki tutumun arasındaki farklılıklar açıkça görülmüş olacaktır. Türkiye'nin 1996 yılında İsrail'le olan ortaklık ilişkileri sayesinde İsrail'in, Lübnan ile olan sınırında uyguladığı sistemlerden faydalanarak Irak'la olan sınırını koruması gerektiği ifade edilmiştir.¹²⁷ Halbuki, şuan AK Parti Hükümeti'nin İsrail ile olan ilişkilerini yüksek seviyede tutmaya çalışarak devam ettirmesine rağmen,

¹²⁴ Samer HASSAN, S 43.

¹²⁵ Hüsni MAHALİ, EL-Mavkif El-Türki Min'el Harbi Ala Gaza Ve Afak Dur İstratiji Cedid, Merkez AL-Jazeera Lidirassat, *Al-Jazeera*, 2009, <http://www.aljazeera.net/NR/exeres/C8820C97-B26B-4B64-B960-1630E101E5EF.htm> (07.03.2019). (حسني محلي، الموقف التركي من الحرب على غزة وأفاق دور إستراتيجي جديد، (مركز الجزيرة للدراسات، ٢٠٠٩)

¹²⁶ Fehmi HAVİDİ, “Hivar Ma Erdoğan”, *Aljazeera*, 08 Aralık 2009, http://aljazeera.net/NR/exeres/A39E6F48-EC6A-4BE3953A25118421D17EA.htm?wbc_purpose=ba_current (11.03.2019) (:٠٨,١٢,٢٠٠٩، الجزيرة، حوار مع أردوغان، الفهمي هويدي، حوار مع أردوغان، الجزيرة، ٠٨,١٢,٢٠٠٩)

¹²⁷ SABAVİ, “İnikasat El-Tahalüf El-Türki El-Sihyoni Ve Mahavir El-Te'sir Fi'Emn El-Kavmi El-Arabi” *Mecellet Dirasat Siyasiyye*, Sayı: 2, S 49. (السباعوي، "إنعكسات التحالف التركي الصهيوني ومحاضر التأثير في الأمن (القومي العربي، مجلة دراسات سياسية، العدد الثاني، ص ٤٩.

Erdoğan'ın içinde bulunduğu tutumun Filistin meselesine karşı da çok farklı ve destekçi olduğu görülmektedir. Böylece bu iki tutumun karşılaştırılması sonucunda 1990'lı dönem ile 2002 yılı sonrası dönem arasındaki değişiklik açık bir şekilde görülmektedir.

- Türkiye'nin jeosiyasi konumundan dolayı farklı öncelikleri ve milliyetçi yaklaşımları bir arada oluşmuştur. Ülkenin ortak çıkarlarını birleştirerek önceliklerin haritasını çizen Ahmet Davutoğlu'nun geliştirdiği, “Stratejik Derinlik”^{*} denilen siyasi teori kapsamında Türkiye, Filistin meselesi başta olmak üzere bölgenin diğer meseleleri üzerindeki rolünü aktifleştirerek kendi dış politikasının kapsamını genişletmeye çalışmaktadır.¹²⁸ Türkiye, Filistin meselesine yönelik olan rolünü uluslararası toplumun bir üyesi olarak BMGK'nın, Filistin'e ilişkin oylamalarının sonucunda Filistin'in lehine bir sonuç getirecek şekilde onaylanan kararlara uyulması gerektiğine dayandırmaktadır.¹²⁹ Bununla birlikte Türkiye, Filistinliler'le “İsraililer” arasında iki devlet çözümüne göre bir barış anlaşmasının imzalanması gerektiği görüşünü desteklemektedir.¹³⁰
- Türkiye'nin bölgedeki rolünü, ki özellikle yaşanan anlaşmazlıklar arasındaki arabuluculuk rolünü aktifleştirmek, Arap ülkeleri başta olmak üzere bütün Ortadoğu ülkelerinin gözündeki önemini korumak ve Türkiye'nin AK Parti öncesi dönemlerde Dış Politikasında yaşadığı yalnızlıktan kurtarmak gibi amaçlar kapsamında Filistin meselesini desteklemiştir.¹³¹ Son zamanlarda Türkiye'nin Filistin meselesini destekleyen tutumu sebebiyle genel olarak Türkiye'nin ve özel olarak AK Parti'nin, Filistin Halkı başta olmak üzere Arap Halkları arasında

* Türkiye'nin tarihî derinliği ile stratejik derinliği arasında yeni ve anlamlı bir bütün oluşturma ve bu bütünü coğrafi derinlik içinde hayata geçirme sorumluluğu ile karşı karşıya olduğundan dolayı dini, tarihi, kültürel ve coğrafi bağlantılarına dayanarak yeniden kendi dış politikasını değerlendirerek uluslararası konumunu oluşturması gerektiğini vurgulayan bir siyasi teoridir. Ahmet DAVUTOĞLU, **El-Umk El-Stratiji: Mevki Türkiye ve Davraha Fi'l Sahat'il Devliyye**, Çev. Cabir SALJİ ve Tarek ABDÜLCELİL, AL-Doha: Al-dar'ül Arabiyye Lilulum Naşiron, 2010, S 602 (أحمد داود أوغلو، العمق)؛ Kitap Değerlendirmesi: Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu, Ahmet Davutoğlu, *Liberal Düşünce*, Yıl: 19, Sayı: 75, Yaz 2014, Pp 65-72, S 71.

¹²⁸ Tevif EL-MEDİNİ, “El-Siyasa El-Hariciyye El-Cedide Keme Yeraha Oğlu: El-Mevki Fi El-Saha El-Devliyye”, **Ceridet'ül Müstakbal**, Sayı: 3808, (22 Teşrin El-Evvel 2010), S 22. (توفيق المديني، "السياسة") الخارجية التركيبية الجديدة كما يراها أوغلو الموقع الاستراتيجي في الساحة الدولية، "جريدة المستقبل"، (العدد ٣٨٠٨، ٢٢ تشرين الأول ٢٠١٠)، ص ٢٢.

¹²⁹ Samer HASSAN, S 44.

¹³⁰ Fetih LEYTIM, “Türkiye VE El-Dur El-Eklimi Fi Mantikti El-Şark EL-Evsat”, *Mecellet'ül Müvekir*, Al-Cazeyir: Baskara, Sayı: 05, S 212. (فتيحة ليتيم، "تركيا والدور الإقليمي الجديد في منطقة الشرق الأوسط"، مجلة المفكر، (العدد ٥٥، الجزائر: بسكرة، ص ٢١٢)

¹³¹ HASNAVİ Ve Rızkallah, S 58-59

tarafdarlığı artmış¹³² ve bazı araştırma istatistiklerine göre¹³³ Türkiye'ye olumlu bir imaj oluşturulmuştur.¹³⁴

Bugün Türkiye'nin; AK Parti'nin 2002 yılında iktidara gelmesinden bu yana Filistin meselesine yönelik etkili, aktif rolü ve Ortadoğu Ülkeleri'ne farklı alanlar üzerinden giderek daha açık bir politikayla yaklaşımının, bölgedeki amaçlarına yönelik sonuçları değerlendirildiğinde; Filistin meselesiyle birlikte birkaç mesele üzerindeki arabuluculuğunu bazı sebeplerle sürdürememesi dışında gerçekleştirilmesi planlanmış olan amaçlarının çoğunda başarılı sonuçlara varıldığı görülmektedir. Örneğin, bölgedeki halkların, Türkiye'nin İsrail'le olan ilişkileri ve zaman zaman bölgedeki ülkelerin aleyhine davranışlarda bulunmasından dolayı, Türkiye'ye karşı oluşturulan olumsuz düşünceleri mevcuttu. Fakat son zamanlarda Türkiye'nin Filistin meselesinde oynamış olduğu rol ve buna ilişkin içinde bulunduğu tepkiler sayesinde bu düşüncelerin yavaş yavaş ortadan kalkmaya başladığı ve yerine olumlu düşüncelerde bulunduğu görülmektedir. Ayrıca Türkiye tarafından Filistin meselesi başta olmak üzere bölgenin diğer meselelerine dair, bölgedeki ülkeleri bir araya getirerek çözüm yollarını tartışan devletlerarası konferansların ve yüksek zirvelerin kendi sınırları içerisinde düzenlenmesi de bu kapsamda gözlemlenen değişikliklerden biridir. AK Parti öncesi dönemlere bakılacak olunursa, bu tarz konferansların düzenlenmesinin mümkün olmadığı söylenilebilmektedir. Zira, Türkiye'nin sürdürmeyi amaçladığı eski dış politikası, aktif bir role ya da etkili bir söze sahip olmasını engellemiştir.

- Türkiye, Ortadoğu'nun uluslararası güçlerle gerginliğe girmeden rahatlıkla kendi bölgesel rolünü oynayabileceği tek coğrafi ortam olduğunun farkındadır. Bu yüzden, bu bölgede yaşanan ve çözebilecek tarafların arabuluculuk yapmalarına ihtiyacı olan Filistin meselesi üzerinde durarak; kaçınılmaz ve atlatılmaz bir güç olarak kendini tanıtmaya ve sağlama amacı içerisindedir.
- Batılı Ülkelerin, Türkiye'nin AB'ye üye olarak katılmasını kabul etmemeleri, Ankara'yı kendi dış politikasının belirleyici seçeneklerini ve çıkarlarını yeniden

¹³² Ahmet UYSAL, “Ortadoğu'da Türkiye Algısı: Mısır Örneği”, Ankara: Stratejik Düşünce Enstitüsü SDE Raporu, Mart 2011, S 73; Tamam KAYS, “El-İlakat'ül Suriyye- El_ Türkiye: El-Vaki Ve İhtimalat El-Müstekbal”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Demeşik: Demeşik Üniversitesi, 2015, S 4. (تمام (قيس)، "العلاقات السورية-التركية الواقع واحتمالات المستقبل"، (رسالة ماجستير غير منشورة)، دمشق: جامعة دمشق، ٢٠١٥، ص ٤.)

¹³³ Sinan ÜLGEN, “Güneşte Bir Yer Veya Onbeş Dakikalık Şöhret: Türkiye'nin Yeni Dış Politikasını anlamak”, *Belgium: The Carnegie Papers*, 2011, S 12.

¹³⁴ Mustafa YAĞBASAN, “Arap Medyasında Türkiye'nin Değişen Siyasal Algısı”, Elazığ: Fırat Üniversitesi, *Global Medya Journal Turkish Edition*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2010, S 148.

gözden geçirmeye iten sebeplerden biridir. Böylelikle Türkiye'nin kendi stratejik çıkarlarının ve bölgesel güvenliğinin daha çok İslam ve Arap bölgesine bağlı olduğuna dair inancı artmıştır.¹³⁵ Bunun için de Türkiye, Filistin meselesi gibi bölgenin diğer meseleleri çerçevesinde kendi bölgesel rolünü aktif hale getirmenin daha uygun olacağı kanaatine varmıştır.

- Türkiye'nin “Sıfır Sorun” politikası çerçevesinde komşu olduğu ülkelerle; özellikle Müslüman ve Arap ülkelere karşı dış politikasını uygulamaya çalışmasıdır. Oysa, Erdoğan Hükümeti'nin Avrupa kapısında direnmek yerine stratejik konumuyla bilinen Ortadoğu kapısına girmesini sağlamıştır. Böylece Türkiye'nin bu politika kapsamında Filistin meselesine olan açık yaklaşımı, hiç bir şekilde İsrail'i tanınması ya da kendisiyle imzaladığı anlaşmaların aleyhine olmamıştır. Ayrıca bütün taraflarla olan ilişkilerini iyi seviyede tutmasının, bölgede yaşanan anlaşmazlıklarda arabuluculuk yapmasında yardımcı olabileceğine dair bir sonuç ortaya çıkmıştır. Bu yüzden aralarında anlaşmazlık çıkan bütün tarafların güvenini kazanmaya çalışması kapsamında; Filistin Halkı'na yönelik uyumluluğunu korumasıyla birlikte İsrail ile olan iyi ilişkilerini devam ettirmiştir.¹³⁶ Nitekim, Türkiye'nin arabulucu olmakta istekli olduğu meselelerin taraflarının, onun arabuluculuğunu kabul etmelerinin sebebi bu politikaya dayanmaktadır. Ama Filistin sahasında bulunan bütün taraflarla ilişkiler kurarak tarafsızlık politikasına göre hareket etmesine rağmen, Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik rolünü ve arabuluculuğunu engelleyen dış ve iç faktörler bulunmaktadır. (Üçüncü bölümde bahsedilecektir.)

Türkiye'nin Filistin meselesi başta olmak üzere Ortadoğu'nun diğer meselelerine yönelip kendi bölgesel rolünü aktifleştirme politikasını izlemesinde, yukarıda bahsedilen nedenleriyle birlikte uluslararası ve bölgesel politkada yaşanan birkaç değişikliğin etkisi de olmuştur:

- 1- Yeni Fransız Hükümeti'nin, AB'nin 35'li maddelerinden en önemli iki maddeyi dondurmasıyla birlikte AB'ye katılım imkânının dondurulmuş olması, Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik daha net bir yaklaşımla tutumlarda bulunmasına ve İsrail ile olan askeri ilişkilerini kesip bazen diplomatik

¹³⁵ Fetih LEYTIM, S 213.

¹³⁶ Tarek AL-ŞURTI, S 91.

bağlantılarını azatarak Filistin meselesini destekleyerek İsrail'in saldırılarını sert bir şekilde kınamalarına neden olmuştur.

- 2- Barack Obama'nın, ABD'nin başkanı olarak seçilmesiyle beraber Ortadoğu'ya karşı bir Amerikan siyasi projesinin uygulanmasını reddetmesiyle ardından bıraktığı boşlukta bölgesel ülkelerin serbest hareket etme fırsatı olmuştur;¹³⁷ bu Türkiye'yi izlediği yeni dış politikasının esasları çerçevesinde bağımsız olan kendi bölgesel stratejik rolünü uygulamaya iten amillerden biridir.¹³⁸
- 3- Türkiye'nin şuan ki ekonomik güç büyüklüğü, yurt dışında kendi ihracatlarının pazarı olabilecek etkili ve stratejik bölgelere duyduğu ihtiyacı arttırmıştır ¹³⁹ ve böylece daha önce hassasiyetle yaklaştığı bazı ülkeler ve meselelere karşı daha açık bir politika izlenmeye başlanmıştır.

2.2. Türkiye'nin Filistin Meselesine Destek ve Yardımları

Türkiye, AK Parti'nin iktidara gelmesinden sonra izlediği yeni dış politikanın daha önce bahsedilen belirleyici unsurları kapsamında; Türkiye'nin bölgede merkezî bir devlet olarak Filistin meselesiyle birlikte diğer bölgesel meseleler üzerinde etkili ve etkin rol oynamasını sağlamaya istinat eden yaklaşımlarda bulunmaktadır. Türkiye, (AK Parti döneminde) Filistin meselesine yönelik bağımsız görüşleri ve yaklaşımlarıyla hareket ederek siyasi ve stratejik rolünü sağlamlaştırabilecek insani ve ekonomik destekler sağlamaktadır.

Bu kapsamda; Türkiye'nin yukarıda bahsedilen ve Filistin meselesine yönelik olan bakışlarını ve görüşlerini, Batı Şeria ve Gazze'de insani, iktisadi ve ekonomik kurumları açtırma ve ikili ticaret değişimini sağlamak için ekonomik anlaşmaları imzalama üzerinden hareket ederek icraate dökmeye çabaladığı görülmektedir.¹⁴⁰

Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik bakışı ve yaklaşımı, Türkiye'nin uluslararası ve bölgesel istikrarlığını sağlamlaştırma amacı kapsamında gerçekleştirilmeye çalışılan dış politikasının yeni bölgesel yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır. Böylelikle Filistin

¹³⁷ Fetiha LEYTİM, S 212.

¹³⁸ Fuad NAHRA, **El-Siyase El-İklimiyye Li-Türkiye Ve İstiraticiyet Bina'il Umk El-İstiraticiyye, "El-İlakat El-Arabiyye -El-Türkiyye"** Beyrut: Merkez Diraset El-Vihda El-Arabiyye, 2016, SS 89-122, S 100. (نهر فواد، "السياسة الإقليمية لتوكيا واستراتيجي بناء العمق الاستراتيجي-العلاقات العربية التركية، بيروت: مركز دراسات) (الوحدة العربية، ٢٠١٦، ص٨٩-١٢٢)

¹³⁹ Arabi MUHAMMED, S 49.

¹⁴⁰ Samar HASSAN, S 84.

meselesi uluslararası ve bölgesel istikrarlığın anahtarı olarak addedilmektedir.¹⁴¹ Bu yüzden Türkiye, Filistin meselesini siyasi ve ekonomik kalkınma projeleri üzerinden hareket ederek desteklemiştir.¹⁴² Türkiye'nin Eski Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu bu yaklaşımdan bahsederek; “*Türkiye artık Ortadoğu'da yaşanan gelişmelerin ortasında barışçıl, kültürel ve ekonomik yollarla olacaktır*” cümlesini dile getirmiştir.¹⁴³

2.2.1. Filistin ile İktisadi İlişkileri ve Yardımları

Türkiye'nin AK Parti hükümeti döneminde Filistin meselesine verdiği önem daha çok artmıştır. Özellikle Türkiye'nin Filistin meselesinin olaylarında çok önemli bir rol oynamasını sağlayan yeni bölgesel nüfuzudur.¹⁴⁴ Dolayısıyla Türkiye Hükümeti'nin ekonomik kalkınma yardımları resmi olarak, Türk İşbirliği Ve Koordinasyon Ajansı'nın (TİKA) Filistin topraklarında ilk ofisini 2 Mayıs 2005 tarihinde kurmasıyla başlamıştır.¹⁴⁵

AK Parti Hükümeti'nin son yıllarda Filistin topraklarında yapılan projeleri destekleyen hayır ve yardım cemiyetlerinin şubeleri orada açtırılmıştır. Bunlardan bazıları İnsani Yardım Vakfı (İHH), Gazze'de “Kardeşler Sınır Tanımaz” sloganıyla çalışan Yardımcı Derneği, Türk İşbirliği Ve Koordinasyon Ajansı (TİKA)¹⁴⁶ ve Türk Kızılay Cemiyeti'dir. Buna ek olarak, Filistin topraklarında bulunan birkaç sivil kurumun ana gelir kaynağı Yardımlaşma ve Dayanışma (Cansuyu), Sadakataşı Derneği, Hayrat Yardım Derneği, AFAD ve Türkiye Diyanet Vakfı gibi birkaç Türk cemiyetten gelmektedir.¹⁴⁷ Böylece Türkiye'nin bu kurumların Filistin topraklarında kurulmasıyla birlikte Filistin'e yönelik olan ilgisi yükselmiştir.¹⁴⁸ Dolayısıyla bu kurumların niteliği Türkiye'nin Filistin meselesi üzerinde aktif olan siyasi rolüyle uyumlu olmakta ve hükümete bağlı olarak Filistin topraklarında hizmet vermektedir.¹⁴⁹ Bu kurumların

¹⁴¹ Samer HASSAN, S 45.

¹⁴² Orhan BATTIR, “Türk İnsani Diplomasi Faaliyetleri ve Filistin”, **Filistin Meselesi ve Türkiye Uluslararası Kongresi**, Özet Bildiri Kitapçığı, 20-22 Ekim 2017, S 32.

¹⁴³ Samer HASSAN, S 45.

¹⁴⁴ Ali AL-ZAYKAM, “Al-Tağyürat Al-Siyasi Al Türkiye Fi Zil Hükmi Hizb Al-Adala Ve Al-Tanmiye (2002-2016)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Al-Cezayir: Muhammed Hadir Üniversitesi, 2017, S 136. (رسالة ماجستير غير منشورة)، "التغيرات السياسية التركية في ظل حكم حزب العدالة والتنمية ٢٠٠٢-٢٠١٦"، (ص ١٣٦)

¹⁴⁵ Samar HASSAN, S 90.

¹⁴⁶ Yahya AYAŞ, (2018).

¹⁴⁷ Haydar ORUÇ, “Türkiye'nin İsrail, Filistin ve Ürdün Politikası 2016”, **Türk Dış Politikası Yıllığı 2016**, S 303.

¹⁴⁸ Fetiha LEYTİM, S 214.

¹⁴⁹ Samar HASSAN, S 87.

Filistin topraklarında 2010-2017 yılları arasında gerçekleştirdiği projeleri ve orada bulunan bazı sivil toplum kuruluşlarının bütçesini ve mevcut olan projelerini desteklemek amacıyla yapılan yardımların miktarı aşağıda bulunan Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2:
Bazı Türk Cemiyetlerinin Yapılan Yardımlar 2010-2017

Cemiyetin Adı	Milyon ABD Doları			
	TİKA	2013	2014	2015
	69.5	66	30	43.5
Türk Kızılayı	27			
AFAD	2010	2011	2012	2017
	34			
İHH	2010-2017			
	25			
Türkiye Diyanet Vakfı	2013-2017			
	10			
Sadakataşı	2013-2017			
	7			
Hayrat	2015-2017			
	130.000			

Kaynak: Anadolu Ajansı 23.12.2017

Türkiye'nin 2006 yılından beri Gazze Şeridi'ne karşı uygulanan ablukayı kaldırma çabaları kapsamında 31 Mayıs 2010 tarihinde insani yardımları götüren ve üzerinde 37 ülkeden gelen siyasetçiler, hukukçular ve düşünürleri taşıyan Mavi Marmara Gemisi İHH tarafından gönderilmiştir, halbuki İsrail'in o gemiye karşı düzenlediği saldırı ardından 9 Türk vatandaş şehit edilmiştir.¹⁵⁰ Bu olayın sonucunda da iki taraf arasında olan siyasi ve stratejik ilişkiler gerginliğe uğramıştır; (Üçüncü bölümde AK Parti döneminde İsrail ile olan ilişkilerden bahsedildiğinde Mavi Marmara Gemisi olayının ardından yaşanan gerginliğin detaylarından söz edilecektir).

2011 yılında Filistinliler'e sağlık hizmetlerini sunmak amacıyla Gazze'nin ortasında inşa edilmeye başlanılan Türk-Filistin Dostluk Hastanesi, 35 milyon dolarlık destekle birlikte son teknoloji sağlık standartları sağlanarak kurulmuştur. Ayrıca Batı Şeria'da bulunan Tubas Şehri'nde, Tubas Türk Hastanesi 2013 yılında hizmete girmiştir. İnşa

¹⁵⁰ Arabi MUHaMMED, S 99.

edilen bu hastanelerle birlikte mevcut olan 32 hastaneye destek verilmiş ve 15 ambulans, 10 devlet hastanesine yardım edilmiştir.¹⁵¹

Buna ek olarak, Filistin Polis Teşkilatlarının yeniden yapılandırılması kapsamında; son 8 yılda Türkiye ve Filistin'de gerçekleştirilen 100 eğitime katılan yaklaşık 1000 Filistinli polise eğitim verilmiştir.¹⁵²

Böylece TİKA, 2005 – 2018 yılları arasında Batı Şeria'da 332 proje, Gazze'de 130 proje ve Kudüs'te 81 proje olmak üzere Filistin topraklarında toplamda 543 proje gerçekleştirmiştir.¹⁵³

Türkiye, Katar ile birlikte Filistin'de gerçekleştirilen projelere en çok yatırım yapan ülkeler arasında ilk sıralarda yer almaktadır. TİKA'nın 2010-2016 yılları arasında Türkiye'nin yurtdışına yapmış olduğu yardım miktarına dair hazırlanan verilerine göre Filistin'e yapılan yardımların miktarı 313 milyon dolardır ¹⁵⁴ ve 2013-2017 yılları arasında kendi hükümet kuruluşları üzerinden resmi olarak Filistin'e yapılan insani yardımların meblağı 243 milyon dolara ulaşmıştır.¹⁵⁵

Türkiye 17 Aralık 2007 tarihinde Paris'te düzenlenen Bağışçılar Ekonomik Konferansı'na Filistin Hükümeti tarafından sunulan gelişme planını destekleme kapsamında FUY'ne kalkınma yardımı olarak 150 milyon dolar sunacağı taahhüdünde bulunmuştur.¹⁵⁶ 2014 yılında da Üçüncü Gazze Savaşı'nın ardından, Kahire'de düzenlenen Filistin ve Gazze'nin Yeniden İnşası Konferansı'nın çıktıları kapsamında 2014-2017 arası gerçekleştirileceği kararlaştırılan plana istinaden yardım edeceğini taahhüt ettiği 200 milyon dolarlık tutarın 138.3'ünü 2016 yılının sonunda

¹⁵¹ Türk İşbirliği Ve Koordinasyon Ajansı (TİKA), “**Filistin Proje ve Faaliyetler**”, Ankara, 2016, S 3-4.

¹⁵² “Filistin Proje ve Faaliyetler”, S 36.

¹⁵³ Asad FIRAT, TİKA El-Türkiye Tünefiz 543 Meşrû'an Tenmeviyen Ve İnsaniyen Fi Filasstin Münzü Senet 2005, İstanbul: Anadolu Ajansı, 22.07.2018, <https://www.aa.com.tr/ar/> (11.04.2019) (أسعد فرات، تیکا (التركية تنفذ ٥٤٣ مشروعاً تنموياً وإنسانياً في فلسطين منذ عام ٢٠٠٥، اسطنبول: وكالة الأناضول، ٢٢،٠٧،٢٠١٨).

¹⁵⁴ İhsan EL-FEKİH, “Müsadat Türkiye Fi Biled'il Müslimin Ve'l Arab? Tevesil Ve Arkam”, *Türk Press*, 15.04.2018: <https://www.turkpress.co/node/47918> (11.04.2019). (إحسان الفقيه، "مساعات تركيا في بلاد المسلمين) (والعرب؟ تفاصيل وأرقام..", ترك برس، ١٥،٠٤،٢٠١٨).

¹⁵⁵ Ali AKAN, El-Şeb El-Türki Ala Hutta Hükümeti Fi Müsenedeti'l Filistiniyin, Anadolu Ajansı, 14.12.2017, <https://www.aa.com.tr/ar/> (11.04.2019). (علي آكان، "الشعب التركي على خطى حكومته في مساندة) (الفلستينيين"، وكالة الأناضول، ١٤،١٢،٢٠١٧).

¹⁵⁶ Filistin'e 3 yıl içinde 7.4 milyar dolar yardım, CNN Türk, .12.2007, <https://www.cnnturk.com/2007/dunya/12/17/filistine.3.yil.icinde.7.4.milyar.dolar.yardim/412627.0/index.html> (11.04.2019).

göndermiştir.¹⁵⁷ Ayrıca, TRUMP'ın işgal altında olan Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak ilan etmesinin ardından, Türkiye Hükümeti ile Filistin Devleti Hükümeti arasında imzalanan Destek Anlaşması'nın yürürlüğe girişi kapsamında Türkiye, Filistin Hükümeti'ne 10 milyon dolar göndermiştir.¹⁵⁸ Aşağıda bulunan Tablo 3 Türkiye tarafından 2005-2010 yılları arasında yapılan yardımları kapsamaktadır.

Tablo 3:

Türkiye'nin Uluslararası Yardımlara Göre 2005-2010 Yılları Arasında Yardımları (ABD Doları)

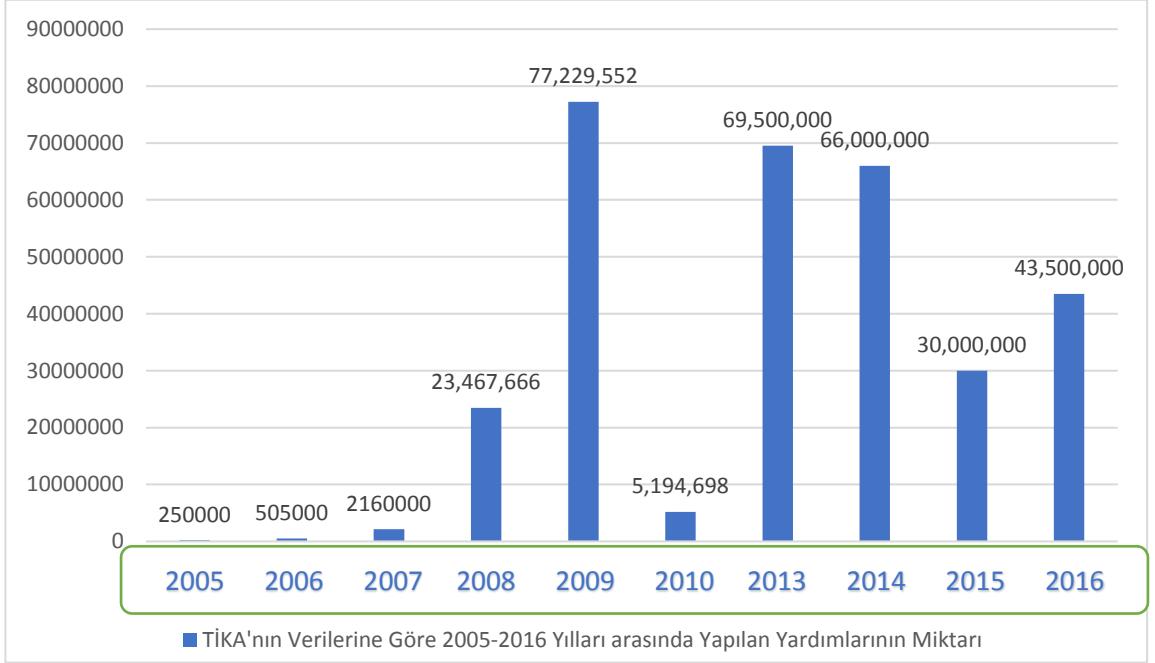
Yıl	Uluslararası Yardımlar	Türkiye'nin Yardımları	Türkiye'nin Uluslararasına Göre Oranı
2005	514,002,134	250000	0.05
2006	380,574,032	505000	0.13
2007	336,306,446	2160000	0.64
2008	879,916,302	23,467,666	2.67
2009	629,070,058	77,229,552	12.28
2010	2,487,871,636	5,194,698	0.21
Toplam	5,227,740,608	108,806,916	
Yüzlük Oranı		2.08	

Kaynak: Türk İşbirliği Ve Koordinasyon Ajansı (TİKA)

¹⁵⁷ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Ülkemizin Filistin'e Yardımları", Hk No: 198, 19 Haziran 2017: <http://www.mfa.gov.tr/no-198-ulkemizin-filistin-e-yardimlari-hk.tr.mfa> (11.04.2019).

¹⁵⁸ Yahya AYAŞ, Hekeze Tüshim Türkiye Fi De'mi El-Mizaniyet'il Filistiniyye, 12 Ocak 2018, <https://arabi21.com/story/1063334/> (04.04.2019). ("هكذا تساهم تركيا في دعم الميزانية الفلسطينية (أرقام)", (١٢ يناير ٢٠١٨)

Grafik 1:
TİKA'nın Verilerine Göre Yapılan
Yardımlarının Miktarı (2005-2016)

Kaynak: Türk İşbirliği Ve Koordinasyon Ajansı (TİKA)

2005 yılında TİKA'nın, Ramallah Şehri'nde bir şubesinin kurulmasıyla birlikte yürürlüğe girmiş olan insani ve kalkınma yardımlarının Grafik 1'de yer alan miktarlarına bakıldığında başladığından beri Filistin topraklarında yaşanan olaylara göre nasıl yükseldiği fark edilmektedir. 2009 ve 2014 yıllarında yaşanan savaşlardan sonra yardımların miktarında arttığı ve bu artışın sebebinin meydana gelen bazı olaylar olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye'nin (AK Parti Hükümeti dönemi) bu yıllarda yaşanan savaşı sert sözlerle kınaması ve siyasi olarak kınama yollarını kullanmasıyla birlikte, Filistin meselesinde izlenen politika ve yaklaşımları ile uyumlu hale gelen insani ve kalkınma yardımlarını yoğunlaştırma anlayışını sürdürmektedir.

Nitekim yukarıda zikredilen insani ve ekonomik desteklerden; Türkiye'nin (AK Parti Hükümeti dönemi) Filistin meselesine yönelik izlediği yaklaşımları çerçevesinde yukarıda söz edilen kurumların Filistin topraklarında hizmet vermeye çalışmakta olduğu, Türkiye'nin siyasi rolünü destekleyerek onun Filistin'deki varlığını sağlamlaştırıp derinleştirmeye çalıştığı, bu kurumların niteliğinin Filistin meselesi lehine amaçları elde etmeye çabaladığı ve yapılan yardımların Türkiye'nin bazı sebeplerden dolayı (Üçüncü bölümde ayrıntılı olarak bahsedilecektir) sınırlı kalmış olan siyasi rolünü, pratikte destekleme anlayışı kapsamına girdiği anlaşılmaktadır. Üstelik

yukarıdaki Tablo 2 ve Grafik 1'de geçen rakamlardan anlaşıldığı üzere bu desteklerin büyüklüğü ve niteliğine bakılarak 2002 yılından önceki dönemlerle karşılaştırıldığı takdirde Türkiye'nin bundan öncesinde, daha önceki bölümde bahsedildiği gibi, bu alanlara yönelik mukayese edilebilecek bir rolü ya da desteği olmamıştır. Üstelik daha öncesinde resmi biçimde Filistin'e düzenli bir şekilde yıllık olarak yapılan bir yardım bulunmadığından, o döneme ait olabilecek herhangi bir tablo bulunmamaktadır.

2.2.2. İki Ülke Arasında Olan Ticaret Değişimi

Türkiye ile Filistin arasındaki ticari ilişkiler, 2004 yılında Serbest Ticaret Anlaşması'nın imzalanmasının ardından son yıllarda Türkiye'nin Filistin'e yaptığı ihracatların fark edilecek şekilde artmasıyla yeni bir döneme girmiştir. Bu anlaşma iki ülkenin, farklı alanlarda yaptıkları birçok ekonomik işbirliğinin esasını oluşturmuştur.¹⁵⁹

Bu bağlamda Türkiye'nin Filistin'e yapılan ihracatlarının değeri, 2006 yılında 92.5 milyon dolardan 2012 yılında 233.8 milyon dolara yükselmiş ve 2013 yılında 289 milyon dolardan ¹⁶⁰ 2014 yılında 324 milyon dolara ulaşmıştır¹⁶¹, ki 2017 yılında ise 579 milyon dolara yükselerek artış kaydetmiştir.¹⁶² Bu bağlamda da Türkiye Filistin'e ihracat yapan en büyük üçüncü ülke olarak Filistin'in 2017 yılında 5.854 milyon doları oluşturan ithalatlarının ¹⁶³ %9.9'unu oluşturmuştur.¹⁶⁴ Böylelikle, Filistin ile Türkiye arasında gerçekleştirilen ticari değişimin büyüklüğü iki ülke arasında 2004 yılında imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması ardından 2005-2015 yılları arasına uzanan dönem

¹⁵⁹ Merkez El-Ticare El-Filistini (PALTRAD), “**Te'ziz El-Tebedül El-Tücarî Bein Türkiye Ve Filastin: Ziadet El-Sadirat El-Filistiniyye İla Türkiye**”, Ramallah, 2014, S 1. (مركز التجارة الفلسطينية-بال (تري، "ورقة موقف: تعزيز التبادل التجاري بين تركيا وفلسطين: زيادة الصادرات الفلسطينية إلى تركيا"، رام الله، ٢٠١٤، ص ١).

¹⁶⁰ “Te'ziz El-Tebedül El-Tücarî...”, S 1.

¹⁶¹ Tasneem AL-ZEYEN, “El-İlakat'ül El-ktisadiyye El-Filistiniyye EL-Türkiyye: Kabl Ve Ba'd El-İtifak..Keyife Yebdü Hal Kitaa Gazze”, *Dünya El-Vatan*, 26.06.2016, <https://www.alwatanvoice.com/arabic/content/print/939524.html> (31.03.2019). (تسنيم الزيان، "العلاقات" (الاقتصادية الفلسطينية التركية: قبل وبعد الاتفاق، كيف يبدو حال قطاع غزة؟"، دنيا الوطن، ٢٦،٠٦،٢٠١٦، ص ١).

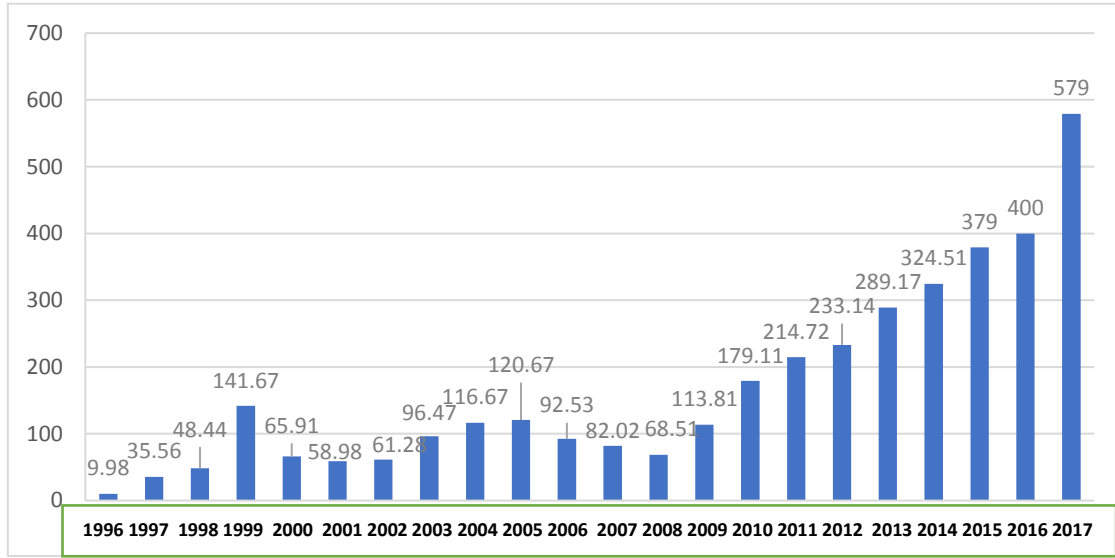
¹⁶² Bil-Arkam.. Ala 5 Duval İstevrada Minha El-Filistiniyun Fi 2017, Ramallah: El İktisadi, 10.12.2018. <http://www.aliqtisadi.ps/article/> (01.04.2019). (بالأرقام...أعلى ٥ دول أستيرد منها الفلسطينيون في ٢٠١٧، رام الله: (الاقتصادي، ١٠،١٢،٢٠١٨، ص ١).

¹⁶³ El-Neteij El-Eveliyye Lisadirat Ve'l Veridat El-Siliyye El-filistiniyye Liam 2018, Ramallah: El-Cihaz El-Merkezi Lilİhsa El-Filastini, 2018, <http://www.pcbs.gov.ps/Portals/Rainbow/Documents/A-Etrade%202018.html> (01.04.2019). (النتائج الأولية للصادرات والواردات السلعية الفلسطينية لعام ٢٠١٨، رام الله: الجهاز (المركزي للإحصاء الفلسطيني، ٢٠١٨، ص ١).

¹⁶⁴ El-Sadirat El-Filistiniyye Tetehata Haciz El-Milyar Dolar LiAval Merre, *Nablüs: Wafa*, 01.11.2018. S 1; (الصادرات الفلسطينية تتخطى حاجز المليار دولار لأول مرة، نابلس: وفا، ٠١،١١،٢٠١٨، ص ١).

içerisinde %771 oranıyla yükselmiştir.¹⁶⁵ Fakat yeni gelişen bu ticari değişim kapsamında Türkiye'nin Filistin'e yaptığı ihracatlara göre Filistin'in Türkiye'ye yaptığı ihracatlar geride kalmıştır: 2006 yılında 275 bin dolardan¹⁶⁶ 2012 yılında 833 bin dolara yükselmiş ve 2014 yılında artış göstererek 3 milyon dolara ulaşmıştır.¹⁶⁷ Bu miktar, Filistin'in 1,097 milyon dolardan oluşan ihracatlarının %0.36'nı oluşturmaktadır¹⁶⁸ ve böylece Filistin'in Türkiye'ye ihracatında artış görülmemekle beklenen seviyeye ulaşılmamıştır.

Grafik 2:
Türkiye'nin Filistin'e Yapılan İhracatlarının Miktarı
(1996-2017)

Kaynak: PCBS total trade.

Grafik 2'te kaydedilen rakamlardan anlaşıldığı üzere AK Parti'nin iktidara gelmesinden sonra Filistin'e yönelik izlemeye başladığı politikanın içerdiği yaklaşımlar kapsamında, Türkiye'nin Filistin ile arasında ticaret değişimi ve ilişkileri artış göstermeye başlamıştır. Grafikte görüldüğü gibi; 2004 yılında iki ülke arasında imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması'ndan bu yana her yıl ihracat oranında yükselme kaydedilmiştir. Daha önceki dönemlere bakıldığında ise, uygulanan politikalara bağlı olarak 1994 yılında

¹⁶⁵ Suhib ABED, Filastin Ve Türkiyeye Ala Tavilet'in Vahide Liteşcii El-Tebedül El-Tücarî Ve'l İktisadi, İstanbul: Anadolu Ajansı, 08.11.2016, <https://www.aa.com.tr/ar/92> (31.03.2019). (صهيب عبد، "فلسطين وتركيا"، على طاولة واحدة لتشجيع التبادل التجاري والاقتصادي"، اسطنبول: وكالة الأناضول، ٠٨،١١،٢٠١٦)

¹⁶⁶ Maher AL-TABBA, "El-Tebedül El-Tücarî El-Filistini El-Türki Bein El-Vaki'i Ve'l Ma'muul", (Tarihsiz), Kütahya: Filistin Halkı Dostları Derneği, <http://filistinder.org.tr/ar/h=165?%E2%80%9E-%C2%B1-%C2%B1-%E2%80%9E-%E2%80%9E-%C2%A7-%E2%80%9E> (31.03.2019). (التبادل التجاري) (الفلسطيني بين الواقع والمأمول، مؤسسة أصدقاء الشعب الفلسطيني، كوتاهية، (بدون تاريخ).

¹⁶⁷ PALTRAD, "Te'ziz El-Tebedül El-Tücarî...", S 1.

¹⁶⁸ Merkezi Lillhsa El-Filastini, (2018).

Filistin Hükümeti'nin kurulmasına rağmen Türkiye'nin 1994-2002 yılları arasında ticari açıdan Filistin ile kurulan ilişkilerinin istenen seviyeye ulaşmadığı ve çok az sayıda ortaklığın yapıldığı görülmüştür. Böylece Türkiye ile Filistin arasındaki ticari ilişkilerde kaydedilen artışa bakıldığında, iki dönem arasında büyük farklılık gözlemlenmiş olmaktadır.

Bununla birlikte, Filistin ile Türkiye arasında olan ticari ilişkilerde birkaç zorlukla karşılaşmaktadır. Filistin'in, Türkiye'ye yönelik ihracatlarının çok düşük olmasına neden olan bu birkaç zorluğun neler olduğu zikredilecektir¹⁶⁹:

- Filistin'in Gazze Şeridi'ne karşı uygulanan abluka.
- İşgal Devleti'nin, Filistin'in bütün sınır kapılarını kontrol ederek Filistin'in ürünlerinden bazılarının ihraç edilmesine müsaade etmemesi.
- İşgal Devleti tarafından ithalat ve ihracat hareketleri üzerine baskı ve engellerin konulması.
- İşgal Devleti tarafından uygulanan gümrük sistemi sebebiyle, Filistin ile Türkiye arasında gerçekleştirilen ticaret değişimi ve hareketlerinin karşılaştığı birçok zorluğun bulunması; bu sisteme ilaveten fiyatların ödenmesi iki ülke arasındaki ticaret değişiminin mali yükünün yükselmesine neden olması.¹⁷⁰
- Türkiye tarafından ihracat belgelerinin onaylanmasının gecikmesi ve Filistin'in bazı ürünleri üzerindeki gümrük vergisinin kaldırılmaması.¹⁷¹
- Filistin'in ürünlerinin, Türkiye'nin pazarlarına girip oradaki Türk ürünleri arasındaki rekabetin yüksek olması ve propaganda yapılması için imkânlarının yeterli olmaması.¹⁷²

Yukarıda bahsedilen nedenlerden dolayı Filistin'in Türkiye'ye ihraç edilen ürünlerinin miktarı az olmuştur. Buna rağmen iki ülke arasında gerçekleştirilen ticaret değişiminin, belirtilmiş olan Grafik 2'te görüldüğü üzere daha önceki yıllara göre artış gösterdiği ve yükselmeye devam ettiği görülmektedir. Bu durum ise Türkiye'nin 2002 yılında AK

¹⁶⁹ Maher AL-TABBA, “**El-Tebedül El-Tüceri El-Filistini.**”.

¹⁷⁰ İrtifaa Heccm El-Tebedül El-Tüceri Bein Türkiye Ve Filastin, Türk Press, 18 Mart 2016

<http://www.turkpress.co/node/19728> (31.03.2019). (ارتفاع حجم التبادل التجاري بين تركيا وفلسطين، ترك برس، ١٨ مارس ٢٠١٦)

¹⁷¹ Maher AL-TABBA, **Heccm El-Tebedül El-Tüceri MA Türkiye Min'am 2006 hatta 2014 Ve Keyfiyet Tatvirü**, Gazze: Beyit'ül Hikme, 2016, S 9. (ماهر الطباع، حجم التبادل التجاري مع تركيا من عام ٢٠٠٦ حتى) .٩ (٢٠١٤) وكيفية تطويره، غزة: بيت الحكمة، ٢٠١٦، ص ٩.

¹⁷² “Te'ziz El-Tebedül El-Tüceri...”, S 3.

Parti Hükümeti tarafından ekonomik açıdan Filistin'e yönelik izlenen açıklık politikası kapsamına girmektedir.

Buna ek olarak, iki ülke arasında gerçekleştirilen ticaret değişiminin ve hareketlerinin artması adına 2016 yılında Filistin'in farklı şehirlerinden gelen 50 iş adamıyla 60 Türk iş adamını İstanbul'da bir araya getiren ekonomi buluşması düzenlenmiştir. Bu kapsamda Filistinli iş adamları; Filistin'den Türkiye'ye doğal taşlar, hurma, laleler, bazı meyveler, portakal ve mango ihraç etme fırsatını sunmuşlardır. Ayrıca, bu buluşmaya katılan Filistin'in Eski Ekonomi Bakanı Mazen Sinkrat; *“Bu görüşme iki ülke arasındaki ilişkileri geliştirmeye giden yolu kısaltacaktır ve biz inanıyoruz ki; Türkiye'nin ekonomi sektörü ve siyasi iradesi Filistinliler'le birliktedir, bu ise çok büyük bir şey ve üzerine katkı sağlanmalıdır.”* diyerek düşüncelerini ifade etmiştir.¹⁷³

Yukarıda bahsedildiği üzere, işgal güçleri tarafından Filistin'in Ekonomi Sektörüne karşı izlenen baskılardan dolayı; Türkiye'ye yapılan ihracatlardan ve imzalanan ticaret anlaşmalarından, elde edilmesi planlanan gelişmeler beklenen seviyeye ulaşamamıştır.

Buna ek olarak, ikinci bölümde bahsedildiği üzere Türkiye'nin FUY'ne gönderdiği yardım ve bulunduğu desteklerinin amaçları:

- Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik siyasi rolünü derinleştirerek sağlamlaştırmaktır.
- Türkiye'nin, dış politikasının Ortadoğu bölgesine istikrar ve güvenlik getirme anlayışı kapsamında Filistin'e verilen ekonomik destekler üzerinden siyasi ve iktisadi olarak istikrar sağlamaya çalışması. Bu bağlamda Erdoğan, Libya'nın Sirte Şehri'nde, 2010 yılında düzenlenen Arap Birliği Zirvesi'nde yaptığı konuşmada; Türkiye olarak Filistin meselesinin çözümünü bölgenin barış ve huzurunun anahtarı olarak gördüklerini, Filistin'in haklı davasını desteklediklerini ve yakından takip ettiklerini belirtmiştir.¹⁷⁴
- Hükümete bağlı olan ve olmayan kurumları desteklemek üzerinden Filistin Devleti'nin kurulmasını sağlamak; bununla Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik siyasi rolü çerçevesinde Türk Hükümeti'nin yürürlüğe giren görüşleri ve yönleri ile uyumlu hale gelmektedir. Bu bağlamda Türkiye Ekonomik Siyasi Araştırmaları

¹⁷³ Suhib ABED, “Filastin Ve Türkiye...”.

¹⁷⁴ Youtube: Halak HANDOKLO, *El-Reis Receb Tayib Erdoğan*, 05:06, 2010.

Enstitüsünde çalışan Jophan Sack “*Türkiye, Filistin Hükümeti'nin, devletin kuruluşlarını inşa etmeyi amaçlayan planını destekliyor ve biz Türkiye'nin devlet kurumlarının sahada kurulma sürecini sağlayabileceğine inanıyoruz*” açıklamasında bulunmuştu.¹⁷⁵

- Türkiye ile Filistin arasında kurulan ticari ilişkileri sağlamaktır; özellikle Filistinli ve Türk iş adamları arasında gerçekleşecek ilişkiler üzerinde etkili olmaktadır.¹⁷⁶

2.3. Türkiye'nin Filistin İle Diplomatik İlişkileri ve Siyasi Destekleri

Türkiye'nin Filistin meselesine verdiği önemin çok büyük olmasıyla birlikte Türkiye'nin güçlü bir bölgesel rolü üstlenebilmesi için kendisine çizdiği yeni dış politikanın genel olarak Ortadoğu'nun meselelerine yönelik yaklaşım değişiklikleri kapsamında, Filistin meselesine yönelik olan yaklaşımlarında da dönüşüm yaşanmıştır. Bu durum; AK Parti döneminde Türkiye'nin tutumları ve tepkileri, diplomatik girişimleri, konuyla ilgili bazı konferansların Türkiye'de yapılması ve pratiğe dökülen bazı uygulamalarla net bir şekilde görülmektedir.¹⁷⁷

Ayrıca Türkiye, Filistin meselesine olan destekleri kapsamında uluslararası toplumun İsrail'in davranışlarını kınayan kararlarına sahip çıkmıştır. Bununla birlikte; İşgal Ordusu'nun Kudüs başta olmak üzere Batı Şeria'dan çekilmesi, göçmenler meselesinin adil bir çözümünün bulunması, Doğu Kudüs'ün varlığında herhangi bir değişikliğin olmaması gerektiği ve Batı Şeria'da gerçekleştirilen siyonist yerleşimlerin inşa edilmesine karşı durma konularında hiç bir tutum değişikliğinde bulunmamıştır.¹⁷⁸

Türkiye'nin Filistin ile olan ilişkileri kapsamında Dışişleri Bakanı Abdullah GÜL, 04 Ocak 2005 tarihinde FUY'nin Ramallah'daki ofisini ziyaret etmiştir. Filistinli yetkililerle buluşmasının ardından, İsrail'in Filistin Halkı'na karşı kullandığı; baskı ve ablukaya dayanan üsluplarının kendisine güvenlik veya rahatlık getirmeyeceğini belirterek

¹⁷⁵ Aşraf SAMARA, “**Cenin'deki Sinai Bölgesi**”, Merkez Bissen Libuhus Ve Elİnma, Eylül 2011. <http://ar.bisan.org/content%8A%D9%86> (أشرف سمارة، "المنطقة الصناعية في جنين"، مركز بيسان للبحوث والإفتاء، أيار (٢٠١١، ص ٢٠١١))

¹⁷⁶ Samer HASSAN, S 87.

¹⁷⁷ Cemal H. EL-Fadi, **El-Tağyur Fi'l Nizam'il Siyasi El-Türki ve Aseruh Ala El-Dor'il İklimi Fi Mantukat'il Şark'il Avsat**, Ürdün: Dar'ul Haliic, 2019, S 264. (جمال الفاصي، التغيير في النظام السياسي التركي (وأثره على الدور الإقليمي في منطقة الشرق الأوسط، الأردن: دار الخليج، ٢٠١٩، ص ٢٦٤.)

¹⁷⁸ Mustafa Salah, 10.

güvenlik ve barışın en uygun yolunun ancak bağımsız Filistin Devleti'nin kurulmasıyla gerçekleşeceğini ifade etmiştir.¹⁷⁹

Batılı ülkelerin, Filistin'in 2006 yılında gerçekleştirilen Parlamento Meclisi seçimlerini kazanarak hükümetin başına geçen Hamas Partisi'ne abluka uyguladığı dönemde, Türkiye'nin eski başbakanı Ahmet Davutoğlu, Hamas Hareketi'nin eski lideri Halit Mishal'ı Ankara'da karşılıyordu. Türk liderliği tarafından atılan bu siyasi adım ise Türkiye'yle stratejik ilişkileri iyi olan ABD'nin ve İsrail'in kızgınlığına ve iki ülkenin birkaç dairesinin eleştirmesine sebep olmuştur.¹⁸⁰ Ayrıca Türkiye'nin Dışişleri Bakanlığı; bütün tarafları, Hamas Partisi'nin kazandığı demokratik seçimlerinin sonucuna saygı göstermeye davet etmiştir. Ayrıca, herhangi bir dış gücün Filistin yönetimine karşı ekonomik tedbirler uygulayarak yeni seçilmiş sistemi zayıflatıp başarısız olmasına sebep olmaya çalışmasının demokrasi ilkelerine aykırı olacağını ifade etmiştir. Türkiye'nin bulunduğu bu tutum ise direkt olarak ABD, AB ve İsrail'e karşı yönlendirilmiş bir uyarı olarak algılanmıştır.¹⁸¹

Türkiye'nin (AK Parti dönemi) Hamas'a yönelik olan kabulü ve bakışı birkaç unsura istinat etmektedir:

- Erdoğan, Türkiye olarak ABD ve diğer Batılı ülkeler gibi düşünmeyip Hamas Hareketi'nin terörist olmadığını gördüğünü ve BM'in kanunlarına dayanarak kendi topraklarını savunan bir direniş partisi olduğunu addettiğini sürekli olarak dile getirmektedir.
- Türkiye, Hamas'ın barış sürecine bağlatılması ve kendisine siyasi olarak bir fırsat verilmesi gerektiğini görmektedir; Erdoğan AL-Jazzera ile yaptığı görüşme esnasında “*Yasser Arafat'a terör diyenler, sonradan kendisine Barış Ödülü'nü verenlerdir*” ifadesini kullanmıştır.¹⁸²
- Türkiye'nin Hamas Partisi gibi diğer İslami Partileri yataklık ederek desteklemesi ve AK Parti'nin Hamas ile aynı çıkış kaynağı ve düşünce yapısına sahip olması Hamas'ı daha yakın tutmasının sebeplerinden biridir.

¹⁷⁹ Abir SABİT, **El-İlakat'ül Türkiye El-Filistiniyye Meba'l İnkisam El-Filistini**, (Tarihsiz), S 3. عبير ثابت، العلاقات التركية الفلسطينية ما بعد الانقسام الفلسطيني، (بدون تاريخ)، ص ٣.

¹⁸⁰ Ali AL-ZAYKAM, S 161; Fetiha LEYTİM, S 215.

¹⁸¹ Arabi MUHAMMED, S 97.

¹⁸² Ahmed MANSOUR, *El-Vadd El-Dahili Ve'l Siyasa El-Hariciyye El-Türkiyye*, Benemij Bila Hudud, Katar: AL-JAZZERA, (12.01.2011). أحمد منصور، لقاء تلفزيوني مع أردوغان: الوضع الداخلي والسياسة الخارجية التركية، (برنامج بلا حدود، قطر: قناة الجزيرة، ١٢، ٠١، ٢٠١١).

Böylece Türkiye'nin AK Parti döneminde Filistin meselesi üzerindeki tutumları kapsamında Hamas Partisi'ne yönelik olan yeni yaklaşımlarına bakılarak 2002 yılından önceki hükümetlerin başındaki devlet adamlarının tutumlarıyla karşılaştırıldığında Batı'ya yönelme politikasını izlediklerinden dolayı Filistin sahasında bulunan partiler ile doğrudan ilişkileri kurmaya hiç çabaları olmamıştır. Ayrıca, Hamas Partisi'nin seçimleri kazanmasının ardından Ocak 2006 tarihinde Halit Mishal'ın Türkiye'ye yapılan ziyaretinin içsel ve dışsal olarak eleştirilmesinden sonra 2002 yılında 10. Cumhurbaşkanı olarak görevlendirilen, İsrail'in İkinci Filistin İntifadası esnasında aşırı güç kullanımını sert sözlerle kınayan ve CHP'ye yakın olmasıyla bilinen Ahmet Necdet Sezer 7-8 Haziran 2006 tarihlerinde Filistin'e yaptığı ziyaret kapsamında Filistin Başkanı ABBAS'ı ziyaret ederek Filistin Hükümeti'nin yeni seçilmiş olan İsmail Haniya'yla buluşmamıştır.¹⁸³ Bu yaklaşımdan ise anlaşılıyor ki; AK Parti döneminde yürütülen dış politikanın belirleyici unsurlarından biri olan bütün taraflarla ilişki kurma unsuru ancak AK Parti'nin yürütmeye özen gösterdiği bir unsurdur.

Türkiye'nin yukarıda zikredilen tutumlarından anlaşıldığı üzere AK Parti döneminde Filistin meselesine yönelik yaklaşımının, daha önceki dönemlerde hassasiyetle izlenen politikalar ve yaklaşımlardan olumlu farklarının olduğu görülmektedir. Türkiye'nin AK Parti'nin gelmesiyle birlikte yeni dış politikasının, Filistin meselesi başta olmak üzere bölgenin diğer meselelerine karşı bağımsız yaklaşımları olmaya başladığı görülmüştür.

AK Parti'nin Hamas'la olan iyi ilişkileri, Türkiye'nin Hamas'ı barış sürecine dahil olarak "1967 toprakları" üzerinde bir Filistin Devleti'nin kurulmasını kabul etmeye ikna edebilmesine neden olmuştur.¹⁸⁴ Bu sırada da Türkiye, eş zamanlı olarak Filistin meselesinin diğer taraflarıyla dengeleyici bir politika izlemeye çalışmıştır. Nitekim, Gazze'yi yöneten Hamas ile iyi ilişkiler sürdürmesiyle birlikte farklı alanlarda resmi olarak FUY ve başkanı olan Mahmut Abbas ile iyi ilişkiler kurmuştur.¹⁸⁵

Ayrıca, Türkiye'nin AK Parti döneminde Filistin meselesine yönelik tutum değişikliği 2008 yılının sonlarında Gazze'ye karşı yapılan saldırı esnasında kendini göstermeye

¹⁸³ Samar HASSAN, S 53.

¹⁸⁴ Arabi MUHAMMED, S 96.

¹⁸⁵ Abir SABİT, S 6.

başlamıştır. Nitekim Erdoğan, Hamas Hareketi'ni savunarak İsrail aleyhine sert tepkilerde bulunmuş ve Gazze'de savaş suçları uyguladığını dile getirmiştir.¹⁸⁶

Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik olan yaklaşımları bağlamında bazı meseleler üzerinde sürdürmeye çalıştığı siyasi rol kısıtlı veya sınırlı olsa bile bölgede diplomasi ve siyasi olarak, askeri desteği olan İran gibi bazı ülkelerin rolünden daha etkili olmuştur; İranlı analizci olan Şemsulvaaz'in'e göre, Türkiye Gazze olaylarında diplomasi sektöründe İran'dan daha etkili ve başarılı olmuştur. Türkiye'nin BMGK'deki geçici üyeliği ve bölge ülkeleri ile olan ilişkileri, diplomatik açıdan bölgedeki nüfuzunu ve gücünü artırmaktadır.¹⁸⁷

Türkiye'nin, Filistin davasının bazı meseleleri üzerinde kendi arabuluculuğunu aktif hale getirme çabaları kapsamında Hamas'ın askeri kanadı olarak bilinen Al-Kassam Tugayları'nın eline düşen İsraili asker Gilat Şalit ile İşgal habishanelerinde kalan Filistinli esirler arasında esir değişim anlaşmasının gerçekleştirilmesi için birkaç kez diplomasi çabası olmuştur. Bu bağlamda rolü daha etkili olan Mısır'ın arabuluculuğuyla yan yana hareket ederek arabuluculuk görüşmelerine katılma isteğini sunan Türkiye, Katar ile birlikte Suriye'nin başkenti olan Şam'da bulunan Hamas Siyasi Ofisi'nin üyeleri ile bir araya gelerek görüşmüşlerdir¹⁸⁸ ve Hamas'ın liderlerinden biri olan Müşir Al-Masri, Türkiye'nin Şalit meselesindeki arabuluculuk çabalarına dahil olmasından bahsederken; “*Bütün dosyalarda düşmana karşı bir birlik baskısı olması için esirler takas meselesi üzerindeki arabuluculuğun çerçevesi genişlemeli*” ifadesini kullanmıştır.¹⁸⁹ Ayrıca 18 Ekim 2011 tarihinde Mısır'ın doğrudan ana arabuluculuğuyla imzalanan esir değişim anlaşması aradından özgürlüğüne kavuşan 1024 esirden

¹⁸⁶ Ali AL-ZAYKAM, S 161.

¹⁸⁷ Davut TURAN, “Gazze Operasyonu Işığında İran'ın İsrail-Filistin Sorununa Yaklaşımı”, *Ortadoğu Analiz*, , Cilt: 1, Sayı: 2, Şubat 2009, S 51.

¹⁸⁸ İyad KUTUP, *El-Nizamein El-İktisadi Ve'l Siyasi El-Türki Fi Zil Hizb'ül Adale Ve'l Tenmiyye Ve İnikassetüh Ala El-İlaka'ti MA Suriye*, Suriye: El-Ekaddiniye El-Suriyye El-Devliyye, 2009, S 16. (إياد قطب، النظامين الإقتصادي والسياسي التركي في ظل حزب العدالة والتنمية وانعكاساته على العلاقة مع سورية، سوريا: الأكاديمية السورية الدولية، ٢٠٠٩، ص ١٦.)

¹⁸⁹ Salah CUMA ve Kifah ZİBON, “Mısır Te'mel İlan El-Tehdi'e Gadden..Ve Hamas Tetevaka İtifaken Müşerifen Bad Husulaha Ala Damanat”, *El-Şark Al-Avsat*, Sayı: 11030, 08.02.2009. <http://archive.aawsat.com/details.asp?section=4&article=506160&issueno=11030#.XLUWkvnXLIU> (16.04.2019). (صلاح جمعة وكفاح زبون، "مصر تأمل إعلان التهديد غدًا.. وحماس تتوقع اتفاقًا «مشرقًا» بعد حصولها على (ضمائنات"، *الشرق الأوسط*، العدد: ١١٠٣٠، ٢٠٠٩، ٠٨، ٠٢، ٠٨.)

Türkiye'nin 11 esiri* yataklık etmesinden bu mesele üzerinde gerçekleştirilen arabuluculuğa katıldığı anlaşılmaktadır.¹⁹⁰

Bununla birlikte, 2007 yılında Hamas ile El-Fetih arasında Gazze Şeridi'nde meydana gelen anlaşmazlık ortadan kalkması ve bir mutabakat anlaşmasının gerçekleşmesi için Erdoğan, birkaç kez Türkiye'nin bu mesele için arabuluculuk yapmaya hazır olduğunu dile getirmiştir.¹⁹¹ Ayrıca, 31 Mayıs 2010 tarihinde Mavi Marmara Gemisi'ne yapılan askeri saldırı, Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik olan rolünde önemli bir değişim noktası olarak algılanmış ve kendisini Filistin davasının meselelerine daha çok yakınlaştırmıştır; bu bağlamda 7 Haziran 2010 tarihinde Erdoğan, Hamas ve EL-Fetih arasındaki mutabakat için aktif bir rol oynamakta hazır olduğunu ve Hamas'ın Ankara'nın yapılacak arabuluculuğa katılımını kabul ettiğini de açıklamıştır. Mısır Başkanlığı sözcüsü olan Süleyman Awad Türkiye'nin Filistin Mutabakatı meselesindeki rolünün Mısır'ın rolünü tamamladığını ve aksine onu destekleyeceğini de açıklamıştır.¹⁹²

Kahire'de 4 Mayıs 2011 tarihinde Türkiye'nin eski dışişleri bakanı Ahmet Davutoğlu'nun katılımıyla birlikte Filistin Mutabakatı imzalanmıştır. Buna rağmen Türkiye, rolünü aktifleştirmeye çalışırken kendisini bazı meselelerde Filistin davası üzerinde tarihi yaklaşımı olan Mısır'ın ana rolü ile karşı karşıya hep bulmuştur.¹⁹³ Bu durum ise, Türkiye, Filistin meselesine yönelik olan rolünü ve arabulucuk çabalarını aktif ve etkili hale getirmeye çalışırken; karşılaşılan dış zorluklardan bir tanesidir. (Üçüncü bölümde ayrıntılı olarak dış ve iç zorluklardan bahsedilecektir).

Ayrıca Mısır'ın arabuluculuğuyla 2014 yılında imzalanan mutabakat anlaşması ardından Hamas ve El-Fetih Partilerini kapsayan Filistin Ulusal Birlik Hükümeti'nin kurulmasına rağmen hala çözülemeyen birkaç problemden dolayı sağlam bir mutabakat sağlanamamıştır ve böylece 29 Ocak 2019 tarihinde Ulusal Birlik Hükümeti

* Hamas'ın esir değişim görüşmeleri esnasında 1948 Filistin toprakları ve Kudüs'ten hapisanelerde kalan esirlerin tahliye edilmesi konusunda ısrarcıydı fakat İşgal Devleti tarafından hep reddedilmiştir. Sonra da imzalanan anlaşma kapsamında Türkiye, Katar, Mısır ve Ürdün gibi eşlik teklifinde bulunan ülkelere belli sayıda esirler uzaklaştırılmıştır. İhtifa'a Bi'tebedül Ve Avasim Testekbil El-Mübaddin, AL-Jazeera, 19.10.2011. <https://aljazeera.net/news/arabic/2011/10/19> (16.04.2019). (احتفاء بالتبادل وعواصم تستقبل المبعدين، الجزيرة نت، ١٩،١٠،٢٠١١)

¹⁹⁰ Samar HASSAN, S 57.

¹⁹¹ Tıbbi LAHASAN, S 284.

¹⁹² Mühsein SALİH, S 43-44.

¹⁹³ Samar HASSAN, S 61.

çözülmüştür.¹⁹⁴ Buna rağmen Türkiye'nin bu mesele üzerinde bulunduğu arabuluculuk teklifleri ve bazı meselelerdeki diplomasi çabaları, kendisinin Ortadoğu'ya yönelik olan yeni dış politikası kapsamında bölgeye yönelme derecesinin ne kadar derin olduğunu göstermiştir.¹⁹⁵

Son zamanlarda Türkiye ve Filistin arasında düzenlenen üst düzey ziyaretler çoğalmıştır; Filistin Başkan Abbas, 12 Ocak 2015 tarihinde Türkiye'ye resmi ziyaret düzenlemiş ve 14 Nisan 2016 tarihinde İstanbul'da düzenlenen İİT'nin Kudüs Zirvesi'ne katılarak Erdoğan ile bir araya gelmiştir. Ayrıca Filistin dışişleri bakanı Riad Malki, Filistin halkının adına 11 Ağustos tarihinde Türkiye'nin halkıyla dayanışmasını sergilemek üzere resmi ziyaret gerçekleştirmiştir.¹⁹⁶

Böylelikle yukarıda söz edildiği üzere karşılıklı üst düzey ziyaretlerde bulunulan ifadeler ve tepkilerle; Türkiye'nin, AK Parti'nin izlemeye başladığı politika sonucunda Filistin meselesine verdiği öncelik, Filistinliler'e yönelik olan tutumları ve başlıca siyasi, diplomatik ve ekonomik olmak üzere birçok alanda verdiği destek ve esir değişim meselesi gibi bazı meseleler üzerinde kendi arabuluculuk yapma gayretinin, 2002 yılından önceki dönemlerde izlenen yalnızlık ve “Bekle-Gör” politikası çerçevesinde izlenmiş olan yaklaşımlardan çok farklı ve Filistinliler'in birçok konuda yararına olduğu anlaşılmaktadır.

2.4. Türkiye'nin (AK Parti Dönemi) Filistin Meselesindeki Tutumları

2.4.1. Türkiye'nin İsrail'in Filistin'e Karşı Davranışlarına Tepkileri

Erdoğan, 2004 yılında İşgal Güçlerinin, fiziksel engeli bulunan Hamas'ın kurucusu Ahmed Yassin'in şehit edildiği suikast operasyonunu kınamıştır.¹⁹⁷ Ayrıca işgal güçlerinin Filistin topraklarına yaptığı baskınlar esnasında yaşananları “Devlet Terörü” kavramıyla tanımlamıştır.¹⁹⁸ Buna ek olarak, 13 Mayıs 2004 tarihinde Rafah Şehri'ne karşı yaptığı katliamı kınayarak “*Rafah'ta yaptığınız; Filistinliler'e karşı toplu bir*

¹⁹⁴ Nour ABU AİSHA, Çağrı KOŞAK ve Zeynep HİLAL, İhtiyacı hükümeti Filistin'de siyasi bölünmüşlüğü derinleştirecek mi?, Anadolu Ajansı, 12.03.2019. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/istiyye-hukumeti-filistinde-siyasi-bolunmuslugu-derinlestirecek-mi/1415769> (17.04.2019).

¹⁹⁵ Tıbbi LAHASAN, S 284.

¹⁹⁶ T.C Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye - Filistin Siyasi İlişkileri**, Ankara, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-filistin-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (11.04.2019).

¹⁹⁷ Levent DUMAN, “Ortak Çıkarlar, Farklı Öncelikler: 2001-2008 Döneminde Türkiye, ABD ve İsrail Lobisinin İsrail-Filistin Sorununa Yaklaşımı”, *Akademik Ortadoğu*, Cilt: 5, Sayı: 2, 2011, S 176.

¹⁹⁸ Cemal H. EL-Fadi, S 267.

katliamdır, öldürmediğinizin de evini yıktınız, buysa bir terördür ve bunu tanımlayacak başka kelime bulamıyorum...İsrail, kendisiyle Filistinliler arasında Türkiye'nin bütün arabuluculuk tekliflerini gömdü.” sözlerini dile getirmiştir.¹⁹⁹ Bu tepkiler sonrası Türkiye'nin Filistin Halkı'nın özelinde ve Arap dünyasının genelinde imajı ve popülaritesi artmaya başlamıştır.²⁰⁰

AK Parti; hükümetin başına geçeli henüz iki yıl olmamışken, iktidara gelmesinden önceki dönemlerde Filistin topraklarında yaşanan olaylara ve Filistinliler'e karşı yapılan katliamlar ve saldırılara karşı Türkiye'nin bulunduğu tutumlarda büyük değişikliklerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Nitekim bundan öncesinde gerçekleşen katliam ve saldırılara yönelik sadece kınamada bulunarak tepki veren Türkiye; terör kelimesi gibi İsrail'i aşağılayacak ağır bir kelimeyi dahi daha önce hiç dile getirmemişti. Fakat Türkiye'nin Başbakanı Erdoğan'ın farklı alanlarda kendisiyle stratejik ilişkileri olan İsrail'i; “Devlet Terörü” diye itham etmesi, AK Parti'nin geldiği ilk yıllarda Filistin meselesine yönelik izlemeye başladığı yaklaşımlar ve tutumların daha öncekinden çok farklı ve Filistin'in lehine bir değişiklik meydana gelmeye başladığını göstermiştir.

Türkiye, İsrail'in 12 Temmuz 2006 tarihinde Lübnan'a yaptığı ²⁰¹ ve 27 Aralık 2008 tarihinde Gazze'ye yaptığı saldırıyı sert bir dille kınamıştır ve ve 18 Ocak 2009 tarihinde iki taraf arasında ateşkesin sağlandığında Ahmet Davutoğlu, Türkiye'nin talebiyle Hamas'ın ateşkes kararını aldığını ifade etmiştir.²⁰² Ayrıca Türkiye'nin ateşkesin sağlanması için gösterdiği çabalar bağlamında Erdoğan uluslararası toplumu İsrail'in saldırısını durdurma ve Filistin Halkı'na yardım etme çağrısında bulunmuştur. Türkiye ateşkesi uygulamaya davet eden (1860) sayılı olan BM'li kararı çıkartmaya çalışmış ve İsrail'in Gazze'ye karşı yapılan saldırısını durdurması gerektiğini vurgulayan uluslararası istekleri duymazdan gelerek uygulamadığı için BM'deki üyeliğini iptal etmeye davet etmiştir.²⁰³ Böylece Türkiye'nin bu savaş esnasında İsrail'e karşı bulunduğu tutumlar, yaptığı açıklamalar ve izlediği diplomatik çabalar Filistin meselesine yönelik olan yeni yaklaşımının niteliğini ve derinliğini açık ve net bir

¹⁹⁹ Samar HASSAN, S 50.

²⁰⁰ Özlem TÜR, “**Türkiye-İsrail İlişkileri: Yakın İşbirliğinden Gerilime?**”, Ortadoğu Analizi ORSAM, Cilt: 1, Sayı: 4, Nisan 2009, S 25.

²⁰¹ Erdem KAYA, “Türkiye-İsrail İlişkilerinde Yeni Dönem”, **Bilge Strateji**, Cilt: 2, Sayı: 2, Bahar 2010, (Ss 93-114), S 109.

²⁰² Summiye HAVADSI, S 130.

²⁰³ Samar Hassan, S 66.

Gazze'yi ziyaret etmişlerdi ²⁰⁹; Türkiye'nin Mısır ve Katar ile birlikte ateşkes anlaşmasını sağlama çabaları olmuştur.²¹⁰

Buna ek olarak, 7 Temmuz 2014 tarihinde İsrail Hükümeti tarafından Gazze'ye karşı yönelik 51 gün sürmüş olan geniş kara operasyonu başlatıldı; bunun sonucunda ise 2139 Filistinli şehit edilmiş ve yaklaşık 11 bin kişi yaralanmıştır.²¹¹ Türkiye ile Katar Hamas'ın koymuş olduğu şartları destekleyerek arabulucu olma isteğini birkaç kez sunmuştur; bu kapsamda Erdoğan ile Temim Bin Hamad Mısır'ın artık tarafsız bir arabulucu olmadığını açıklayarak arabuluculuk teklifini ve bir ateşkes girişimini sunmuşlardı. Fakat bu arabuluculuk çabası, iki ülkenin teklifini reddeden ²¹² Sisi'nin MURSI'ye karşı düzenlediği darbenin sonucunda başına geçtiği Mısır Hükümeti'nin arabuluculuğuyla karşı karşıya kalmıştır ²¹³ ve böylece Katar ile Türkiye'nin katılımı olmaksızın 26 Ağustos 2014 tarihinde SİSİ Yönetimindeki Mısır'ın arabuluculuğuyla ateşkes sağlanmıştır.²¹⁴

Türkiye'nin, Filistin'in Gazze Şeridi'ne yönelik 2009 ve 2012 savaşları ardından içinde bulunduğu yaklaşımlar ve 2011 yılında Mısır'da yaşanan iktidar değişikliği, kendisinin uluslararası, bölgesel ve ulusal aktörler ile birlikte hareket ederek bölgenin birkaç meselesini çözme konusunda doğrudan etkili ve önemli bir rol oynamasına neden olmuştur. Buna ilaveten, Türkiye'nin bulunduğu tutumlar, özel olarak Filistin Halkı ve genel olarak Arap Halkları arasında taraftarlığını yükseltmiş ve Filistin meselesine yönelik olan yaklaşımının niteliğini açık olarak ortaya koymuştur. Fakat 2014 savaşı esnasında Türkiye'nin Katar ile birlikte hareket ederek etkili hale getirmeye çalıştığı arabuluculuk rolü (üçüncü bölümde ayrıntılı olarak bahsedilecektir) 2013 yılında MURSI'ye karşı düzenlenen darbenin meydana geldiğinden beri ilişkileri soğukluğa

²⁰⁹ Ali R. USUL ve Diğerleri, "Batı-Sonrası Dünyaya Doğru Türk Dış Politikası", İstanbul: *MÜSAİD Araştırma Raporları*, Şubat 2013, S 41.

²¹⁰ Kasili ABDÜLKADİR, "El-Dur El-Eklimi El-Türki Fi Mentikat'il Şark Al-Avsat Min 1990 İla 2014 ", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Al-Cezayir: Al-Cilali Üniversitesi, 2015, S ۷۲. (كاسيلي عبد القادر ، "الدور الإقليمي التركي في منطقتي الشرق الأوسط من ۱۹۹۰ إلى ۲۰۱۴"، (رسالة ماجستير غير منشورة) ، الجزائر: جامعة الجبالي، ۲۰۱۵، ص ۷۲.)

²¹¹ Ulaş DEMİRCAN, ABD Genelkurmay Başkanı'na Göre İsrail 'Olağanüstü Hassasiyet' Göstermiş, Onedio, 8 Kasım 2014, <https://onedio.com/haber/abd-genelkurmay-baskani-na-gore-israil-olaganustu-hassasiyet-gostermis-398671> (18.04.2019).

²¹² Ateşkesi kabul İsrail'i zora sokar, AL-Jazeera Turk, 19.07.2014, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/ateskesi-kabul-israili-zora-sokar> (18.04.2019).

²¹³ Şafik Şakkir, S 10.

²¹⁴ Gazze'de Ateşkes Mısır'ın Arabuluculuğuyla Sağlandı, Mısır Bülteni, 26.08.2014, <http://misirbulteni.com/gazgede-ateskes-misirin-arabuluculuğuyla-saglandi/> (18.04.2019).

girdiği Mısır'ın arabuluculuğuyla karşı karşıya kendisini bulduğundan dolayı tamamlanamayarak etkisiz hale getirilmiştir.

Türkiye, 2017 yılında TRUMP tarafından Kudüs'ün İsrail'in başkenti olarak ilan edilmesine karşı tepkisini çok ağır bir şekilde vermiş ve bu davranışı kınamakla kalmayarak; bütün Müslüman ülkelerini, İstanbul'da Kudüs Meselesini tartışmak için düzenlemiş olduğu İslam Kudüs Zirvesi'nde bir araya gelmeye çağırılmış ve ciddi icraatların uygulanması gerektiğine dair kararlara varılmıştır.²¹⁵

Nitekim Türkiye'nin Trump'ın Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak ilan etmesinin ardından bulunduğu tutumlar ile, 1967 yılında yapılan Altı Gün Savaşı ardından İsrail'in Kudüs'ü kendi yönetimine bağlayacağını açıklamasına karşı Türkiye'nin o zamanlarda vermiş olduğu tepki arasında karşılaştırma yapıldığında; iki tutum arasındaki farklılığın ne kadar açık olduğu ve değişikliğin ne kadar büyük olduğu görülecektir. Türkiye'nin o zaman dilimi içerisinde bulunduğu tutumun; birinci bölümde de bahsedildiği gibi, İsrail'deki diplomatların çoğunun Türkiye'ye çekilmesine olumlu bir etkisi ve bu durumu destekleyen tarafı olduğu söylenebilmektedir. Hatta 2017 yılında Türkiye tarafından Trump'ın Kudüs hakkında olan ilanından sonra aynı olaya alınamayan **cüretli** bir karardır. Halbuki bu kararın ikili ilişkiler üzerinde büyük bir etkisi olmamıştır çünkü o zamanda siradan sayılan ve hiç bir bölgesel ağırlığı olmayan bir ülkenin verdiği bir tepki olarak değerlendirilmekteydi. Ama şuan, Türkiye'nin bölgenin en büyük ve etkileyici siyasi oyuncularından biri haline gelmiş bir ülke olarak hareket etmesi, bütün Müslüman ülkelerin katıldığı bir konferansın liderliğini üstlenmesi, diğer devletlerin sözlerini ve görüşlerini birleştirerek Müslümanların adına bir karar vermesinin daha büyük etkisi olmaktadır. Zira o zamanda verilen tepkinin çok önemli ve İsrail ile olan ilişkilerde etkili olmasına rağmen, bulunulan tepki bölgesel ağırlığı olmayan bir ülkenin adına verilmiştir. Üstelik 2002 yılından önceki dönemlerde ancak büyük olayları kınayarak yüzünü kara çıkarmayacak davranışlarda bulunduğunu göstermektedir. Fakat AK Parti döneminde Filistin topraklarında yaşanan bütün olaylara verilen çok tepki bulunduğundan dolayı özetlenerek bahsedilmiştir.

²¹⁵ İstanbul'daki Kudüs zirvesi dünya basınında, TRT Haber, 13.12.2017, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/istanbuldaki-kudus-zirvesi-dunya-basininda-343371.html> (14.04.2019).

2.4.2. Türkiye'nin Barış Sürecine Yönelik Tutumları

Türkiye, AK Parti döneminde Filistin meselesi üzerindeki kendi rolünü oynamakta çok istekli olduğunu göstermekte ve Filistin meselesi başta olmak üzere bölgenin diğer meselelerine yönelik oluşturulmuş yeni yaklaşımları kapsamında bölgede çıkan anlaşmazlıkları çözerek sona ermesi amacıyla kendi arabuluculuğunu aktifleştirmeye çalışmaktadır. Bu yüzden, meselenin iki tarafı arasında sürekli arabulucu olmayı teklif etmektedir; 2003 yılında Başbakan Erdoğan Türk Hükümeti'nin Mısır'ın Şarmilşeyih Şehri'nde düzenlenen konferansın çıktıları kapsamında çizilen yol haritasını desteklediğini açıklamıştır.²¹⁶ Ayrıca, Türkiye, İşgal güçleri 2005 yılında Gazze'den çekilirken; iki taraf arasında arabuluculuk yapma isteğini sunmuştur. Fakat, Sharon Hükümeti tarafından Türkiye'nin talebi reddedilmiştir.²¹⁷

Bu bağlamda, Türkiye'nin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül, 04 Ocak 2005 tarihinde FUY'nin Ramallah'daki ofisini ziyareti esnasında yaptığı açıklamada; “İsrail'in Filistin Halkı'na karşı kullandığı; baskı ve ablukaya dayanan üsluplar kendisine güvenlik veya huzur getirmeyecektir, güvenlik ve barışın en uygun yolu, bağımsız Filistin Devleti'nin kurulmasıdır” ifadesini kullanarak ²¹⁸ Türkiye'nin barış görüşmelerinde arabuluculuk yapmasını talep etmiştir.²¹⁹

Buna ilaveten 27 Ocak 2006 tarihinde Pakistan Başkanı ile yapılan buluşma esnasında Erdoğan tarafından kapsamında İİT ve Türkiye'nin İsrail ile Filistin arasında arabuluculuk rolünün olabileceği bir ortaklık önerisi teklifinde bulunmuştur. Bununla beraber Türkiye'nin eski başkanı Ahmed Necdet Sezer 2006 yılında Mahmut Abbas ile Shamon Perez'i Ankara'ya davet ederek iki taraf arasındaki barış sürecinde Türkiye'nin arabulucu olma teklifini sunmuştur.²²⁰

Bununla birlikte Türkiye'nin, FUY ile İsrail arasındaki arabuluculuğu sonucunda Türkiye'nin Eski Başkanı Abdullah Gül'ün davetiyle bir “Türk Kamp David'i” gibi, ²²¹

²¹⁶ Samar HASSAN, S 48.

²¹⁷ Cemal H. EL-FADIİ, S 268.

²¹⁸ Abir SABİT, S 3.

²¹⁹ Levent ÜNALAN, “Adalet ve Kalkınma Partisi Dönemi Türk Dış Politikasında Filistin Yaklaşımı”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Kadirhas Üniversitesi, 2008, S 90.

²²⁰ Samar HASSAN, S 48.

²²¹ Muhammed NURETTİN, “Mürtekezet'ül Siyasa El-Türkiyye Tüceh Kadiyeti Filstin”, *Meccelet'ül Dirassat'il Filistiniyye*, Sayı: 82, Bahar 2010, S 27. (محمد نور الدين، "مركزات السياسة التركية تجاه القضية (الغلسطينية"، مجلة الدراسات الفلسطينية، العدد ٨٢، ربيع ٢٠١٠، ص ٢٧).

Kasım 2007 tarihinde Ankara'da Shamon Perez, Mahmut Abbas'la buluşmuş ve ikisi de Türk Parlamentosu'nun önünde konuşma yapmıştır. Böylece atılan bu adımla, ilk defa bir İsrail yetkilisi bir Ortadoğulu ülkenin parlamentosu karşısında konuşma yapmıştır.²²² Bununla birlikte 2003 yılından bu yana, Türkiye'nin içinde bulunduğu arabuluculuk tekliflerinden anlaşılmaktadır ki; Türkiye, AK Parti'nin hükümetin başına geçmesiyle birlikte Ortadoğu bölgesine yönelik olan dış politikası kapsamında izlediği yaklaşımlara dayanarak Filistin meselesinin çözülmesi amacıyla barış sürecine dahil olup kalıcı bir çözümün sağlanması için arabuluculuk yapmaya büyük önem göstermektedir.

Türkiye, Kamp David Zirvesi'nin başarısız olmasından sonra İsrail ile Filistin arasındaki barış sürecini yeniden canlandırmak ve müzakereleri başlatarak Yol Haritasını uygulamak amacıyla 27 Kasım 2007 tarihinde ABD'de 40 uluslararası örgüt ve ülkenin katılımıyla gerçekleştirilen Annapolis Ortadoğu Barış Konferansı'na katılmıştır ve Türkiye'nin Eski Başkanı Abdullah Gül müzakerelerin yeniden aktif olmasının rahatlamaya sebep olduğunu açıklayarak herkesi barış sürecine davet etmiştir.²²³ Lakin eski başbakan Erdoğan Filistinliler ile İsraililer arasında bir barış anlaşmasına ulaşma ve bu müzakerelerin başarılı olma umudunun sıfır olduğunu ifade etmekte bulunmuştur.²²⁴

Fakat bu arabuluculuk çabası, 2008 yılında Gazze'ye yönelik savaşın başlamasıyla sona ermiş ve Erdoğan İsrail'i barış sürecini yıkmakla itham etmiştir. Çünkü İsrail, Gazze'ye karşı bir operasyon hazırlarken barış müzakereleri ve görüşmelere ilişkin konuşmasıyla tarafları kandırmıştır²²⁵; özellikle İsrail'in eski başbakanı Olmert'in; 2008 yılında Gazze'ye yönelik saldırıyı, Suriye ve İsrail arasında gerçekleştirilen arabuluculuk kapsamında Türkiye'yi ziyaretinden dört gün sonra düzenlemesi. Bunun sonucunda Erdoğan, arabuluculuğu iptal etmekle kalmayarak; geniş diplomatik turlar kapsamında Ürdün'ü, Mısır'ı, Suriye'yi ve Suudi Arabistan'ı da ziyaret etmiş ve Filistin Başkanı Mahmut Abbas ile Gazze'nin durumunun çözümüne dair görüşme yaparak Gazze

²²² Ahmed AL-RAHAHALA, "El-dur El-Türki El-cedid Fi Mentikati'l Şark El-Evsat", (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Ürdün: Middle East University, 2014, S 96. (أحمد الرحالة، "الدور التركي الجديد في منطقة الشرق الأوسط؛ الفرص والتحديات"، (رسالة ماجستير غير منشورة)، ٢٠١٤، ص ٩٦.)

²²³ Fatma YAŞAR, Sevinç ÖZCAN ve Zahide KOR, **Siyonizm Düşünden İşgal Gerçeğine FİLİSTİN**, İstanbul: İHH Araştırma Yayınlar Birimi, 2010, S 21.

²²⁴ Samar HASSAN, S 58.

²²⁵ Muhammed NURETTİN, S 27.

ablukasının kaldırılmasını, Türkiye'nin; Suriye ile İsrail arasında arabuluculuğunu geri yapması için şart koymuştur.²²⁶

Türkiye'nin 2007 yılında, 2006 yılındaki Parlamento Seçimleri'ni kazanarak Filistin Hükümeti'nin başına geçen Hamas Partisi'yle irtibata geçerek Ankara'da Hamas'ın Eski Siyasi Büro Başkanı olan Halit Mishal'ı karşılaması, Hamas Partisi'ni dışlamak yerine gerçekleştirilen siyasi süreçlere bağlayıp dahil etmeye çalışması ve Filistin'in en büyük iki partisi olarak bilinen Hamas ile El-Fetih arasında yaşanan anlaşmazlık mutabakatı için iki taraf arasında sürekli arabuluculuk yapmaya istekli olması Filistin meselesi üzerindeki arabuluculuk rolünü aktif hale getirme çabaları kapsamına girmektedir.²²⁷

Filistin meselesine ilişkin barış görüşmelerinin son zamanlarda yaşanan durgunluğuyla ilgili Türkiye Başkanı Erdoğan; *“İsrail'in işgal altında olan Batı Şeria'da gerçekleştirilen siyonist yerleşim politikasını durdurma şartı, barış sürecine geri dönmenin zaruriyetli bir şartıdır”* diye ifade etmiştir.²²⁸ Buna ek olarak, Filistin Meclisi'nde ilk yabancı devlet adamı olarak konuşan Abdullah Gül, bir çözüm sağlayacak barış anlaşmasına varılması için, tarafların müzakere masasına geri dönmesini tek çıkar yol olarak gördüğünü dile getirmiştir.²²⁹

Ayrıca, Türkiye'nin bölgeye yönelik bulunduğu yeni yaklaşımlar kapsamında; Filistin meselesinin çözümünün bölgenin barış ve huzurunun anahtarı olduğu addedilmektedir.²³⁰ Bu bağlamda ise, Türkiye'nin Filistin ile İsrail arasında arabuluculuğunu başarılı kılmanın en önemli şartlarından biri, Filistin sahasında etkili olan bütün partilerin bu sürece iştirak etmesidir. Bunun için de Türk Liderliği *“Hamas ile El-Fetih arasında barış mutabakatı olmadan Filistin meselesinin çözümü konusunda ilerlenemez”* diye düşünmektedir.²³¹ Hamas'ın barış sürecine dahil edilmesi gerektiği görüşü bağlamında Erdoğan, Dörtlü Komisyon'un Başkanı Tony Blair'e *“Hamas'ın*

²²⁶ Arabi MUHAMMED, S 98.

²²⁷ Mahmut AL-RAHAHALA, “İsrail Ve Türkiye Ve El-Duvel El-Arabiyye: El-Dor Ve El-Mekane Ve Bast'il Nufuz Ve El-Tehalüfet”, (El-Arab Ve Türkiye: Tahadiyet El-Hadir Ve Rihanet El-Müstakbal), Beyrüt: El-Merkez El-Arabi Lilabhas Ve Diraset'i Siyaset, 2012, S 96. (محمود محارب، إسرائيل و تركيا والدول العربية؟ الدور والمكانة وبسط النفوذ والتحالفات، (العرب وتركيا تحديات الحاصر ورهانات المستقبل)، بيروت: المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، ٢٠١٢، ص ٩٦.)

²²⁸ Fehmi HAVİDİ, “Hivar Ma Erdoğan”.

²²⁹ Filistin Meclisi'nde Konuşan İlk Yabancı Devlet Adamı, Yeni Şafak , 06.01.2005,

<http://www.yenisafak.com/gundem/filistin-meclisinde-konusan-yabanci-devlet-adami-2713853> (17.04.2019).

²³⁰ Tarek AL-ŞURTİ, S 38.

²³¹ Muhammed NURETTİN, **Türkiye: El-Siğa Ve El-Dor**, Beyrüt: Riyad El-Reyis Likutup Ve El-Neşri (محمد نور الدين، تركيا الصيغة والدور، بيروت: رياض الريس للكتب والنشر، ٢٠٠٨، ص ٢٧.) 2008, S 27.

*oturmayaacağı masadan barış falan çıkmaz...Şuanda Hamas ve EL-Fetih Filistin'in en önemli iki unsurudur; o yüzden bir unsuru görüp öbürünü görmezseniz Filistin barışı sağlanamayacaktır” demiştir.*²³² Bununla birlikte, Türkiye'nin AK Parti Hükümeti, Hamas ile olan iyi ilişkilerinden faydalanarak Hamas'ı barış sürecine dahil olmaya ikna etmeye çalışmıştır.²³³ Bununla birlikte Erdoğan, İsrail'in barış müzakerelerini sürekli durdurmasıyla alakalı olarak 2010 yılında Paris'te yaptığı bir başka konuşmada İsrail'i barış sürecini yıkmakla suçladığını bir daha dile getirmiştir.²³⁴

Buna ek olarak, Türkiye BM'de yapılan konferanslara katılımı esnasında Filistin meselesini dile getirerek barış meselesine dair sürekli uluslararası toplumu çağırmaktadır. Bunun kapsamında Türkiye, 29 Kasım 2012 tarihinde Filistin'in BMGK'da oylamaya geçen “üye olmayan gözlemci devlet” statüsünü kazanmasını kuvvetle desteklemiştir²³⁵ ve Türkiye'nin eski dışişleri bakanı Ahmet Davutoğlu'nun oylama oturumuna katılarak Filistin'in üyeliğini savunan bir konuşma yapmıştır²³⁶. Bu bağlamda da Erdoğan, 2 Aralık 2015 yılında Katar'a yaptığı ziyarette, Filistin meselesinin Ortadoğu bölgesinde bugünlerde karşı karşıya kaldığı bütün meselelerin esası olarak addedildiğini ve uluslararası toplumun, kendi topraklarından zorla göç ettirilen Filistinliler için adil bir çözüm bulması gerektiğini ifade etmiştir.²³⁷

AK Parti'nin 2002 yılında iktidara gelmesiyle birlikte, Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik rolünde ve tutumunda olumlu değişiklikler meydana gelmiştir ve bu yeni rolü ve tutumunun 2002 yılından öncesine karşılaştırıldığında aralarında ciddi farklılıklar görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin 2002 yılından sonra Filistin meselesine karşı bağımsız bir görüşü, etkileyici ve aktif bir rolü olduğu ve kendi uluslararası konumundan yararlanarak Filistinliler'in haklı davasına ışık tutup dikkat çekmeye çalıştığı da görülmüştür. Halbuki 2002 yılından önceki dönemlere bakıldığında sadece kınamakla yetinmiş ve Filistin meselesi konusunda yürürlüğe geçirmediği tepkilerde

²³² Ahmed MANSOUR, “*El-Vadd El-Dahili Ve'l Siyasa El-Hariciyye El-Türkiyye...*”

²³³ Muhammed NURETTİN, Mürtekeze'ül Siyasa..., S 28.

²³⁴ Arabi MUHAMMED, S 98.

²³⁵ Selin M. BÖLME ve Diğerleri, “**Birleşmiş Milletler'de Filistin Oylaması: Devlete Doğru Mu?**”, SETA ANALİZ, Sayı: 44, Eylül 2011, S 19; Ali R. USUL ve Diğerleri, S 41.

²³⁶ T.C Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye - Filistin Siyasi İlişkileri...**

²³⁷ El-Menzur El-Türki Lil-kaddiye El-Filistiniyye, Türk Press, 09.12.2015, www.turkpress.com (17.04.2019). (.۰۹,۱۲,۲۰۱۵، ترك برس، المنظور التركي للقضية الفلسطينية، ترك برس،

bulunarak pasif bir role sahip olmuştur. Bu politika ise o dönemlerdeki ayrışma düşüncelerine yaslanan Türk Dış Politikasını yansıtmaktadır.²³⁸

2.4.3. Türkiye'nin Filistin Meselesine Yönelik Yeni Politikasının Etkileri

Türkiye'nin AK Parti'nin iktidara gelmesiyle beraber Filistin meselesine yönelik izlediği yeni politikanın birçok olumlu etkisi olmuştur, bunlardan:

- Türkiye'nin Filistin meselesini destekleyen yeni yaklaşımı kapsamında verilen tutumlar, Filistin Halkına motivasyon kaynağı ve destekçi olmuştur ²³⁹; hatta Türkiye'nin Filistin'i siyasi olarak destekleyen tutumlarının AK Parti'nin hükümetin başında olduğu dönemlerde meydana gelmiş olması, sürekli Filistinliler'in "AK Parti Türkiye'si"ni desteklemelerine ²⁴⁰ ve Türkiye'de yapılan seçimleri sürekli yakından takip ederek AK Parti'nin lehine sonuçlandırılmasını temenni etmelerine neden olmuştur.

Bu bağlamda Filistin'in Eski Başbakanı İsmail Hania'nın siyasi danışmanı olan Ahmed Yusuf, Filistinliler'in 15 Temmuz Darbesi'ne karşı nasıl bir panik içerisinde kaldıklarını anlatırken; *"Türk Halkı'nın Erdoğan'ı savunarak sokaklara dökülmesi, darbe yanlısı asker ve generallerin başarısız olmaları ve demokrasinin zafer kazanmasıyla beraber ne kadar büyük bir rahatlama olmuştur. Sabahında da Filistin'in gemileri tekbirlerle seslenmiş ve Erdoğan'ı teyit eden gösteriler; Gazze'nin meydanlarına dökülüp sokaklarında dolaşmıştır"* ifadesinde bulunmuştur.²⁴¹

- Türkiye'nin, siyasi olarak BM'de oylamaya geçen kararlarda Filistin lehine sürekli oy kullanması ²⁴² ve Filistin meselesine yönelik olarak oynadığı rolün bölgesel ve uluslararası etkili ve girişimci olması ²⁴³, Filistin Yönetimi'nin siyasi yollarda özellikle uluslararası konferanslarda sağlam bir duruş sergilemesini sağlayan nedenlerden biri olarak algılanabilmektedir; Filistin'in Ankara'da bulunan büyükelçisi Fuad Mustafa, Türkiye'nin desteğinin Filistin Halkı tarafından hiç

²³⁸ Samer HASSAN, S 42.

²³⁹ Arabi MUHAMMED, S 99-100.

²⁴⁰ Ahmed YUSUF, Filastin Tusavit Liza'amit Erdoğan, Sama El-İhbariyye, 20.06.2018.

<http://samanews.ps/ar/post/340156/> (04.04.2019). (أحمد يوسف، "فلسطين تصوت لزعماء أردوغان"، سما الاخبارية، (٢٠١٨، ٠٦، ٢٠١٨)

²⁴¹ Ahmed YUSUF, "Filastin Tusavit ...".

²⁴² Arabi MUHAMMED, S 99-100

²⁴³ Samar HASSAN, S 84.

unutulmayacağını ve Türkiye'nin Filistin diplomasisinin en büyük destekçilerinden olduğuna işaret etmiştir.²⁴⁴

- Türkiye; ABD ve bazı ülkelerin bir terör örgütü olarak gördüğü Hamas'ın 2006 yılında Filistin Parlemantosunu seçimlerini kazanmasını tanıyarak onu barış sürecine bağlamaya çalışmış²⁴⁵ ve sürekli “*Hamas'ın tutumunu göz önünde bulundurmuyacak her hangi bir barış müzakeresi yapılırsa; kesinlikle bu adım sonu başarısız olacaktır*” ifadesini kullanmaktadır.
- Türkiye'nin bu tutumları, İşgal Devleti'nin Gazze'ye yönelik düzenlediği şiddetli ablukaya karşı Hamas direnirken; çok moral verici ve destekçi bir tutum olarak görülmüştür. Hamas'ın liderlerinden biri olan Müşir AL-Masri: “*Türk liderliği'nin Filistin meselesine yönelik olan ilgisi, hayırla umutlanma duygusunu verir*” sözlerini dile getirmiştir.²⁴⁶
- Türkiye'nin bu dönemde elde ettiği bölgesel konumu, NATO gibi bazı Batılı kurumlarda üye olması ve bazı güçlü ülkelerle iyi ilişkilerinin olması Filistin meselesine yönelik düşüncelerini ve politikasını icraata dökmesini sağlayabilecek bir güç kaynağı olarak görülmüştür. Bu irtibatla özgürlüğüne kavuşan Filistinli esir Mahmut Mirdavi “*Türkiye'nin meselemize yönelik tutumu bölgedeki kendi jeosiyasi konumuna göre çok önemli...İsrail geçen yüzyılın 70li yıllarında Arap ülkeleriyle yüzleştğinde Türkiye, İran ve Etiyopya ile ilişkiler kurmuştur; oysaki Arap tutumu Siyonizm Projesiyle yüzleşmekte etkilemiştir*”.²⁴⁷
- Türkiye'nin dış politikasında izlenen yaklaşımlarının Arap ve İslami ülkelerle iyi ilişkiler kurmayı amaçlayan yeni yönü, kendisini Filistin meselesini desteklemeye doğru itmiştir. Ayrıca Türkiye'nin bazı olaylarda ki sert tutumları, İşgal Devleti'nin Filistinliler'e karşı izlediği aşırı güç politikasını ve suçlarını açığa çıkararak birkaç kez İsrail'i terör devletiyle tanımlaması Filistin meselesi lehine olmuştur.²⁴⁸

Böylece AK Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte özel olarak Filistin meselesine ve genel olarak Ortadoğu bölgesine yönelik izlenmeye başlanılan politika kapsamında,

²⁴⁴ Gülüm İNCEKAYA, “El-Sefir El-Filistini Fi Ankara: Şabuna Len Yense El-Da'm El-Türki”, Andolu Ajansı, 03.03.2019 <https://www.aa.com.tr/ar/> (04.07.2019). (كلثوم انجه كايا، "السفير الفلسطيني في أنقرة؟ شعبنا لن . ينسى الدعم التركي"، اسطنبول: وكالة الأناضول، 03، 03، 2019 .)

²⁴⁵ Sami ZARİÇ, “Filistin'in Özgürlük Mücadelesinde Hareket'ül Mukavemet-ul İslamiyye (İslami Direniş Hareketi-Hamas)”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (Asos Journal)*, Yıl: 6, Sayı: 84, Aralık 2018, (Ss 286-295), S 288.

²⁴⁶ Salah CUMA ve Kifah ZİBON, 08.02.2009.

²⁴⁷ Ahmed YUSUF, “Filastin Tusavit ...”.

²⁴⁸ Arabi MUHAMMED, S 99-100

onun gelmesinden önceki dönemlerde bulunulan tutumlardan daha net ve açık tepkiler ve tutumlarla yaklaşmaya başladığı görülmüştür. Bununla birlikte bu tutum değişikliği ise, Türkiye'nin abluka etkisi altında kalan Hamas ile iyi ilişkiler kurarak onu uluslararası yalnızlığından çıkarmaya çalışması, Hamas gibi Filistin'in bazı siyasi partilerinin İstanbul'da ofislerinin açılmasına müsaade etmesi, onların liderlerini de davet edip İstanbul'da karşılaması, İsrail'in Filistin topraklarında izlediği davranışları eskisi gibi değil de daha sert tepkilerle karşılaşması ve bazı uluslararası konferanslarda sert konuşmalarda bulunarak İşgal Devleti'ni suçlaması gibi yaklaşımlardan anlaşılmaktadır.

Filistinliler, Türkiye'nin AK Parti döneminde Filistin meselesine yönelik tutum ve yaklaşımlarının Filistin lehine daha çok değiştiğinin ve dönüşüm yaşadığının farkındadırlar; Kültür Bakanlığı'nda çalışan Wisam Abo Shamalla yeni Başkanlık Sistemi seçimleri zamanında *“Filistinli’lerin Erdoğan Türkiye’sinden daha çok destek gelmesini beklemelerine rağmen şuanda onun takdim ettiği, gelecek seçimler ardından kendisinden başka gelebilecek her hangi bir partinin vereceğinden daha iyidir. Ki korkular sadece şuan verilen desteğin ve teyitin azalacağı meselesinde değil, korku İsrail ile olan ilişkilerininin AK Parti'nin iktidara gelmesinden önceki hale geri dönme meselesinde olabilir”*.²⁴⁹ Böylece Türkiye'nin şuanda Filistin meselesine verdiği öncelik, AK Parti'nin gelmesiyle beraber Filistin başta olmak üzere bu bölgenin diğer meselelerine yönelik izlediği yeni yaklaşımlar kapsamında gelmektedir ve yukarıda zikredilen bazı bakış açılarından anlaşılıyor ki; Türkiye'nin içinde bulunduğu yaklaşımların Filistin meselesi lehine çok desteği olmuştur ama buna rağmen istenen seviyeye ulaşılmamıştır; izlenen tutumların beklenen düzeye tırmanamamasına sebep olan (Üçüncü bölümde bahsedilecek) birkaç dış ve iç zorluk bulunmaktadır.

²⁴⁹ Ahmed YUSUF, “Filastin Tusavit...”.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: TÜRKİYE'NİN FİLİSTİN MESELESİNE YAKLAŞIMLARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER VE İSRAİL İLE İLİŞKİLERİ

Geçen bölümlerde belirtildiği üzere 2002 yılında AK Parti'nin siyasi hayata dahil olmasından önceki dönemlerde Türkiye'nin dış politikası genelde bölgenin ülkelerine karşı Batılı politikalar ile uyumluluk içerisinde sağlanmaktaydı. Bu yaklaşım politikası ise Türkiye'nin İslami ve Arap stratejik derinliğini ihmal etmesine ve bölgesel rolünün zayıflamasına neden olmuştur. Fakat AK Parti'nin ortaya çıkmasıyla birlikte bu politikanın kendi ana belirleyici esaslarını yeniden tanıtan stratejik değişiklikleri olmuştur ve bu değişiklikler kapsamında; Türkiye, Eski Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun kendisine ait olan “Stratejik Derinlik” adlı kitabında belirttiği esaslara²⁵⁰ istinat ederek Filistin meselesi başta olmak üzere bölgenin diğer meselelerine doğru yaklaşmaktadır.

3.1. Türkiye'nin Filistin Meselesine Yönelmesinin Belirleyici Faktörleri

Genellikle Ortadoğu meselelerinde olumlu görüşe sahip olan devletlerin Filistin meselesine yönelik resmi tutumları; uluslararası, bölgesel ve ulusal olaylara göre etkilenecek şekilde değişip farklılaşmaktadır. Oysa, bu ülkelerin sistemlerinin öncelikleri ve çıkarları, Filistin meselesinin jeostratejik ve ideoloji faktörleri, ilişkiler ve anlaşmalar, yönetim sisteminin nüfussal, iktisadi ve siyasal ağırlığına göre güç derecesi, bölgesel hesaplaşmaların ve çıkarların etkisi, bu ülkelerin İslami partilerinin ve halk örgütlerinin Filistin meselesine verilen önceliği aktifleştirebilme gücü amillerine bağlı kalmaktadır.²⁵¹

Türkiye'nin, Filistin meselesine dair karar alma sürecinde üç ana belirleyici faktör etkili olmuştur. **Birincisi**, Filistin'le paylaşılan İslami, tarihi ve medeniyetsel bağ geçmişi; **ikincisi**, siyasi ve jeostratejik faktörler ve **üçüncüsü** ise ekonomik sektör. İkinci ve üçüncü faktörün, Türkiye'nin bölgedeki kendi önceliklerini belirlemek ve çıkarlarını

²⁵⁰ Ahmet DAVUTOĞLU, “El-Umk El-Stratiji...”

²⁵¹ Muhammed A. Al-AGA, El-Tefevük El-Türki Ala İnan Fi Sahat AL-Kadiye Al-Filistiniye, Noon Post, 12.12.2015, <https://www.noonpost.com/> (06.03.2019). (محمد الاغا، التفوق التركي على إيران في ساحة القضية (الفلسطينية، نور پوست، ١٢ ديسمبر ٢٠١٥).

yönetmekte çok önemli faktörler olduğu söylenebilmektedir.²⁵² Erdoğan da bu faktörlerden söz ederken; *“Türkiye'nin dar düşünme ve kendisine kapanmışlık dönemleri bitmiştir. Artık daha açık ve geniş bir şekilde düşünerek kültürel ve ekonomik imkanlarını göz önünde bulundurarak kendi tarihi ve jeostratejik konumuna daha layık düşüncelerle hareket edecektir”* ifadesini kullanmıştır.²⁵³

Böylece AK Parti'nin iktidara gelmesinden sonra Türkiye'nin resmi yaklaşımı, İsrail ve Filistin'e yönelik ilişkileri kapsamında daha çok dengeleyici bir politikaya yönelmekte ve Filistin meselesiyle daha uyumlu ve olumlu tutumlarda bulunmaktadır. Bunun sonucunda, Türkiye'nin başta Filistin meselesi olmak üzere, İslam coğrafyası ve Arap alemlerine yönelik yaklaşımı daha da artmıştır.²⁵⁴

Filistin meselesine yakın olan İran gibi diğer ülkelerin, Filistin meselesi üzerindeki rollerinin Türkiye'nin rolünden daha etkili olmasına rağmen; Filistinliler'in, Türkiye'nin son dönemlerdeki Filistin'e yönelik yaklaşımına karşı, daha mutmain ve rahat oldukları görülmektedir. Çünkü Türkiye'nin genel olarak bölgeye ve özel olarak Filistin meselesine olan yaklaşımı herkesi işbirliği kapsamında birleştirmeye dayanarak uygulanmaktadır. Bu yüzden de ABD ve AB, Türkiye'nin bölgeye girişi ve dahil oluşunu müdahale olarak algılayıp kısıtlamaya çalışmaktadır.

Filistinliler'in, kendi meselelerine Türkiye'nin dahil olarak bir rol oynamasını tercih edip Türkiye'nin rolünden diğer ülkelerin rollerine göre daha memnun kalmalarının yukarıda zikredilen sebeple birlikte iki nedeni daha var:

- Türkiye; İran gibi, diğer devletlere aktarmaya çalışacağı farklı ideolojileri olmayan bir ülkedir.
- İran'ın bölgesel ülkelerle ve uluslararası toplumla olan ilişkilerinin sürekli gerginlik içerisinde olması, kendi iç sıkıntılarını dışa aktarmak için Filistin meselesini kullanmış gibi görünmesine sebep olmaktadır. Oysa bu, Türkiye'nin Filistin'e yönelik olan yaklaşımında etkili olmayan bir faktördür. Böylece

²⁵² Mustafa Mohammed SALAH, *AL-Dur El-Türki El-Cedid Fi Al-Şar Al-Avsat, Fi Zil Mafhum El-Osmaniye El-Cedideh: Al-Halij, AL-İrak Ve Filistin, EL-Merkez El-Dimokrati El-Arabi*, 2017, S 9. (مصطفى محمد صلاح، الدور التركي الجديد في الشرق الأوسط، “في ظل مفهوم العثمانية الجديدة”، المركز الديمقراطي العربي، ٢٠١٧، ص ٩.)

²⁵³ Fetih LEYTIM, S 211.

²⁵⁴ Mühsein SALIH, S 36.

Filistinliler, Türkiye ile bir ilişki içerisine girmeleri ardından sorumluluğunu taşıyamayacakları şartlarda bırakılmayacaklardır.²⁵⁵

- Arap bölgesi kapsamında ise Türkiye'nin yaklaşımı İran'ın yaklaşımından daha tercih edilir haldedir. Zira Türkiye'nin, İran gibi her hangi bir Arap ülkesi ile arasında hiç bir sorunu ya da siyasi nüfuz amacı yoktur.²⁵⁶

Ahmet Davutoğlu'nun kendi kitabında, Türkiye'nin dış politikası için belirlediği unsurlardan birine göre Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle paylaştığı; Türkiye'yi daha güçlü kılacak ve sözünün bölgede geçerli olmasını sağlayabilecek dini, tarihi, kültürel ve coğrafi bağlarından yararlanarak bölgenin çeşitli meseleleri üzerinde kendi stratejik rolünü aktif hale getirdiği bakış açısıyla bakıldığında, Filistin meselesi bu yönden önemli bir özellik kazanmıştır. Zira Türkiye, Filistin meselesiyle yan yana durmayı desteklemeden, eski bölgesel ve stratejik konumunu tekrar sahiplenemezdi.²⁵⁷

Böylece, Türkiye'nin AK Parti sonrası Filistin meselesine yönelik izlediği politikanın değişikliği, AK Parti'nin kendi komşu ülkeleriyle paylaştığı dini, tarihi, coğrafi ve kültürel bağlara dayanan stratejik derinlik; bölgede yaşanan sorunlar ve olaylara karşı izlenen rolünü aktifleştirme amacı kapsamına girmektedir. Ayrıca, Türkiye'nin dış politikasında yaşanan bu değişim, genel olarak her hangi bir ülkenin kendi dış politikasını şekillendirebilecek ana esası olan ulusal çıkarlar kapsamına göre işlenmektedir.²⁵⁸

3.2. Türkiye'nin Filistin Meselesine Yönelik Rolünün Sınırları

Türkiye'nin dış politikası kapsamında genel olarak Ortadoğu bölgesine ve özel olarak Filistin meselesine yönelik izlediği yaklaşımlara dayanarak etkili ve aktif hale getirmeye çalıştığı rolün tesiri altında kaldığı, ötesine geçmemeye özen gösterdiği birkaç sınır bulunmaktadır. Bu sınırlar, Türkiye'nin rolünü yürürlüğe geçirmeye çalışırken ilerlemesine karşı engel olmaktadır. Bunlardan ise:

- Türkiye'nin özellikle Filistin Partileri ile olan ilişkileri kapsamında verilen desteklerinin parasal, medyasal ve siyasal alanların ötesine geçmemekte ve

²⁵⁵ Adnan ABO AMİR Ve ALİ BAKİR, “Türkiye V'el Kadiyye El-Filistiniyye Fi Zil Tehavület'il Rabii El Arabi”, Katar: Merkez'ül Jazeera Lidirassat, 06.11.2012, S 6. (عدنان أبو عامر وعلي باكير، "تركيا (والقضية الفلسطينية في ظل تحولات الربيع العربي"، قطر: مركز الجزيرة للدراسات، ٢٠١٢، ١١، ٠٦، ص ٦.)

²⁵⁶ Ahmed AL-RAHAHLA, S 80.

²⁵⁷ Kasili ABDÜLKADİR, S 63-64.

²⁵⁸ Sümeyye HAVADSI, S 176.

bununla birlikte yapılan maddi destekler; insani yardımlar ve altyapı projeleri kapsamında yapılmaktadır.²⁵⁹ Bu alanlar dışında partilerin desteklenmesini beledikleri güvenlik, askeri ve stratejik alanlardaki ihtiyaçlar; İran gibi başka taraflar tarafından ele geçirilmektedir.

- Türkiye'nin ortaklık çıkarlarına dayanarak farklı alanlarda İsrail ve ABD ile kurduğu işbirliği ilişkilerinin olması, kendisinin bir şekilde Filistin meselesi gibi bölgenin birçok meselesi üzerinde oynadığı rolün daha ileriye gitmemesine neden olmuştur.²⁶⁰ Bu yüzden Türkiye, İsrail'in Filistin topraklarında yaptığı saldırıları sert sözlerle kınamasına rağmen, stratejik işbirliğinin tamamen kesilmesine sebep olabilecek bir yaklaşımda bulunmamıştır.²⁶¹
- Türkiye'nin, AB'ye katılabilme amacı kapsamında gösterdiği çabaların da; Ortadoğu bölgesi ve Filistin meselesine yönelik izlenen yaklaşımlar çerçevesinde ilerleyebileceği çemberin niteliğini ve ölçüsünü belirlemekte büyük bir etkisi bulunmaktadır ²⁶². Zira Türkiye, AB ile uyumsuz olabilecek bir yaklaşımda bulunmayarak bazı sınırları aşmamaya özen göstermektedir ²⁶³.
- Türkiye; AK Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte oluşturduğu yeni dış politikanın, Türk Ulusal Güvenlik konusuyla ilgili olan genel faktörleri çerçevesinde hareket ederek kendi ulusal çıkarlarına uymaktadır.
- Türkiye, uluslararası sistem çerçevesi kapsamında; NATO'daki kendi üyeliğinin ilkeleri ve AB'de masaya konulmuş olan talebinin şartlarına göre dış politikada aşılabilecek sınırların ne olduğunu göz önünde bulundurarak hareket etmektedir.²⁶⁴
- Türkiye, Filistin meselesi hakkındaki ve bölgedeki fiili hareketi bölgesel ortaklarla olmaksızın zor hale gelmişken, uluslararası ve bölgesel güçler ile doğrudan gerginliğe girmeyerek ²⁶⁵ kendileriyle olan stratejik işbirliğinin imkanlarıyla hareket etmeye özen göstermektedir.²⁶⁶

²⁵⁹ Nihat A. ÖZCAN, “Türkiye Nerede Olmalı? Lübnan Mı, Filistin mi”, Türkiye Ekonomik Politikaları Araştırma Vakfı, Değerlendirme Noru, Temmuz 2006, S 2; Abir SABİT, S 2.

²⁶⁰ Kasili ABDÜLKADİR, S 104.

²⁶¹ Arabi MUHAMMED, S 102.

²⁶² Kasili ABDÜLKADİR, S 104.

²⁶³ Raed ABO MITLIK, S 94.

²⁶⁴ Abir SABİT, S 2.

²⁶⁵ Mühsein SALİH, “Türkiye Ve'l Kaddiyye El-Filistiniyye Be'ad El-İntihabat'il Berlemeniyye”, **Tekrir İstraticî**, Beyrüt: Merkez El-Zeytüne Lidirassat Ve'l İstişaret, Sayı: 84, Kasım 2015, S 3. (محسن صالح، تركيا) والقضية الفلسطينية بعد الانتخابات البرلمانية، **تقدير استراتيجي**، بيروت: مركز الزيتونة للدراسات والاستشارات، رقم: ٨٤، نوفمبر (٢٠١٥)، ص ٣.

²⁶⁶ Erkan ERTOSUN, “Türkiye'nin Filistin Politikasında ABD ya da AB Çizgisi: Güvenlik Etkeninin Belirleyiciliği”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt: 7, Sayı: 28, (Ss 57-88), 2011, S 85.

- Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik olan rolünün, Mısır'ın rolünü geçemez olması. (tezin ileriki kısımlarında; geçemez olmasını kılan sebeplerden bahsedilecektir) Bu kapsamda Türkiye'nin Eski Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun kendisi, Türkiye'nin Mısır'ın rolünü tamamladığını, yardımcı olabileceğini ve Mısır'ın rolünün yerine geçmeyeceğini dile getirmiştir.
- Türkiye, Filistin sahasında yaşanan anlaşmazlığın çözüm konusu üzerinde arabuluculuğun başarılı olmasını veya iki tarafın imzalamış olduğu anlaşmayı ihlal etmeyerek sadık kalmasını sağlayabilecek kontrol ve baskı sağlayabileceği olanaklara ihtiyaç duymaktadır.²⁶⁷ Örneğin; Türkiye'nin Mısır gibi Filistin ile olan ortak coğrafi sınırlarının olmaması, Mısır ile olan ilişkilerinin gergin olması ve Mısır gibi tarihte arabuluculuk tecrübesinin olmaması, Türkiye'nin rolünün ve yaklaşımlarının kısıtlı ve sınırlı olmasına neden olmaktadır.²⁶⁸

Böylelikle Türkiye, Filistin meselesine ve bölgenin diğer meselelerine yönelik olan yaklaşımları kapsamında kendi rolünü yukarıda zikredilen sınırları aşmayacak ve bazı bölgesel güçlerin çıkarlarıyla çakışmayacak şekilde etkili hale getirmeye çalışmaktadır.

3.3. Türkiye'nin Kendi Rolünü Sürdürürken Karşılaştığı Zorluklar

3.3.1. Türkiye'nin Karşılaştığı Dış Zorlukların Filistin Politikasına Etkileri

Türkiye, Ortadoğu bölgesinde meydana gelen Arap Baharı sonrası yaşanan bölgesel boşluk ardından; etkili role sahip olan birkaç Arap Devleti'nin gücünün kaybolmasıyla birlikte özel olarak Filistin meselesi ve genel olarak bölgenin diğer meseleleri üzerinde arabuluculuk yapabilecek bir taraf olarak görünmesine sebep olmuştur.²⁶⁹ Bunun üzerine, Türkiye de arabuluculuk çabaları kapsamında kendi bölgesel rolünü aktifleştirerek etkili hale getirmeye başlamıştır.²⁷⁰ Fakat Filistin meselesine yönelik olan rolünü sürdürmeye çalışırken kendisini birkaç dış zorlukla karşı karşıya bulmaktadır.

Türkiye'nin Ortadoğu'daki bölgesel rolünün devamlılığı ve yükselişi, onu etkileyen amillere, karşılaşılan zorluklara ve bu zorlukların çözüm biçimine bağlıdır. Oysa, AK

²⁶⁷ Raed ABO MITLIK, S 94.

²⁶⁸ Cemal EL-FADİ, *El-Tehdiyet Eleti Tüvecih El-Dur El-Türki Fi'l Şarki'l Avsat*, (Tahsisiz), S 14. (جمال الفاصي، التحديات التي تواجه الدور التركي في الشرق الأوسط (بدون تاريخ)، ص ١٤).

²⁶⁹ Muhammed NURETTİN, Türkiye Ele Ayin, Dor Ve Tahdiyat, Hizb'ül İstiklal, 17.08.2010, <http://www.estqlal.com/article.php?id=28497> (12.03.2019). (محمد تور الدين، "تركيا إلى أين؟ دور وتحديات"، حزب). (الاستقلال، ١٧ أغسطس ٢٠١٠،

²⁷⁰ Ahmed AL-RAHAHLA, S 110.

Parti Hükümeti'nin bir taraftan kendi ulusal çıkarlarını elde etmek, diğer taraftan ABD'nin ve Batılı Ülkeler'in bir ortağı olarak kendi rolünü sürdürmek ve üçüncü taraftan ise bölgenin çıkarlarını ve istikrarlılığını gerçekleştirmeyi hedefleyen güvenlik politikalarını propaganda etmek amaçlarına dayanan birleştirici ve kalıcı çözümlerin zorluğu ile bu bölgesel rolünün aksamadan devam etmesi çok zordur.²⁷¹

Bir mesele üzerinde arabuluculuk yapmak isteyen tarafın rolünün başarılı olmasını sağlayan en önemli şartlardan biri; bütün taraflarla ilişkilerinin iyi olması ²⁷² ve sürdürmesidir. Ancak bu şekilde aralarında anlaşmazlık yaşanan ülkeler arasında arabuluculuk yapabilecek hale gelir. Türkiye de, AK Parti'nin hükümetin başında olduğu dönemlerde Filistin Halkı'na yönelik desteğini sürdürdüğü halde İsrail'le olan ilişkilerini iyi seviyede tutmaya çalışarak; siyasi, iktisadi ve askeri işbirliğini sürdürmüştür. Ayrıca iki ülkenin yetkilileri birbirlerine karşılıklı ziyaretlerde bulunmuştur. Bu politika ise Türkiye'nin geçen dönemlerde Suriye ile İsrail arasında arabuluculuk yapmasını sağlamıştır.²⁷³ Türkiye, bu politikanın uygulanmasına özen göstermesine rağmen son zamanlarda Filistin meselesinde arabuluculuk yapmasını engelleyen birkaç sebeple karşılaşmaktadır. **Bunlardan bazıları:**

- Türkiye, 2011 yılından beri Ortadoğu bölgesinde yaşanan ihtilaller zinciri ardından meydana gelen bölgesel değişikliklerden en çok etkilenen ülkelerden biridir. Zira bu bölgeye coğrafi yakınlığı ve ortak tarihi, kültürel, içtimai, siyasi ve iktisadi bağlarının olmasının da bu yönde büyük bir etkisi olmuştur.

2011 yılında meydana gelmeye başlayan Arap Baharı ihtilallerinin Türkiye için bazı konularda avantaj sağlamasıyla birlikte dezavantajları da olmuştur.²⁷⁴ Türkiye, başta Bahar ülkelerinin çoğundaki halkların demokratik isteklerini destekleyerek bazen diplomatik sürece katılmıştır.²⁷⁵ Ayrıca Mısır'deki Ocak İhtilali'nin başarılı olmasının ve

²⁷¹ İslam CEVHER Ve Abdülvehab Şadi, "Siyaset'ü Türkiye Tüceh El-Meşrik El-Arabi İrak-Suriye-Lübnan", *Avrak'ül Şark El-Avsat*, Sayı: 43, (2009), S 28, ("سياسة تركيا تجاه (المشرق العربي) (العراق وسوريا ولبنان)، أوراق الشرق الأوسط، العدد ٤٣، (٢٠٠٩)، ص ٢٨.

²⁷² Pual SALEM, "Arap Dünyasında Türkiye'nin İmajı", Rapour, İstanbul: *Dış Politika Programı TESEV*, Temmuz 2011, S 5.

²⁷³ Saidi AL-SAİD, "Siyaset'ü Türkiye El-Hariciyye Fi Zil Hizbi El-Adala Ve El-Tenmiyye Ve İnikasat'iha Ala Al-İlakat'i El-Türkiyye – El-Arabiyye", Baskara: Muhammed Khayder Üniversitesi, *Macelet'ül Müfekkir*, Sayı 10, (439-479), S 476. (السعيد السعيد، سياسة تركيا الخارجية في ظل حزب العدالة والتنمية (وانعكاساتها على العلاقات التركية - العربية، بسكرة: جامعة محمد خيصر، مجلة المفكر، العدد ١٠، (٤٧٩-٤٣٩)، ص ٤٧٦. Mustafa SALAH, S 10.

²⁷⁴ Ali USUL ve Diğerleri, S 40.

²⁷⁵ Ahmet NUFEL, S 6-7.

aynı ideoloji altyapısını taşıyan Hürriyet ve Adalet Partisi'nin başkanı olan Mouhammed Mursi'nin, Mısır'ın başkanı olarak seçilmesinin ardından Türkiye; genel olarak bölgesel rolü ve özel olarak Filistin meselesine yönelik yaklaşımı bağlamında bir süreye kadar geçici bir tırmanış yaşamış ve Mısır üzerinden Gazze'de kendi rolünü daha aktif hale getirmiştir. Buna ilaveten Türkiye'nin kendi bölgesel yaklaşımı kapsamında o zamanki Dışişleri Bakanı olan Ahmet Davutoğlu Türkiye'nin “Yeni Mısır” ile işbirliği içerisinde hareket ederek bölgenin en büyük iki ülkesi arasında Ortadoğu'nun yeni bir demokratik koalisyonu kuracaklarını ifade etmiştir.²⁷⁶ Fakat 2013 yılının ortasında Türkiye'nin Filistin meselesine geçiş noktasının olduğu Mısır'da; Sisi'nin darbesiyle gerçekleştirilen karşı devrimin yaşanması, bazı uluslararası, bölgesel müdahale yapılması ve Türkiye'nin Filistin'e girişini zorlaştıran iktidar değişikliklerinin meydana gelmesi gibi sebeplerle Türkiye'nin dış politikasının Filistin meselesine yönelik olan yaklaşımları üzerinde büyük bir etki bırakarak verilen önceliğin arka planda kalmasına neden olmuştur.

- Türkiye'nin genel olarak bölgeye ve özel olarak Filistin meselesine olan yaklaşımı bütün devletleri işbirliği kapsamında birleştirme amacıyla uygulanmaktadır. Bunun için ABD ve AB; Türkiye'nin bölgeye girişini ve dahil oluşunu müdahale olarak karşılayıp engellemeye çalışmaktadır.

Bunun için de Türk Dış Politikasının 2012 yılından bu yana adım adım ilerleyen bir değişiklik süreci işlenmektedir. Zira Türkiye'nin son yıllarda bölgesel olarak yaşadığı sorunların karmaşık olması ve karşılaştığı iç problemlerin tırmanması nedeniyle; AK Parti'nin bazı liderleri tarafından, 2002 yılında iktidara gelmesinden beri devamlılığı ve sabitliğiyle bilinen dış politikasının yeni akademik ve siyasi refransları sunulmuştur.²⁷⁷ Bu kapsamda, kapsamında Türkiye'nin yalnız hareket etme yerine Batılı koalisyonlar içerisinde yer alarak aktifleşmesi gerektiğine ilişkin Ahmet Davutoğlu; hızla değişen ve karmaşık bir yapıya sahip olan bir güvenlik ortamıyla hiç kimsenin kendi güvenliğini tek başına sağlayamayacağını ifade ederek, Türkiye'nin üyesi olduğu NATO üzerinden müdahale etme isteğini de açıklamıştır.²⁷⁸

²⁷⁶ Tibbi LAHASAN, S 294.

²⁷⁷ HASNAVİ ve RIZKALLAH, S 61.

²⁷⁸ Ahmet DAVUTOĞLU, “Transformation of NATO and Turkey's Position”, *Perceptions*, Vol, 17, 2012, P 14; Tarık OĞUZLU, “Turkey and NATO ”, Antalya: İnternational University, *Adam Akademi*, 2013, P 10.

- Buna ek olarak; Fransa da, Türkiye'nin Filistin meselesindeki rolü ve Hamas'a yönelik yaklaşımından rahatsızlık duyduğunu açıklamıştır. Ayrıca eski başkanı olan Nicola Sarkozy, Erdoğan'ın Mavi Marmara Gemisi ardından yaptığı konuşmadan endişe duyduğunu, Avrupalıların birçoğunun Erdoğan'ın Hamas'ı savunmasından hoşnut olmadığı, Filistin meselesinde çok ileriye gittiğini ve artık durdurulması gerektiğini de ifade etmiştir.²⁷⁹ Bu açıklamaların ise, Fransa'nın etkili olduğu AB'nin diğer ülkelerinin tutumu üzerinde büyük etkisi olmuştur.²⁸⁰ Bu açıklamalara ne kadar geçmişte kalan bir tutum olarak bakılıyor olsa da; Batılı ülkelerin Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik olan yaklaşımlarında çok ileriye gitmemesi için karşısına engel ve zorluklar çıkarmaktadır.
- Türkiye'nin AK Parti Hükümeti'nin, son zamanlarda Gazze'ye ve Hamas Partisi'ne yönelik “yakınlaşma politikası” izliyor olması, İsrail'in kızgınlığına sebep olmuş ve bunun ardından İsrail, kendisiyle Suriye arasında arabuluculuk yapmakta Türkiye'nin rolü yerine Fransa'nın geçmesini önermiştir.²⁸¹
- 2012 yılından beri Türkiye'nin dış politikasında açık bir şekilde değişiklik meydana geldiği gözlenmektedir. Yapılan değişiklikler kapsamında, bazı durumlarda -Suriye Meselesi gibi- Batılı müttefiklerle işbirliği içerisinde olarak kendi gücünü ve savunma sisteminin olanaklarını gösterip, güvenlik ve askeri olarak müdahale yapma yönleri üzerinden giderek bölgesel rolünün canlandırılması sağlanmıştır.²⁸²

Nitekim AK Parti, 2012 yılından önceki dönemlerde Türkiye'nin dış politikasının belirleyici unsurlarından biri olarak sunduğu; kültürel, diplomatik ve ekonomik işbirliklerini derinleştirerek Türkiye'yi çok büyük ve güçlü bir bölgesel güç haline dönüştüreceği düşünülmüş olan “Yumuşak Güç” sistemi kapsamında kendi bölgesel rolünü sürdürmesi zor hale gelmişken; Suriye İhtilali gibi bölgenin birkaç meselesi üzerinde askeri bir yaklaşımda bulunarak müdahale etmek zorunda kaldığı görülmüştür.

- Türkiye'nin birkaç sebepten dolayı bir taraftan Hamas ile İsrail arasında imzalanması gereken esir değişim ve ateşkes anlaşmaları, diğer taraftan ise Hamas

²⁷⁹ Paris Münze'ice Lidavr Türkiye Bi'Flastin, Al-Jazeera, 27.06.2010, <http://www.aljazeera.net/news/arabic/2010/6/27> (12.03.2019). (باريس منزعجة لدور تركيا بفلسطين، الجزيرة، ٢٧.٠٦.٢٠١٠)

²⁸⁰ Tarek AL-ŞURTİ, S 64.

²⁸¹ Raed ABO MITLIK, S 92.

²⁸² HASNAVİ ve RIZKALLAH, S 61.

ile El-Fetih arasında yapılan mutabakat görüşmelerinde etkili bir arabuluculuk yapamayacak olduğu görülmüştür. Türkiye, Filistin meselesiyle uyumlu olan kendi politikasının daha etkili olmasını sağlamak istese de; kendisini Filistin'in komşu ülkelerinden olan, tarihi rolünü hala sürdüren ve Türkiye'nin rolünü engelleyen - şuan SİSİ yönetimindeki- Mısır'ın itirazıyla karşı karşıya bulmuştur. **Bunun sebepleri ise:**

- Mısır, uzun yıllardır Filistin meselesine dair askeri ve siyasi anlamda birçok dosya üzerinde arabuluculuğunu sürdürmüş olduğundan kendisini Filistin meselesinin tarihi arabulucusu olarak addetmektedir.
- Mısır, kendisiyle birlikte her hangi bir tarafın arabuluculuk yapmasına müsaade ederse; kendi rolüyle alakalı başarısızlık noktası olarak değerlendirilerek algılanacaktır. Bunun için de Mısır, başkalarının arabulucu olma tekliflerini ya sürekli reddederek geri çevirmekte ya da (Türkiye'nin birkaç meselenin arabuluculuk girişimine katıldığı gibi) bir gözlemci olarak katılmalarına müsaade etmektedir.
- Türkiye'nin, SİSİ Yönetimindeki Mısır'ın kendi açısından bir güvenlik tehdidi olarak gördüğü Hamas'a yataklık ediyor ve destekliyor olması da, Mısır'ın Türkiye tarafından gelen arabuluculuk tekliflerini reddetmesine bir sebep olarak eklenebilir.
- Türkiye'nin AK Parti Hükümeti'nin başındaki devlet adamlarının; Hamas ile aynı ideoloji altyapısına istinat ediyor olmaları, Mısır ile beraber birkaç tarafın daha Türkiye'nin Filistin meselesi üzerinde arabuluculuk yapmasını reddetmesine neden olmaktadır.

Nitekim, Türkiye kendi bölgesel rolünü aktifleştirmeye çalışırken, Gazze'ye yapılan saldırı esnasında Türk yetkililerin; “*Türk rolü Mısır'ın rolünü tamamlar ve ateşkes Mısır olmadan uygulanamaz*” açıklamaları üzerine Türkiye'nin daha önce başkalarının rolü yerine geçme iddiasında bulunmadığını birkaç kez açıklamasına rağmen, Ortadoğu'nun meseleleri üzerinde aktifleştirmeye çalıştığı rolü ne kadar olumlu olsa da “nüfuz çatışması” çemberine girdiğinde, kendisini Mısır'ın Filistin meselesi üzerinde yıllardır sürdürmüş olan rolüyle karşı karşıya bulmaktadır.²⁸³ Fakat 2014 yılında Gazze'ye yönelik savaşın ateşkes görüşmelerinde, Mısır'ın iki ana taraftan biri olan Hamas'ın

²⁸³ Muhammed NURETTİN, “Türkiye Ele Ayın...”

terörist olduğunu addeden bir karar çıkartması; Türkiye'nin Mısır'ın artık tarafsız bir arabulucu olmadığını ve Mısır yerine arabuluculuk yapabileceğini açıklamasına sebep olmuştur.²⁸⁴

Buna ilaveten ABD de; Türkiye ile sağlam stratejik ilişkilerinin olmasına rağmen, Türkiye'nin rolünün Filistin meselesi gibi bazı meselelerde ilerlemesini sınırlandırmaktadır.²⁸⁵ Bu durum ise bir şekilde Türkiye'nin kendi bölgesel nüfuzunu aktifleştirmesine engel olmaktadır.²⁸⁶

- Bölgesel güçlerden bazılarının, Türkiye'nin bölgeye yönelik izlediği rolün senaryosunun, kendilerinin bölgenin denge ve nüfuz oyunu kapsamındaki konumu aleyhine olacağına dair düşünceleri oluşmaktadır. Bu yüzden bu güçler, Türkiye'nin bölgeye yönelik her hangi bir yaklaşımına karşı çıkmaktadırlar; özellikle AK Parti'nin Türkiye'nin iktidarında olan siyasi tecrübesinin başarılı olması, bölgenin birkaç ülkesi tarafından kendi iktidar nüfuzuna karşı tehdit olarak algılanmaktadır. Ayrıca Mısır gibi, Türkiye'nin genel olarak Müslüman Kardeşler'e ve özel olarak Gazze'de bulunan Hamas Partisi'ne yönelik olan yaklaşımlarından dolayı arabuluculuk yapmasını engellemektedirler. Bu durumlar ise Türkiye'nin Filistin meselesi gibi bazı meseleler üzerindeki hareketini ve bazı siyasi dosyaların çözümünde arabuluculuk rolünü engellemektedir; zira bu güçlerden bazıları Mısır gibi Filistin meselesi üzerinde tarihi rolü ve etkisi olan ülkelerdir.
- Türk Hava Kuvvetleri'nin Kasım 2015 yılında ulusal sınırları ihlal eden Rus savaş uçağını düşürmesinin ardından, Rusya ile arasında yaşanan gerginliğin farklı alanlarda ikili ilişkiler üzerinde büyük etkisi olmuştur.²⁸⁷ Bu uçak krizi sonrası ekonomik kayıpların yükselmesi, Rus turistlerin Türkiye'ye gelişinin durdurulması ve iki ülke arasında gerçekleştirilmesi beklenen stratejik projelerin dondurulması; Türkiye'nin dış politikasının özel olarak Rusya'ya ve genel olarak bölgeye yönelik olan yaklaşımlarını bir daha gözden geçirmesine neden olmuştur.²⁸⁸ Buna ek

²⁸⁴ Usame M. ABO NAHEL, **El-Mevkif El-İklimi Mi Tahkik El-Müsälaha El-Filistiniyye: Mevkivey İran ve Türkiye**, Gazze: Al-Azhar University, (Tarihsiz), S 7. (أسامة أبو نحل، الموقف الإقليمي من تحقيق (بدون تاريخ) المصالحة الفلسطينية، غزة: جامعة الأزهر، (بدون تاريخ))

²⁸⁵ Ali R. USUL ve Diğerleri, S 30.

²⁸⁶ Ahmed AL-RAHAHLA, S 105.

²⁸⁷ Rus Savaş Uçağı Sınırı İhlal Etti, Türk F-16'lar Düşürdü, NTV Haber, 24 Kasım 2015, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/rus-savas-ucagi-siniri-ihlal-etti-turk-f-16lar-dusurdu. mP74HrTmEe3cc8XIrA> (13.03.2019).

²⁸⁸ Ahmet NÜFEL, S 17.

olarak, bu krizler kamuoyunun dikkatini çekmiş ve Filistin meselesine yönelik verilen önceliğin üzerine de olumsuz bir şekilde yansıtılmıştır.

- Türkiye'nin; Suriye ve Irak gibi komşu ülkelerinde yaşanan askeri çatışmaların ardından sınır bölgesinde güvelik tehditlerinin oluşmasının sonrası kendi sınırlarını güvence altına alabilmesi ve Suriye'nin kuzey bölgesinde kendisine tehdit oluşturabilecek bir Kürt Devleti'nin kurulmaması için çaba göstererek bazen askeri müdahale yapmasını gerektiren durumlar ile karşı karşıya kalmıştır. Bütün bunların meydana gelmesi, iç gündemi etkileyen başka olayların yaşanması ve Türkiye'nin dış politikasının sınır bölgesinde oluşan tehditlere daha odaklı olması, bir şekilde Türkiye'nin Filistin meselesine verdiği önceliğin azalmasına ve Filistin meselesinin Ankara'nın dış politika gündeminin ilk sıralarından çıkmasına sebep olmuştur.

Türkiye'nin içinde bulunduğu rol gereği karşılaştığı zorluklar ve yukarıda bahsedilen dış zorluklara ek olarak gelecekte Filistin meselesi başta olmak üzere diğer bölgesel meselelere yönelik olan rolünün ve yaklaşımının sınırlanmasına sebep olabileceği tahmin edilen birkaç zorluktan aşağıda söz edilecektir:²⁸⁹

- Türkiye'nin, İsrail ile olan ilişkileri ve Hamas Partisi gibi Filistin'de bulunan İslami hareketler arasında dengelilik sağlayamıyor olması, Türkiye'nin kendi bölgesel rolünü rahatlıkla oynayabileceği dengeli ortamda durma amacı kapsamında bölgede kurduğu ilişkileri tehlikelere uğratmaktadır.
- Erdoğan sonrası hükümetin başına geçecek olan kişi, eskisi gibi Türkiye'nin etkili ve aktif bir bölgesel rol oynamasını sağlayabilecek kadar büyük bir kamuoyuna sahip olamayacağı tahmin edilmektedir.
- Mısır, Suudi Arabistan ve İran gibi diğer bölgesel güçlerin Türkiye'ye karşı hassasiyetle yaklaşımlarının artması, Türkiye'nin rolünün Ortadoğu bölgesindeki etkisini ve aktifliğini sınırlandıracaktır.

3.3.2. Türkiye'nin Karşılaştığı İç Zorlukların Filistin Politikasına Etkileri

AK Parti'nin Filistin meselesine yönelik tutumları ve yaklaşımları, 2002 yılından şimdiye kadar Türkiye'de geçirdiği farklı iki döneme göre değerlendirilmiştir; bu iki

²⁸⁹ Ahmed AL-RAHAHLA,S 104.

dönem içerisinde Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik tutumları ve yaklaşımlarının farklılıklarının olduğu gözlenmektedir. Bunlar ise içsel olarak karşılaşılan bazı zorluklardan dolayı yaşanmıştır. **Birincisi**; AK Parti hükümetin başına geçtiği ilk yıllarda (2002-2007) Türkiye'nin içindeki partiler ve askeri kurumlarla uyumlu konuşmalar yaparak kendi politikasını sürdürmüş ve açıkça Filistin meselesine çok fazla yaklaşmamıştır. Sadece sert tepkilerde bulunmayı tercih etmiştir. **İkincisi** ise; AK Parti'nin izlediği yeni dış politika, bu politikanın mühendisi olarak bilinen Ahmet Davutoğlu'nun, 2007 yılındaki seçimlerin ardından Dışişleri Bakanı olarak görevin başına geçmesiyle birlikte başlamıştır. Dolayısıyla hükümet bu dönem içerisinde kamu kurumunun rolünü, askeri kurumun rolü ve gücüne karşı çoğaltarak; yaşanan anayasanın değişiklikleriyle askeri kurumun devletin kamu kurumları üzerindeki sorumluluklarını kısıtlayarak sınırlandırabilmiştir.²⁹⁰

Bu yüzden 2007 yılından bugüne kadar uzanan süre içerisinde, Türkiye'nin Filistin'e ve davasına daha açık bir politikayla ve yaklaşımlarla yöneldiği görülmektedir. Böylece bu dönem, 2008-2009, 2012 ve 2014 yıllarında Gazze'ye yönelik olan askeri operasyonlara karşı sert sözlerle tepkilerin verildiği, Filistin topraklarında birkaç Türk yardım kurumunun açıldığı, "One Minute" olayının yaşandığı ve Mavi Marmara Gemisi olayının meydana geldiği dönem olmuştur.

AK Parti'nin uyguladığı dış politika kapsamında Türkiye'nin, herkese açık politikasıyla Filistin meselesi başta olmak üzere Ortadoğu'nun farklı meseleleri üzerinde etkili ve aktif bir rol oynamakta istekli olduğu görülmüştür. Bu kapsamda Türkiye'nin farklı alanlarda çok yönlü politikasının elde ettiği kazanımlara rağmen, Filistin meselesi gibi bazı meselelerde kendi rolü yürürlüğe girdiğinde içsel olarak birçok zorlukla karşılaşmaya devam etmiştir.

Bu bağlamda iç siyasi bölünmeler, bu rolü tehdit ederek sınırlandırmıyorsa; bir şekilde daha çok ilerlemesini engellemektedir. Nitekim, Türkiye'de yaşanan iç siyasi çatışmaların tırmandığından dolayı Türkiye'nin dış politikası bağlamında -Filistin meselesi gibi- gayreti ve çabaları geriliyor.²⁹¹

²⁹⁰ Recep EL-BASEL, S 17.

²⁹¹ Muhammed NURETTİN, "Türkiye Ele Ayin...".

Türkiye içerisindeki sol ideolojiye sahip olan muhalefet partileri, AK Parti Hükümeti'nin kendi stratejik derinliği kapsamında başta Filistin meselesi olmak üzere Ortadoğu'nun diğer ülkelere yönelik izlediği açık dış politika meselesine itiraz etmiştir. Türkiye'nin stratejik konumunun Ortadoğu değil, Avrupa olduğunu vurgulamışlardır.²⁹² Bu kapsamda CHP'nin Eski Genel Başkanı Deniz Baykal Ortadoğu'da yaşanan büyük çatışmalar ve çekişmeler olduğunu ve Türkiye'nin bu çatışmalara bulaşmamaya özen göstermesi gerektiğini ifade ederek, “*Biz o çatışmalara girsek, o çatışmaların bizi yönlendirmesine izin verirse çok ağır, çok gereksiz...bedeller öderiz. Bizim ülke olarak konumumuz tercihler üzerinde kalmamıza bağlıdır*” açıklamasında bulunmuştur. Ayrıca Baykal, AK Parti'den önce izlenen dış politikadan söz ederken bugüne kadar duygusallığın, romantizmin, iç siyaset mülahazalarının dış siyasete yön vermediğini ve Türkiye'nin bu dış politikayı ağır bedeller vererek öğrendiğini ifade etmiştir.²⁹³

Böylece, muhalefet partilerinden gelen bu eleştirilerden anlaşılıyor ki; Türkiye'de gelecekte AK Parti aleyhine ve her hangi bir solcu partinin lehine iktidar değişikliği meydana geldiği takdirde Ankara'nın dış politikasında çok derin değişiklikler yaşanacaktır. Örneğin; 1997 yılında Refah Partisi'nin lideri olan Necmettin Erbakan'a karşı yapılan darbe sonrası fark edilecek şekilde Erbakan'ın Ortadoğu'ya yönelik izlemeye başladığı açılım yaklaşımlarından vazgeçilerek, AK Parti iktidarın başına geçene kadar Avrupa'ya yönelinmiştir.²⁹⁴ Bunun için de AK Parti, son zamanlarda kendi dış politikasındaki bazı önceliklerinin aleyhine, Türkiye'nin içinde yaşanan iç siyasi çatışmalara daha fazla odaklanmaya özen göstermektedir.

Buna ek olarak, Türkiye'nin AK Parti Hükümeti'nin Filistin meselesine yönelik olan yeni yaklaşımları kapsamında 2006 yılında Filistin'de yapılan parlamento seçimlerini kazanan Hamas Partisi'nin Eski Siyasi Büro Başkanı, Halit Mishal'ı ziyarete davet etmesi muhalefet partisi olan CHP tarafından eleştirilmiş ve eski genel başkanı olan Deniz Baykal, “*Türkiye'nin terör karşısındaki tavrı tartışmaya açılmıştır.*” demiştir.²⁹⁵ Ayrıca, dönemin Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Yaşar Büyükanıt da bu ziyarete

²⁹² Kasili ABDÜLKADİR, S 132.

²⁹³ Baykal: HAMAS daveti fiyasko, Hürriyet, 21.02.2006: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/baykal-hamas-daveti-fiyasko-3967711> (21.04.2019).

²⁹⁴ Kasili ABDÜLKADİR, S 132

²⁹⁵ Baykal: HAMAS daveti fiyasko, Hürriyet, 21.02.2006: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/baykal-hamas-daveti-fiyasko-3967711> (21.04.2019).

dair yaptığı açıklamada “Siyasi konularda konuşmak istemiyorum. Ancak Hamas bir terör örgütüdür” ifadesinde bulunmuş²⁹⁶ ve eski cumhurbaşkanı Süleyman Demirel de, bu ziyareti eleştirerek “Henüz terör elbisesinin çıkarmamış bir adamı buraya getiriyorsunuz” şeklinde yorum yapmıştır.²⁹⁷ Bununla birlikte, şu anki CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu da, 2010 yılında Mavi Marmara Gemisi'ne yapılan saldırının ardından bulunduğu ifadede AB ülkeleri ve ABD'nin, Hamas'ı bir terör örgütü olarak tanıdığını ve bu yüzden bu meselede Türkiye'nin daha dikkatli bir üslupta bulunması gerektiğini söyleyerek; “Yarın öbürleri de kalkıp da 'PKK terör örgütü değildir' diye söylerlerse ne diyeceğiz?” sözlerini kullanmıştır.²⁹⁸ Ayrıca Kılıçdaroğlu, 18 Ekim 2010 tarihinde The Wall Street Journal (WSJ)'a gönderdiği yazıda Türkiye'nin dış politikasından bahsederken İsrail ile olan ilişkilerini iyileştirmesi ve hem İran hem de Hamas'tan uzak durması gerektiği görüşünü dile getirmiştir.²⁹⁹ Böylelikle, AK Parti'nin Filistin meselesine yönelik olan yaklaşımlarına itirazını vurgulayan muhalefet partilerinin aynısı, 2002 yılından önceki dönemlerde hükümetin başında olup Filistin meselesi ve bölgenin ülkelerine kendi sırtını çevirerek Avrupa'ya doğru yönelme politikasına dayanarak kendi dış politikasını yönetenlerdir.

Fakat, Mavi Marmara Gemisi olayından bu yana; AK Parti Hükümeti tarafından Filistin meselesine yönelik olan yaklaşımlar kapsamında işgal edilmiş topraklarda yaşanan olaylara ışık tutularak kamuoyu arasında sürekli propaganda edilmesi, Türk Halkı'nın büyük bir kısmının verilen bu destekleri gerekli görmesi ve Türkiye'nin 2012-2014 yıllarında Gazze'ye yönelik düzenlenen saldırılara karşı genelde sert sözlerle tepkilerde bulunması, Filistin politikasında bulunulan tutumların artık AK Parti'nin değil Türkiye'nin dış politikasının bir ana belirleyici faktörü olarak algılanmış hale geldiğini göstermektedir. Bütün bunların olması; Türkiye'nin Filistin meselesine daha dikkatli bir üslupta bulunması gerektiğini dile getiren CHP Genel Başkanı Kılıçdaroğlu'nu daha önce AK Parti'nin ilişkilerini keserek uzak durması gerektiğini vurguladığı, Hamas'ın şu

²⁹⁶ Askerin değerlendirmesi net: Hamas bir terör örgütüdür, Haberler, 04.03.2006, <https://m.haberler.com/askerin-degerlendirmesi-net-hamas-bir-teror-haberi/> (21.04.2019).

²⁹⁷ Ali BALCI, “Türkiye'in Dış Politikası...”, S 130

²⁹⁸ Kılıçdaroğlu: AK Parti Vekilleri Mavi Marmara'ya Neden Bindirmedi, Hürriyet, 07.06.2010. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/kilicdaroglu-ak-parti-vekilleri-mavi-marmaraya-neden-bindirmedi-14951467> (22.04.2019).

²⁹⁹ Kılıçdaroğlu WSJ'ye Konuştu, Cumhuriyet, 23.04.2019, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/188362/Kilicdaroglu_WSJ_ye_konustu_.html (23.04.2019).

anki siyasi büro başkanı ve Eski Filistin Hükümeti başbakanı İsmail Haniye ile 2012 yılında görüşmeye itmiştir.³⁰⁰

Böylece 2002 yılından önceki iktidarın başında geçmiş olan bir muhalefet partisinin farklı genel başkanlarının, AK Parti'nin izlediği yeni dış politika kapsamında genel olarak bölgeye yönelik uygulanan açılım politikasını ve özel olarak Filistin meselesine yönelik olan yaklaşımlarını eleştirerek -yukarıda zikredildiği gibi- buldukları açıklamalardan anlaşılıyor ki; 2002 yılından önceki dönemlerde bulunulan tutum ve yaklaşımlar ancak “içine kapanmışlık” ve “Batılı ülkelere yönelme” politikalarına dayanmıştır. Şuan Türkiye'nin içinde bulunduğu yaklaşım ve tutumların daha öncekinden farklı olduğu; Türkiye'nin bölgesel gücü, ekonomik ağırlığı, stratejik derin konumu ve yıllarca izlenmiş olan Filistin meselesi, Arap ve Ortadoğu bölgesinden uzaklaşım politikalarından dolayı kendisinin hakkında oluşturulmuş olan olumsuz düşüncelerin ortadan kalkma meselelerinde büyük faydası olduğu gözlenmektedir.

Buna ilaveten son yıllarda Türkiye'nin içinde yaşanan olaylar kendi dış politikasının öncelikleri üzerinde çok olumsuz etkisi bırakarak iç problemlerine yoğunlaşmasına konsantresini çevirmesine sebep olmuştur; Türkiye'de 2013 yılında yaşanan Gezi Park Olayları, son yıllarda meydana gelen terör patlamaları, 17 Aralık 2013 yılında yaşanan yolsuzluk ve rüşvet operasyonu, 2016 yılında 15 Temmuz Darbesi'nin meydana gelmesi ve son yıllarda Türkiye'nin girdiği ekonomik krizin ardından yaşanan iç gerginlik gibi sebeplerden dolayı Türkiye'nin dış politikası kapsamında özel olarak Filistin meselesine ve genel olarak bölgenin diğer meselelerine yönelik olan önceliklerinin azalmasına ve kendi iç problemlerine daha çok odaklanmasına neden olmuştur.

3.4. Türkiye'nin (AK Parti Dönemi) İsrail ile İlişkileri

2002 yılında AK Parti'nin iktidara gelmesi, İsrail'de tartışmaya açılan bir konu haline dönüşmüştür. Özellikle ikili ilişkiler üzerine yansiyacak olan etkilerin olup olmama ihtimalleri konusuna ilişkin tartışmaların oranı büyük yer kaplamıştır. Bu kapsamda İsrail'in eski başkanı olan Moshe Catsaf, AK Parti'nin Türkiye'deki iktidarın başına geçmesinden hiçbir şekilde endişe duymadığını ve iki ülkenin ulusal çıkarlarının, ikili ilişkilerinin iyi bir şekilde devam etmesine neden olacağını ifade etmiştir. Bununla

³⁰⁰ CHP Genel Başkanı Kılıçdaroğlu, Haniye ile Görüştü, 03.01.2012, <https://www.sondakika.com/haber/haber-chp-genel-baskani-kilicdaroglu-haniye-ile-gorustu-3234444/> (22.04.2019).

birlikte İsrail'in Türkiye'deki ilk büyükelçisi Yuri Warden, France Press Ajansı'na Türkiye'nin Filistin meselesine yönelik tutumunu belirten faktörlere anlayışı çerçevesinde “*Ben kötümser değilim. Tersine Türkiye – İsrail arasındaki iyi ilişkilerin devam edeceğini düşünmekteyim.*” açıklamasında bulunmuştur.³⁰¹

Ayrıca Türkiye-İsrail ilişkileri üzerinde çalışan Özlem Tür, her zaman ikili ilişkilerin Filistin meselesine dair yaşanan gelişmelere bağlı kaldığını ifade ederek Türkiye-İsrail ilişkisinin geleceğine ilişkin olarak iki senaryodan bahsetmiştir: “*Birincisi; Türkiye'nin arabuluculuk rolü gereği olarak İsrail'le ilişkileri belirli bir mesafede tutabileceği ve eleştirilerine devam etmesidir. Bu durumda bir taraftan çok, yüksek perdeden olmamakla birlikte İsrail'e yönelik eleştirilerini korurken arabuluculuk rolünü oynamaya çalışacaktır. Diğer senaryo ise; Türkiye'nin eleştirilerinin dozunu düşürmeden, baskı yöntemi ile İsrail'in davranışlarında bir değişim sağlama çabası içinde olmasıdır.*”³⁰²

Fakat, birkaç siyonist analizin tahmin ettiği gibi ikili ilişkiler ilerlemiş olsa da iki ülke arasında (Mavi Marmara Gemisi Olayı gibi) Filistin meselesiyle ilgili yaşanmış olan birkaç gerginlikten dolayı; bu ilişkilerin krize uğradığı ve başta siyasi, askeri/diplomatik alanlar olmak üzere birkaç alanda gerileme yaşandığı görülmüştür. Lakin Türkiye'nin son zamanlarda genellikle İsrail ve Filistin meselesine yönelik izlediği yaklaşımlardan, Özlem Tür'ün yukarıda bahsettiği ikinci senaryoya göre kendi dış politikasını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu bölümde kaleme alınacak kısımların arasında ikili ilişkileri etkileyen gerginliklerin olmasına yol açan olayların bazılarında ve bu olayların bıraktığı etkilerden söz edilecektir.

3.4.1. AK Parti Döneminde İkili İlişkileri Etkileyen Faktörler

Yukarıda zikredilen açıklamalara göre İsrail, AK Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte Türkiye'nin tutumu ve yaklaşımının birkaç belirleyici faktöre dayalı olduğunun farkına varmıştır. Bunlardan en önemlisi: Türk Askeri Kurumu'nun, Türk siyasi sistemi üzerine etkisinin devamlılığının devam etmesidir. İsrail bu faktöre bağlı olarak, askeri kurumun Türkiye'nin siyasi sistemi üzerindeki rolünün ve kontrolünün azalıp kısıtlanacağından endişe duymaktaydı. Fakat, AK Parti iktidara geldikten bir süre sonra anayasada; askeri

³⁰¹ Recep EL-BASEL, S 14.

³⁰² Özlem TÜR, “Türkiye-İsrail İlişkileri”, **Türkiye-Ortadoğu Uluslararası Dostluk ve İşbirliği Sempozyumu**, Antakya, 3-5 Kasım 2009, S 56.

kurumun dış, iç ve ulusal güvenlik konularda karar verme sürecine müdahale etmesini kısıtlayacak şekilde derin ve kapsamlı düzeltmeler yapmıştır. Böylece askeri kurumun siyasi meseleler üzerindeki sorumluluğu kısıtlanmıştır.³⁰³

Ayrıca Ak Parti'nin hükümete gelmesinden hemen sonra, Türkiye'nin İsrail'e yönelik bulunduğu sert tutumlar olmuştur. Bu tutumların sebebi ise İsrail'in İkinci Filistin İntifadası'yla yüzleşirken; askeri çözüme dayanması, aşırı güç kullanması ve Filistin partilerinin liderleri ve üyelerine karşı suikast operasyonları düzenlemesidir. Bu davranışları ise, kendi tutumu ile Filistin Halkı'nın rızasını ve kabulünü kazanan Türkiye Hükümeti için kabul edilemeyecek bir politikadır.³⁰⁴

Türkiye-İsrail İlişkileri'nin niteliği milenyum sonrası dönemde ciddi bir değişime uğramıştır. Bu değişimin arkasında yatan en önemli nedenlerden biri 2002 yılından itibaren Türkiye'nin iktidarına gelen yeni yöneticilerin izlediği politikanın farklı olması ve bunun ardından Türkiye'nin benimsediği dış politika söylem ve stratejisi ise; Filistin meselesi bağlamında izlediği yeni yaklaşımlar ile beraber Arap Dünyası ve İran ile olan yakınlaşmasıdır.³⁰⁵

Buna ek olarak siyonist araştırmaların sonuçlarına göre; AK Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte Türk Dış Politikası'nda yaşanan bu derin değişiklik, ABD ve İsrail ile olan ilişkilerinde bir anlaşmazlık çekirdeğine neden olmuştur. Ayrıca INSS'de Türkiye Çalışmaları konusunda uzman olan İsraili araştırmacı Gallia Lindenstrauss, Türkiye-İsrail arasındaki ilişkilerin gerilemesinin sebebinin; Türkiye'nin kendisine ve çevresindeki bölgeye yönelik bakış açısına dayanan dış politikanın derin değişikliklerinden kaynaklandığını ifade etmiştir.³⁰⁶ Böylece, Türkiye'nin dış politikasında yaşanan bu değişim kapsamında yeni ortaya çıkan esaslar ve belirleyici unsurlara göre; Ortadoğu Ülkeleri başta olmak üzere diğer Müslüman ülkeler ile çeşitli alanlarda ilişkiler kurma ve bölgesel bir denge gücü olmayı amaçlayan bir dış politika

³⁰³ MUHARİB, S 734.

³⁰⁴ Tayil EL-İDVAN, "EL-İstiraciyeye El-İklimiyye Liküllü Min Türkiye Ve İran Nehva El-Şar'i El-Avsat", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Middle East University, 2013, S 95. (طایل العدوان، "الإستراتيجية الإقليمية لكل من تركيا وإيران نحو الشرق الأوسط ٢٠٠٢-٢٠١٣"، (رسالة ماجستير غير منشورة)، جامعة الشرق الأوسط، ٢٠١٣، ص ٩٥.

³⁰⁵ Özlem TÜR, "İsrail'in Özür Dilemesi Sonrası Türkiye-İsrail İlişkileri", Ortadoğu Analiz ORSAM, Cilt: 5, Sayı: 54, Haziran 2013, S 29; Göztürk TÜYSÜZOĞLU, s.589.

³⁰⁶ Göztürk TÜYSÜZOĞLU, S 590; Sümeyye HAVADSI, S 75.

yaklaşımına doğru yönelmesi, İsrail ile olan ilişkilerinin özüne ilişkin bir farklılığın oluşmasına yol açmıştır.³⁰⁷

Böylece AK Parti'nin genel olarak dış politikasının meydana getirdiği değişiklikleriyle birlikte ikili ilişkilerin niteliği üzerinde bir değişim olduğu görülmüştür. Hatta Türkiye'nin, Arap Bahar İhtilalleri öncesinde, İsrail'in kendi ulusal güvenliği için tehdit olarak gördüğü Suriye ve İran gibi ülkelerin yanı sıra Filistin'de de Hamas ile yakınlaşması, iki ülke arasındaki ilişkilerin nitelik değiştirmesinin en önemli nedenlerinden biri olmuştur.³⁰⁸

3.4.2. Ekonomik ilişkiler ve Ticaret Değişimi

Türkiye-İsrail ekonomik ilişkileri, birinci bölümde anlatıldığı gibi 1990'lı yıllarda imzalanan “Serbest Ticaret Anlaşması”nın ardından farklı sektörlerde yükselmiş ve yaşadığı tırmanışı AK Parti'nin iktidara gelmesinden sonra da devam etmiştir. 2002 yılından sonra, Türkiye'nin AK Parti Hükümeti dış ekonomik ilişkileri sektöründe izlenen açılım politikası kapsamında Türk topraklarında çalışan İsraili şirketlerin sayısı 250 şirkete yükselmiş ve 1948'li topraklarda* 580 Türk şirketi çalışmaktadır.³⁰⁹ Buna ek olarak 2004 yılında, İsrail'in Türkiye'den 20 yıl boyunca yıllık olarak 50 Milyon metrekare su satın alması üzere “Su Anlaşması” imzalanmıştır.³¹⁰

AK Parti'nin iktidara gelmesinin ardından ikili ilişkiler bazen yakınlaşmayla bazen de gerginlikle tanımlanmıştır. 2008 yılının sonunda iki ülke arasındaki ilişkilerin askeri, siyasi ve diplomatik alanlarda uğradığı büyük gerginliğe rağmen ekonomik ilişkiler karşılıklı çıkarlar meselesine dayanarak tırmanmaya devam etmiş³¹¹ ve ticaret değişimi de yükselmiştir.³¹² Fakat bütün bunlara rağmen, 27 Şubat 2008 tarihinde Haaretz

³⁰⁷ Göztürk TÜYSÜZOĞLU, S 590.

³⁰⁸ Göztürk TÜYSÜZOĞLU, S 592.

* **48'li Topraklar:** Filistin'in Gazze ve Batı Şeria dışında 1948 yılında Filistin Savaşı'nın ardından Yahudi Çeteleri tarafından ele geçirilen bütün topraklarını tanıtan bir kavramdır. Harp 1948, Al-Jazeera, 14.05.2015, <http://www.aljazeera.net/amp/encyclopedia/military/2015/5/14/1948-حرب> (23.04.2019). (حرب ۱۹۴۸، الجزيرة، ۲۰۱۵، ۱۴، ۰۵، ۲۰۱۵)

³⁰⁹ Ahmed AL-ZATERİ, **El-İlakat'ül Türkiyye El-İsrailiyye 2002-2016**, Beyrüt: Merkez'ül Zeytüne Lidirassat ve El-İstişaret, 2017, S 52. (بيروت: مركز الزيتونة، ۲۰۱۶-۲۰۰۲، العلاقات التركية الإسرائيلية، ۲۰۱۷، ۲۰، ۵۲).

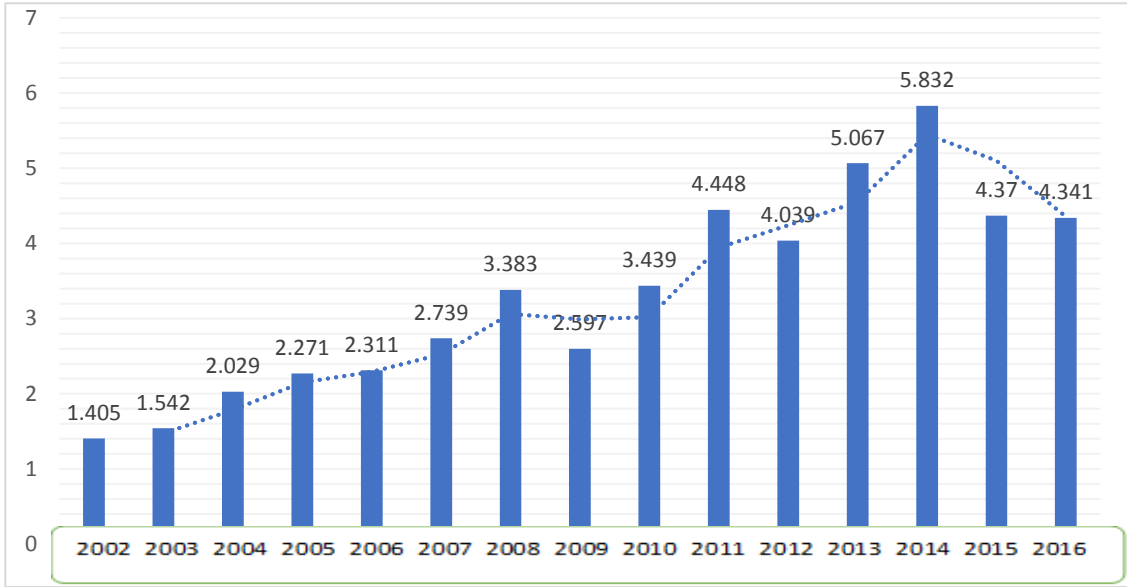
³¹⁰ Sadah AL-HABAŞNA, S 786.

³¹¹ Tarek AL-ŞURTİ, S 44.

³¹² Recep EL-BASEL, S 14.

Gazetesi'ne göre Türkiye'nin İsrail'den gelen makinelere karşı açığa çıkarılmayan bir yasak koymasıyla ziraat ve sinayi alanlarındaki ilişkiler gerileme yaşanmıştır.³¹³

Grafik 3:
Türkiye-İsrail Arasındaki Ticaret Hacmi 2002-2016
(Milyon ABD Doları)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)

İki ülke arasında olan ekonomik ilişkiler ve gerçekleştirilen ticaret değişimleri açısından bakıldığında, Türkiye İsrail'in Ortadoğu'daki en büyük ekonomik ortağı olarak sayılmaktadır.³¹⁴ Bu kapsamda gerçekleştirilen ticaret değişim hacmi artış göstererek 2001 yılında 1.2 Milyar iken 2005'te 2 Milyara yükselmiştir. AK Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte izlenen açılım politikasının sonucunda meydana gelen ekonomik gelişmeler sayesinde iki ülke arasındaki ticaret değişimi yükselmeye devam etmiş ve 2008'te 3.4 Milyar Dolar yükselme kaydetmiştir.³¹⁵ Böylece ikili ticaret değişiminin hacmi 2002-2008 yılları arasında %14.6 yıllık oranıyla yükselmiştir.³¹⁶ Ancak istisna olarak 2009 yılında iki ülke arasında yaşanan gerginlik (İsrail'in Gazze'ye yönelik savaşı gibi) ve genel olarak meydana gelen uluslararası ekonomik krizden dolayı³¹⁷ ikili

³¹³ Sadah AL-HABAŞNA, S 786.

³¹⁴ Mustafa Salah, 10.

³¹⁵ Sadah AL-HABAŞNA, S 786; Tarek AL-ŞURTI, S 44.

³¹⁶ Mahmut S. AL-RANTİSİ, "Türkiye Ve İsrail..Vaki'l İlakat Ve İhtimalat'il Tekarub", Doha: Merkez El-Jazzer'a Lidirassat, 20 Ağustos 2015, S 5. (محمود الرنتيسي، "تركيا وإسرائيل..واقع العلاقات واحتمالات) ص 5. (التقارب"، الدوحة: مركز الجزيرة للدراسات، ٢٠ أغسطس ٢٠١٥، ص ٥.

³¹⁷ Mustafa Salah, 10; Ahmed Al-ZATERİ, S 55.

ticaretin değişim oranı 2008 yılına göre %40 düşüş görerek 2.6 Milyara azalmıştır ³¹⁸. 2010 yılında ise tahmin edilenlerin aksine ³¹⁹ (Mavi Marmara Gemisi Olayı'nın yaşandığı yıl) Grafik 3'te gözüktüğü gibi tırmanışına geri dönerek %30.7 yükseliş kaydedip 3.4 Milyar'a ulaşmıştır. Ayrıca 2012 yılında da 4 Milyar olan hacim 2013'te 3 Milyara ulaşmıştır. 2014 yılı ise (İsrail'in Gazze'ye yönelik savaşının olduğu yıl) ³²⁰ Grafik 3'te görüldüğü üzere ikili ticaret değişiminin patlama yaşadığı yıldır; 5.8 Milyar yükselme kaydedilmiştir.

Bu bağlamda; Türkiye ile İsrail arasında yaşanan siyasi, diplomatik ve askeri kopukluğun devam etmesine rağmen gerçekleştirilen ticaret değişimlerinde (özellikle 2014 ticaret değişim değeri) görülen bu artışın nedeni ise, özel sektör ve hükümete bağlı olmayan firmaların serbest piyasa çerçevesinde yaptıkları ticaretten kaynaklanmaktadır.³²¹ Ayrıca KDK tarafından hazırlanan rapor; Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkilerine ilişkin iddaları açıklayarak devletin ve hükümetin, ticaret değişiminin artışına hiç bir katkısının olmadığını belirtmiştir.³²² Bu kapsamda İsraili araştırmacı Gallia Lindenstraus, iki ülke'nin ticaret değişimine dair; *“Türkiye-İsrail arasında olan ticaret iki taraf için de önemlidir. Fakat iki devlet arasındaki ticareti devam ettirerek gelişmeye itecek nedenlerin bulunması gerek ama...büyüyen gerginlik ve Erdoğan'ın politikası bu artışı engelleyebilir”*.³²³

Türkiye ile İsrail arasındaki işbirliğini güçlendireceği düşünülen enerji projeleri kapsamında Türkiye, iki ülke arasından yaşanan gerginlikten dolayı İsrail'in Doğu Akdeniz'den çıkarılacak olan kendi doğalgazının Türkiye'nin güney sahili üzerinden Avrupa'ya aktarılması proje teklifine yanıt vermemiştir.³²⁴

³¹⁸ Sadah AL-HABAŞNA, S 786.

³¹⁹ Mahmut, AL-RANTİSİ, S 6.

³²⁰ Ahmed AL-ZATERİ, S 55.

³²¹ Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü, Türkiye-İsrail İlişkilerine İlişkin Bilgi Notu, <http://kdk.gov.tr/haber/turkiye-israil-iliskilerine-iliskin-bilgi-notu/468> (23.04.2019).

³²² Başkanlık'tan İsrail'le İlgili İddialara Yanıt, Türk Haber, 23.07.2014, <https://m.haberturk.com/gundem/haber/973145-basbakanlik-israile-ilgiliiddialara-yanit> (23.04.2019).

³²³ Ahmed AL-ZATERİ, S 56.

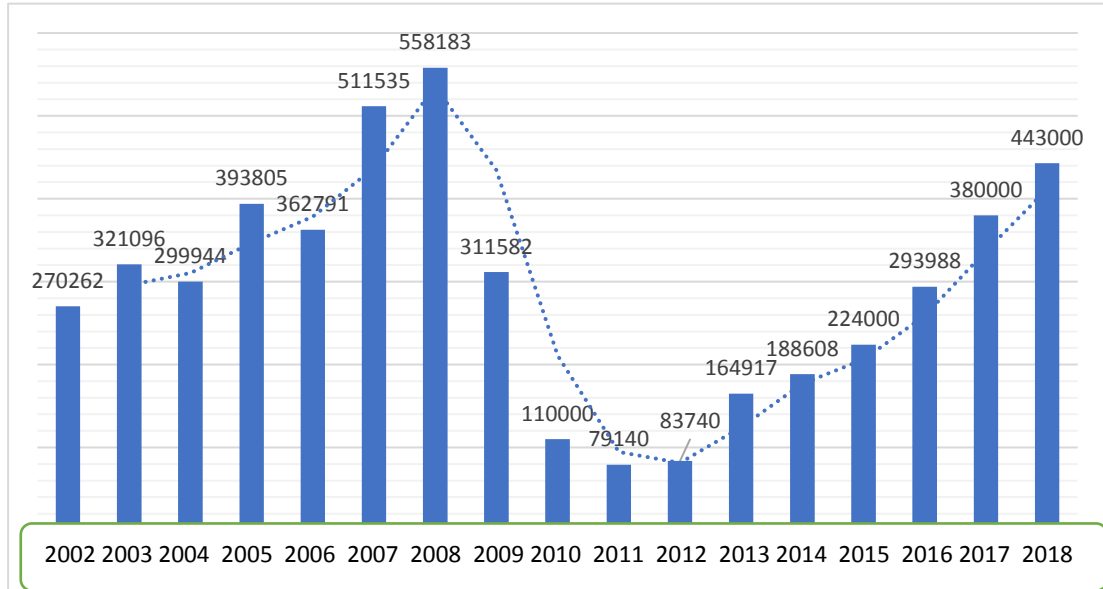
³²⁴ Ufuk ULUTAŞ, “Dipolmatik Normalleşme Türkiye-İsrail İlişkilerini Neler Bekliyor”, *İstanbul: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı SETA*, Sayı: 164, Ağustos 2016, S 10; Mert BİLGİN, “Energy and Turkey’s Foreign Policy: State Strategy, Regional Cooperation and Private Sector Involvement”, *Turkish Policy Quarterly* 9 (2), (2010),S 81-92; Mahmut AL-RANTİSİ, S 7.

3.4.3. Turizm İlişkileri ve Turist Hareketi

Türkiye, yakın bir mesafede olması ve yapılacak masraflar açısından uygun bir ülke olması yönüyle, İsraili turistlerin ABD'den sonra en çok seyahat yaptıkları ve tercih ettikleri ikinci ülke olarak addedilmektedir.³²⁵ Fakat turizm sektörü, her zaman siyasi durumların tesiri altında kalmaktadır.³²⁶ Bu yüzden bazı zamanlarda turist hareketinin iki ülke arasında yaşanan siyasi ve diplomatik gerginlikten etkilenecek gerilediği görülmüştür. Bu durum ise aşağıda zikredilen turist hareketi miktarlarından anlaşılmaktadır.

Grafik 4:

Türkiye'ye Gelen İsraili Turistlerin Sayısı (2002-2018)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)

İki ülke arasındaki turizm ilişkileri kapsamında gerçekleştirilen turist hareketi ise; Türkiye 2000-2004 yılları arasında 300.000 İsraili turisti ve 2005-2006 yılları arasında 400.000 turisti karşılamış olurken;³²⁷ 2007 yılında Türkiye'ye gelen İsraili turistlerin sayısı 511.435'den 2008 yılında 558.183'e yükselmiştir.³²⁸

³²⁵ Amira AL-UBEYDİ, S 35.

³²⁶ Ahmed Al-ZATERİ, S 56.

³²⁷ Adnan ABO AMER, "El-Rü'ye El-İktisadiye El-İsrailiyye Lililakat MA Türkiye 2002-2015", Gazze: Adnan Abo Amer, 15 Ocak 2018. <http://www.Adnanabuamer.com> (27.03.2019). (عدنان أبو عامر، "الرؤية الاقتصادية الإسرائيلية للعلاقات مع تركيا ٢٠٠٢-٢٠١٥"، موقع عدنان أبو عامر، ١٥ يناير ٢٠١٥.)

³²⁸ Türkiye İsrail Ekonomik İlişkileri, Al-Jazeera Turk, 7 Eylül 2011, <http://www.aljazeera.com.tr/makale/turkiye-israil-ekonomik-iliskileri> (27.03.2019).

Lakin 2009-2010 yılları arasında Gazze'ye yönelik savaş ve Mavi Marmara Gemisi Olayı'nın ardından iki ülke arasında yaşanan siyasi ve diplomatik gerginlik, 4 Şubat 2009 tarihinde Türkiye'nin, bazı İsraili yetkililerin Antalya Havalimanı'na inmelerine müsaade etmemesinin ardından İsrail Hava Yolları'nın (EL AL) turistlerin doğrudan Antalya'ya giden güzargahını iptal etme kararı³²⁹, İTTAA tarafından Türkiye'ye 100.000 siyahat rezervasyonunun ilga edilmesi³³⁰ ve Türkiye'nin Gazze'ye karşı savaşa yönelik sert tutumları sonrası İsrail'in birkaç şirketinin Türkiye'ye giden turları azaltması gibi sebeplerle;³³¹ 2009'da 311.600'e ve 2010 yılında geçen yıllarda kaydedilen istatistik verilerine göre fark edilecek kadar çok düşüş kaydederek 109.600'e azalan³³² İsraili turistlerin sayısı 2011 yılında ise **Grafik 4**'te görüldüğü üzere en büyük düşüş kaydederek 79.140 oldu. 2012 yılında da devam etmiştir. Ama İsrail'in 2013 yılında Türkiye'den özür dilemesiyle birlikte %97'lik bir artış göstererek 164.917'e ve 2014 yılında da 188.608'e ulaştı. Fakat bu görülen artışa rağmen iki ülke arasındaki gerginliğin yaşanmasından önceki yılda kaydedilen sayıya göre (**2009 yılı: 311.582**) %54 oranında geride kalmıştır. Bu bağlamda da İsraili araştırmacı Gallia Lindenstrauss “İsrail'in Türkiye'ye turist hareketinde gerileme var. Ben 2015 yılında da iyileşeceğini düşünmüyorum ve İsraililer Türkiye'yi giriş için değil ancak aktarma için kullanmaktadırlar” ifadelerini kullanmıştır³³³ ve Grafik 4'te görüldüğü gibi 2015 yılında da 224.000'e yükselerek artış göstermesine rağmen yine de 2009 yılına göre geride idi.

Tablo 5:

İsrail'e Seyahat Eden Türk Turistlerin Sayısı 2002-2010

2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
11.965	13.068	13.784	15.699	15.653	14.229	17.252	14.139	6.900

Kaynak: Adnan ABO AMER, 2018.

Buna ek olarak, İsrail'e giden Türk turistlerin sayısı da yukarıdaki Tablo 5'ten anlaşıldığı üzere 2002 yılından beri Türkiye'ye gelen İsraili turistlerin sayısına göre 2009 yılına kadar düşük oranla düzenli olarak devam etmiştir. Fakat 2010 yılında

³²⁹ Sadah AL-HABAŞNA, S 786.

³³⁰ Raed ABO MITLİK, S 59.

³³¹ Sadah AL-HABAŞNA, S 786.

³³² Türkiye İsrail Ekonomik İlişkileri, Al-Jazeera Turk...

³³³ Ahmed Al-ZATERİ, S 56

Gazze'ye doğru yola çıkan Mavi Marmara Gemisi'ne saldırının ardından yaşanan kriz kapsamında Türk havacılık şirketleri İsrail'e giden uçuş turlarını yarı yarıya düşürmüş³³⁴ ve böylece 2010 yılında 49% düşüş göstererek Tablo 5'te gözüktüğü gibi 6.900'e azalmıştır.

Ancak 2016 yılında Roma'da Türkiye ile İsrail arasında imzalanan mutabakat anlaşmasının ardından Türkiye'ye gelen İsraili turistlerin sayısında artış yaşanmaya başlanmıştır; 2016 yılında 293.000'di ve 2017 yılında da artış %29 oranıyla kendini göstererek 380.000'e ulaşmış ve 2009 yılının sayısını aşmıştır.³³⁵ Bununla beraber, İsrail'e seyahat eden Türk turistlerin sayısında da artış görünerek 2016 yılında 16.855'den 2017 yılında 22.179'a yükselmiştir.³³⁶

Sonuç olarak; yukarıda bahsedilen ticaret değişimi ve turist hareketinden anlaşılıyor ki; iki ülke arasında olan ilişkilerin gidişatını şekillendiren ve etkileyen en önemli faktörlerden biri ekonomi sektörüdür. Son dönemde İsrail'in Filistin topraklarında izlediği tavırlar ve Mavi Marmara Gemisi'ne yönelik saldırısının ardından iki ülke arasında yaşanan siyasi, diplomatik ve askeri gerileme olduğu zamanlarda ekonomik ve ticaret sektörlerinin bazılarının da (Turist Hareketi gibi) gerileme yaşayarak etkilendiği gözlenmiştir. Ama buna rağmen genelde ikili ilişkilerin kalıcı olmasını, bir gerginlik yaşanır; kendisinden iyileşerek normalleşmesini sağlayabilecek en önemli sektördür.

3.4.4. Siyasi ve Diplomatik İlişkiler

AK Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkiler 1990'lı yıllarda askeri ve stratejik işbirliği kapsamında imzalanan anlaşmalar ardından yaşanan gelişmelerle birlikte en yüksek zirveye tırmanmıştır. Böylece AK Parti Hükümeti, İsrail ile olan bütün anlaşmaları yerine getirmeye devam etmiştir. Fakat bununla eş zamanlı AK Parti dış politikanın yeni değişimi kapsamında kendisine çizdiği ve daha önceki bölümde bahsedilen belirleyici faktörlere göre bölgenin farklı meselelerine (Özellikle Filistin meselesine yönelik) bağımsız yaklaşımlarını izlemeye başlamıştır.

³³⁴ Bahar BAKIR, Dünden Bugüne Türkiye-İsrail İlişkileri, Haber Türk, 05.07.2016, <https://www.haberturk.com/yazi-dizisi/haber/1262938-dunden-bugune-turkiye-israil-iliskileri> (27.04.2019).

³³⁵ Türkiye'ye en çok turist gönderen ülkeler belli oldu..., Sabah, 05.02.2018, <https://m.sabah.com.tr/galeri/anasayfa/turkiyeye-cok-turist-gonderen-ulkeler-belli-oldu-ilk-3teki-olulke/22> (28.04.2019).

³³⁶ Türkler Akın Akın Bu ülkelere Gitti, gmdergi, 08.02.2019, <https://www.gmdergi.com/sektorel-haberler/turkler-akin-akin-ulkelere-gitti/> (28.04.2019).

Böylece ikili ilişkilerin stratejik ve ulusal çıkarlar kapsamında devam etmesinin, siyasi ve diplomatik ilişkilere doğrudan dokunabilecek bazı olayların meydana geldiğinde iki taraf arasında sert konuşmaların geçmesine veya diplomatları çekme gibi birkaç icraatın uygulanmasına mani olmadığı görülmektedir. Bu yüzden AK Parti'nin iktidara gelmesinden sonra Filistin topraklarında yaşanan olaylara karşı bulunduğu bazı sert tepkilerden ötürü Türkiye-İsrail ilişkileri farklı bir gerginliğe uğramıştır ve bu gerginlik eş zamanlı 2000 yılında meydana gelen Aksa İntifadası'nın (Ayaklanma) o yıllarda da devam etmesine denk gelmiştir. Dolayısıyla Başbakan Erdoğan, İsrail'in Filistin Halkı'na karşı uyguladığı şiddetli saldırılara karşı³³⁷ (özellikle Gazze'nin doğusunda bulunan Refah Şehri'ne yöneldiği katliam olayı) ciddi tepkilerde bulunarak kınamıştır. Fakat bu gerginlik uzun sürmeyerek³³⁸ 2005'te İşgal Ordusu'nun Gazze ve Batı Şeria'nın kuzeyinden çekilme kararını uygulayacağı ihtimalleriyle normalleşmiştir. Mart 2005 tarihinde ise Türkiye'nin dışişleri bakanı Abdullah Gül ile Erdoğan, ilk kez Filistin ve İsrail'e resmi ziyarette bulunmuşlardır.³³⁹

Buna ek olarak, 2007 yılında AK Parti'nin Filistin meselesine yönelik yeni yaklaşımı kapsamında İsrail Başbakanı Perez'in Ankara'ya gerçekleştirdiği ziyaret kapsamında Filistin Başkanı Abbas ile Türk Parlamentosu'nun karşında bir konuşma yapmış olması; İslami görüşleri olan bir partinin bulunduğu hükümetin döneminde ikili ilişkiler hususunda çok büyük bir değişim noktası olarak değerlendirilmiştir.³⁴⁰

Son zamanlarda İsrail'in Kudüs ve Batı Şeria'da bulunan siyonist yerleşim politikasını durdurma hususunda ilerleme göstermeye karşı direnmesi ve özellikle 2006 yılından beri Hamas'ın yönettiği Gazze Şeridi'ne karşı abluka uygulaması ile sürekli Gazze'ye düzenlediği hava saldırıları sonrası çok sayıda Filistinlinin şehit edilmesi; Filistin meselesini değişen Ortadoğu stratejisinin en önemli unsurlarından biri olarak gören Türkiye'yi İsrail'e yönelik ciddi eleştiriler yapmaya itmiştir.³⁴¹

Türkiye, İsrail'in 12 Temmuz 2006 tarihinde Lübnan'a ve 27 Aralık 2009 tarihinde Gazze'ye yaptığı saldırıyı sert bir tepkiyle kınamıştır. Bununla beraber 2009 yılında

³³⁷ AL-ZAYKAM, S 190.

³³⁸ Özlem TÜR, "İsrail'in Özür Dilemesi...", S 25-26.

³³⁹ AL-ZAYKAM, S 190.

³⁴⁰ Ahmet Y AHMET ve Diğerleri, **Halü'l Ummetü'l Arabiye 2007-2008**, Beyrüt: Merkezü Diresset'ül Vihde Al-Arabiye, 2009, Ss 60-74. (الوحدة العربية، ٢٠٠٧-٢٠٠٨، بيروت: مركز دراسات). (ص ٦٠-٧٤).

³⁴¹ Göztürk TÜYSÜZOĞLU, S 592.

düzenlenen Ekonomik Davos Konferansı'nda Türkiye'nin eski başbakanı ve İsrail'in eski başkanı Shamon Perez arasında sert konuşma yaşanmış ve Perez İsrail'in Gazze'ye yapılan saldırısını meşrulaştırmaya çalışarak diplomatik sınırlarını aşan konuşmada bulunmuştur. Bu bağlamda Erdoğan'ın verdiği cevap ise: "... öldürmeyi çok iyi biliyorsunuz, sahilde çocukları nasıl öldürdüğünüzü çok iyi biliyorum." olmuştur. Konuşmasının sonunda ise; "Davos benim için bitmiştir" diye ekleyerek yerinden kalkmasıyla konferansı terketmiştir.³⁴² Erdoğan'ın bulunduğu bu tutum, başta Türkiye ve Arap Ülkeleri olmak üzere uluslararası kamuoyunun dikkatini çekmiştir.³⁴³

Davos Konferansı sonrası, Filistin meselesiyle alakalı olarak iki ülke arasında birkaç diplomatik gerginlik yaşanmıştır. İsrail'in Türkiye'ye, bir Türk dizisi olan "Taş Çılgılığı" ve "Ayrılık" dizilerinin ³⁴⁴ kendisine karşı düşmanlık propagandası taşıdığını iddia ederek 15 Kasım 2009 tarihinde şikâyet mektubu göndermesi, 11 Ocak 2010 tarihinde İsrail Hükümeti'nin, Türk büyükelçisini "Kurtlar Vadisi" dizisinin İsrail'i kötüleyen içerikler taşıdığını iddia ederek daha alçak bir koltuğa oturtması ³⁴⁵ ve Türkiye'nin bir cevap olarak İsrail büyükelçisine yönelik diplomatik nezaketsizliği gerçekleştirmesi de iki ülke arasındaki gerginliğin daha çok yükselmesine neden olmuştur.³⁴⁶

Bununla birlikte, İsrail Haaretz Gazetesi, yaşanan bu gerginliğin AK Parti'nin 2002 yılında iktidara gelmesinden bu yana meydana gelmediğini, "Dökülen Kurşunlar" askeri saldırısına uzanan 6 yıl içerisinde tam anlamıyla ikisinin de ortaklık çıkarlarını paylaşarak ortak olarak hareket ettiklerini ve ancak özel olarak "Dökülen Kurşunlar" Operasyonu, Gazze ablukası ve dışişleri bakanının Türkiye'nin büyükelçisine hakaret etmesinin, ikili ilişkilerin değişim noktaları olduğunu vurgulamıştır.³⁴⁷

Böylece son zamanlarda meydana gelen bu olaylardan dolayı, Türkiye-İsrail ilişkilerinde yaşanan gerginlik ve sürekli değişikliklerin meydana gelmesi bu ilişkinin

342 Davos'ta Kriz, CNN TÜRK, 30.01.2009,

<https://www.cnnurk.com/2009/dunya/01/29/davosta.kriz/511241.0/index.html> (27.04.2019).

343 Mehmet YILMAZ, "Türk Blog ve Forum Ortamlarında 'ONE MİNUTE' Çıkışı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 20, Kış 2012, S 323.

344 Özlem TÜR, "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Kriz-Davos ve Sonrası", *Ortadoğu Analizi ORSAM*, Cilt: 1, Sayı: 11, Kasım 2009, (Ss 35-40), S 38.

345 Amira LUBEYDİ, S 209.

346 Göztürk TÜYSÜZOĞLU, S 593.

347 Türkiye Leyiset Aduv, *Haaretz Gazetesi*, 12.11.2010. <https://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1196422.html> (.۰۲,۱۱,۲۰۱۰, جريئة هارتس، تركيا ليست عدو، جريئة هارتس، ۱۲.۱۱.۲۰۱۰)

niteliğini 1993-2003 yılları arasında gerçekleştirilen işbirliği ve uyumluluk halinden; çarpışma ve çakışma haline dönüştürmüştür.³⁴⁸

3.4.5. İsrail'in Mavi Marmara Gemisi'ne Saldırısı

31 Mayıs 2010'da İsrail'in Gazze'ye karşı uyguladığı ablukayı protesto etmek hedefiyle AK Parti Hükümeti'ne siyasi anlamda yakın olan İHH tarafından Gazze'ye gönderilen Mavi Marmara Gemisi'ne * yönelik İsrail'in uluslararası sularda düzenlediği ³⁴⁹ askeri saldırı sonucunda, gemi üzerinde bulunan kişiler içinde bulunan 9 Türk vatandaşının öldürülmesiyle beraber Türkiye-İsrail İlişkileri tarihinin en gergin dönemi yaşanmaya başlanmıştır.³⁵⁰ Böylece bu olay bir dönüm noktası olarak algılanarak Türkiye- İsrail arasında olan siyasi, diplomatik ve askeri ilişkiler üzerinde büyük bir etki bırakmıştır.

Bu saldırıdan hemen sonra Erdoğan'ın, Gazze'deki hükümetin başbakanı İsmail Hania ile yaptığı telefon görüşmesinde; *“Biz tek başımıza kalsak bile sizi desteklemeye devam edeceğiz”* ifadesinde bulunması Türkiye'nin genelde Filistin Halkı'na ve özelde Gazze'ye verdiği önceliğin bir göstergesidir.³⁵¹

Bu kapsamda yapılan sert konuşmalar, birbirlerinin büyükeçilerini çekme kararı ve Türkiye'nin İsrail ile olan askeri işbirliği anlaşmalarını bozarak ortak askeri tatbikat yerine Çin ile ortak askeri tatbikatlar düzenlemesiyle askeri ilişkilerin edilmiş şekilde gerilediği anlaşılmaktaydı.³⁵² (Ayrıntılı olarak askeri alanda alınan karardan bahsedilecektir.)

Ayrıca, Türkiye'nin bu saldırı ardından bulunduğu icraatlardan bazıları şunlardır:

- İsrail ile gerçekleşmesi planlanan 3 askeri tatbikatı iptal etmiştir.

³⁴⁸ Asmaa El-ŞEVEDVİ ve Muhammed ABDÜLAZİZ, Al-İlakat'ül Türkiye-El-İsrailiyye Ve Savarat El-Rabii El-Arabi 2002-2015, **El-Merkez Eldimokrati El-Arabi**, 17 Temmuz 2016. <https://democraticac.de/?p=34162> (أسماء الشوافي ومحمد عبد العزيز، العلاقات التركية-الإسرائيلية وثورات الربيع العربي) (٢٠٠٢-٢٠١٥، المركز الديمقراطي العربي، ١٧ تموز ٢٠١٦ .

* Gazze'nin etkisi altında kaldığı ablukayı kaldırmak amacıyla yola çıkan 6 gemi üzerinde 663 kişi 37 ülkeden gelmişlerdi ve aralarında bazı Filistinliler, gazeteciler ve İnsan Hakları Cemiyetlerinden gelenler de vardı. Amira AL-UBEYDİ, S 212.

³⁴⁹ Amira İ. El-LUBEYDİ, **“El-Tetevurat El-Mu'asira Fi'l İlakat'il Türkiye-El-İsrailiyye”**, Almusul: Merkez El-Dirassat İklimiyye, Sayı 12, 2014, (Ss 205-238), S 212. (أميرة العبيدي، "التطورات المعاصرة في) العلاقات التركية-الإسرائيلية ٢٠١٠-٢٠١٣"، الموصل: مركز الدراسات الإقليمية، العدد ١٢، ١٣، ٠٥، ٢٠١٤، (٢٠٠٥-٢٣٨)، (ص ٢١٢).

³⁵⁰ Göztürk TÜYSÜZOĞLU, S 593.

³⁵¹ Amira AL-UBEYDİ, S 213.

³⁵² Arabi MUHAMMED, S 99.

- Türkiye'nin BMGK'nin acil toplanması talebinde bulunmuş ve yapılan konferansa Dışişleri Bakanı katılmıştır.
- Türkiye'nin İsrail'de bulunan Milli Takımı'nın katılması gereken maçları iptal etmiştir.
- NATO'da acil bir toplantı yapılmasını talep etmiş ve sürekli İİT, AB ve Arap Birliği'yle temas halinde sürekli bulunmaya özen göstermiştir. Bu bağlamda İİT kendi Müslüman ülkelerin üyeleriyle 7 Haziran 2010 tarihinde toplanmıştır.³⁵³

Türkiye, kendi büyükelçisini Tel Aviv'den çağırmasıyla birlikte ³⁵⁴; İsrail'in özür dilemesi, ölenlerin ailelerine tazminat verilmesi ve Gazze ablukasının kaldırılması şartlarını koymuştur. Ancak İsrail'in bu yönde herhangi bir adım atmamasıyla birlikte Türkiye, İsrail'le olan ilişkilerini en alt düzeye ³⁵⁵ ve diplomatik temsilciliğini de “maslahatgüzarlık” seviyesine indirmiştir.³⁵⁶

22 Mart 2013 Tarihinde İsrail Başbakanı Binjamin Netanyahu Erdoğan'la yaptığı telefon konuşması esnasında İsrail adına, ölümler ve yaralıları için özür dilemiştir. Ayrıca İsrail'in, ölen Türk vatandaşlarının ailelerine tazminat ödemeye hazır olduğunu açıklamıştır.³⁵⁷ Fakat istenilen üç şarttan biri olan Gazze'ye yapılan ablukanın kaldırılması meselesi ise, iki ülke arasında yaşanan gerginliğin sona ermesini ve ikili siyasi, diplomatik ve askeri ilişkilerin geri dönmesini engelleyen bir nokta olarak ortada kalmıştır.³⁵⁸

Bu kapsamda KDK tarafından Türkiye ile İsrail arasında yaşanan gelişmelere dair hazırlanan raporda İsrail'in UAEA “Batı Grubu”na üyeliğine Türkiye tarafından onay verilmediği ve Türkiye'nin İsrail'e yönelik izlediği politikaları, İsrail'in Filistin Halkı'na, barış sürecine ve uluslararası kanunlara karşı bulunduğu tavırları göz önünde bulundurarak belirlediği de zikredilmiştir.³⁵⁹ Ki KDK tarafından hazırlanan bu raporda bahsedilenlerden anlaşılıyor ki; son dönemde iki ülke arasında yaşanan kopukluğun ana

³⁵³ Amira AL-UBEYDİ, S 217.

³⁵⁴ Göztürk TÜYSÜZOĞLU, S 589.

³⁵⁵ Göztürk TÜYSÜZOĞLU, S 589.

³⁵⁶ “Türkiye-İsrail İlişkileri”, *Stratejik Düşünce Enstitüsü SADE Analiz*, Ekim 2011, S 47.

³⁵⁷ Ahmet NUFEL ve Diğerleri, **Ezmetü Siyaset'il Hariciye El-Türkiye: Esaruha Ala Alilakati'l El-Arabiye-El-Türkiye ve Davr Türkiye Al-İklimi**, Ürdün: Merkezü Dirasti Al-Şark Al-Avsat, Sayı: 12, Kasım 2016. S 20. (أحمد نوفل وآخرون، أزمة السياسة الخارجية التركية: آثارها على العلاقات العربية-التركية و دور تركيا (الإقليمي)، عدد: ١٢، ٢٠١٦، ص ٢٠.

³⁵⁸ Sümeyye HAVADSI, S 152; Ali AL-ZAYKAM, S 190; Mensur AKGÜN, Sabiha GÜNDOĞAR ve Aybars GÖRGÜLÜ, “Zor Zamanda Siyaset: İsrail-Türkiye İlişkileri”, *Dış Politika Programı TESEV*, Aralık 2014, S 8.

³⁵⁹ Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü, Türkiye-İsrail İlişkilerine İlişkin Bilgi Notu, <http://kdk.gov.tr/haber/turkiye-israil-iliskilerine-iliskin-bilgi-notu/468> (23.04.2019).

sebebi İsrail'in Filistinliler'e karşı izlediği terör politikalarıdır. Bu yüzden, Türkiye'nin AK Parti Hükümeti tarafından izlenen bu yaklaşımlar Filistin meselesinin ikili ilişkilerin seyri üzerinde etkili olmasına sebep olmuştur. Halbuki 2002 yılından önceki dönemlere bakıldığında, birinci bölümde söz edildiği gibi Filistin meselesinin bir etkisi olmadığı gözlemlenmektedir. .

Lakin son zamanlarda (özellikle 2016 yılında) Türk liderliğinin tutumunda değişiklik olmuş ve iki ülke arasındaki krize son vermek amacıyla ilişkilerin düzelmesi için ilk adım olarak Gazze'ye yapılan ablukanın kaldırılması şartından vazgeçilerek, bu şart yerine Türkiye İsrail'le irtibata geçerek Gazze'ye insani yardımları ulaştırması ve yaşanan insani zorlukların hafiflemesi şartını kabul etmiştir.³⁶⁰ Bu suretle Türkiye Başbakanı Binali Yıldırım 26 Haziran 2016 Tarihinde İtalya'nın başkenti Roma'da Türkiye ve İsrail arasında ilişkilerin düzelmesine ilişkin bir mutabakat anlaşmasına³⁶¹ vardıklarını açıklamıştır.³⁶²

Filistinli taraftarlar, Türkiye'nin İsrail'le olan ilişkilerini sürdüren tutumuna anlayış göstermelerine ve Türkiye'nin Gazze Şeridi'ne yapılan ablukaya karşı Filistin halkı'na destek vermesine müteşekkir kalmalarına rağmen, imzalanan bu mutabakat anlaşmasının Türkiye'nin ilerideki dönem içerisinde test noktası olarak kalan Filistin meselesine yönelik destek yaklaşımının aleyhine olacağı ihtimallerinden endişelenerek panik içinde bulunmaktaydılar.³⁶³

Böylelikle yukarıda zikredilenlerden anlaşılıyor ki; 2009-2016 yılları içerisinde iki ülke arasında yaşanan olayların söz konusu Filistin meselesiydi ve bu olayların ardından meydana gelen gerginlik ve iki ülkenin bulunduğu karşılıklı tepkiler ve sert açıklamalar üzerinde en çok etkili faktör Filistin meselesi olmuştur. Yani Türkiye'nin Filistin meselesini destekleme yaklaşımı ve Gazze'yi yöneten Hamas ile yakın ilişkiler kurması, iki ülke arasında gerginliğin tırmanmasına sebep olmuştur. Böylece AK Parti Hükümeti'nin Filistin meselesine yönelik izlediği yaklaşım kapsamında; Filistin topraklarında izlenen (Gazze'ye abluka halindeyken savaşın düzenlenmesi gibi) aşırı güç kullanımına karşı sert tepkiler ve konuşmalarda bulunmaktan ziyade fiili icraatlar

³⁶⁰ Ahmet NUFEL ve diğerleri, S 20.

³⁶¹ Haydar ORUÇ, Ss 291-292.

³⁶² Ece GÖSEDEF, Türkiye-İsrail Mutabakatının Detayları, Al-Jazeera Turk, 27 Haziran 2016, <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/turkiye-israil-mutabakatinin-detaylari> (24.04.2019).

³⁶³ Ahmet NUFEL ve diğerleri, S20.

alındığı, ikili ilişkilerin geri dönmesinin sunulan üç şartın gerçekleşmesine bağlandığı ve bazen sözde olsa bile tehdit diline geçildiği görülmüştür. Fakat bu tutumların AK Parti öncesi dönemlerde bu tarzdan yaşanan olaylara verilen tepkiler ile karşılaştırıldığında iki tutum arasındaki değişikliğin ne kadar farklı olduğu ve Türk Tutumun AK Parti döneminde ulaştığı seviyeye hiç ulaşmadığı görülecektir.

3.4.6. 2016'da İki Ülke Arasındaki Yakınlaşmanın Nedenleri

Türk Dış Politikasının İsrail'e karşı oluşan yeni değişikliği, Türkiye'nin yaklaşımlarında fark edilecek şekilde değişimin meydana gelmesine sebep olup Türkiye'nin evrensel ve bölgesel taraflarla kendi ilişkilerinin girdiği gerginliğe ve anlaşmazlığa son vermekte gösterdiği çabalara eklenmiştir.³⁶⁴ Aşağıda Türkiye-İsrail ilişkileri tarihinin en uzun kopukluğu ardından arasında gerçekleşen yakınlaşmanın bazı nedenlerinden bahsedilecektir:

- İki ülke, arasındaki ortaklık işbirliğine dayanan çıkarlara ihtiyaç duymaktadır. Bu yüzden Türkiye, Mavi Marmara Gemisi Olayı ardından 2 Aralık 2010 tarihinde İşgal edilmiş Carmel Dağı'nda çıkan yangını söndürmek üzere itfaiye uçaklarını yardım için göndermiştir.³⁶⁵
- Suriye, Irak ve Mısır'da yaşanan gelişmeler ve değişimler, İran'ın değişen bölgesel görünümü, Doğu Akdeniz odaklı enerji projeleri, Filistin'de yaşanan gelişmeler gibi bölgesel hususların yanı sıra, Türkiye ve İsrail'in iç ve dış politika beklentileri ve yönelimleri, iki ülke arasında siyasal ve bölgesel bir işbirliğinin kurgulanmasının sağlanmasına sebep olmuştur.³⁶⁶
- 2011 yılında Arap Baharı'nın başlamasından bu yana Ortadoğu bölgesinde arka arkaya meydana gelen bölgesel değişiklikler, 2016 yılında iki ülke arasında mutabakat anlaşmasının imzalamasını gerekli kılan amillerden biri olarak sayılmaktadır.³⁶⁷
- Arap ayaklanmaları esnasında Hamas ile arası açılan İran'ın, Mısır ve Suriye'deki gelişmelerin ardından bölgesel anlamda izole olacağını hisseden Hamas'ın talebiyle kendisiyle yeniden ilişkilerini sürdürmeye başlaması hem Türkiye'nin

³⁶⁴ Ahmet NUFEL ve diğerleri, S 20.

³⁶⁵ İsrail'deki Dev Orman Yangınına Türkiye'den Yardım, BBC NEWS, 3 Aralık 2010, http://www.bbc.com/turce/haberler/2010/12/101203_israel_fire (26.04.2019).

³⁶⁶ Göztürk TÜYSÜZOĞLU, S 589.

³⁶⁷ Sumeyye HAVADSI, S 161.

Filistin'deki siyasal/bölgesel etkinliğini azaltan hem de İsrail'i tedirgin eden bir husus olmuştur.³⁶⁸ Bu nedenle, İran'ın Hamas üzerinden Filistin'e yeniden müdahil olmasının, Türkiye ile İsrail'i bu konuda bir orta yol bulmaya ittiği söylenilebilmektedir. Zira İsrail'in varlığına dahi karşı çıkan iki aktörün birlikteliği askeri desteğe dayanarak resmeden İran-Hamas işbirliğinin, İsrail için Türkiye-Hamas işbirliğinden çok daha tehlikeli olduğu görülmektedir.³⁶⁹

- Suriye İhtilali'nin meydana gelmesinin Türkiye'nin bölgeye yönelik dış politikası üzerinde büyük bir etkisi olmuştur; özellikle İsrail ile olan ilişkilerinin seyri üzerinde tesiri görülmüştür. Bu kapsamda İsrail'in Ulusal Güvenlik Meclisi Başkanı (NSC) Yakup Amidor; "*Suriye'deki durumlar İsrail ve Türkiye arasındaki ilişkileri yenilemenin ana sebebidir.*" demiştir. Ayrıca Haaretz Gazetesi'nin askeri analizcisi Amos Harel, iki taraf arasındaki mutabakatın Türkiye ve İsrail'in Suriye meselesi üzerinde danışmanlığını sağlayacağını ifade etmiştir.³⁷⁰
- ABD'nin Ortadoğu'daki kendi stratejik çıkarları için Türkiye-İsrail ilişkilerinin normalleşmesini istemesi kapsamında kendi dışişleri bakanı Hillary Clinton İsrail'e ziyareti esnasında Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerin düzelmesi için Türkiye'den özür dilemesi talebini sunmuştur ve İsrail ABD'nin aracılığıyla Türkiye'den özür dilemiştir.³⁷¹ Ayrıca, John Kerry "*Türkiye ile İsrail arasında imzalanan mutabakat bölgedeki istikrarlılığı ve barış sürecini itecek çok önemli bir gelişmedir.*"³⁷² ifadelerini kullanmıştır.
- İsrail'in Türkiye'ye yeniden yakınlaşarak, tamamen kopmak üzere olan siyasi ve diplomatik ilişkilerini düzeltmek istemesinin sebeplerini ele alan birkaç analizcinin³⁷³ varmış olduğu sonuçların arasında; "*Hamas-El Fetih arasında imzalanan mutabakat anlaşmasının sonucunda kurulan Filistin Ulusal Birlik Hükümeti ile etkili bir temas kurmak isteyebilecek olan İsrail'in, gerek El Fetih, gerekse de Hamas ile iyi ilişkiler içerisinde bulunan Türkiye'ye ihtiyaç*

³⁶⁸ Göztürk TÜYSÜZOĞLU, 596.

³⁶⁹ Göztürk TÜYSÜZOĞLU, 596.

³⁷⁰ Horşid DELİ, "Avdet El-ilakat El-Türkiye El-israiliye Bein El-İtizar ve El-Saffaka", *Mecellet'ül Vihde El-İslamiyye*, Yıl: 12, Sayı: 137, 2013. (*مجلة*) "عودة العلاقات التركية الاسرائيلية بيت الاعتزاز والصفقة", *الوحدة الإسلامية*, السنة الثانية عشر، العدد ١٣٧، أيار ٢٠١٣.

³⁷¹ Sumeyye HAVADSI, S 163.

³⁷² Sumeyye HAVADSI, S 165.

³⁷³ Göztürk TÜYSÜZOĞLU, 597; Dalia Hatuqa, "**Palestinians Form Consensus Government**", Al-Jazeera, 04.07.2014, <http://www.aljazeera.com>

duyabileceğinin gerçeği de önemli bir yakınlaşma sebebidir." diye geçmiştir,³⁷⁴ Halbuki İsrail'in Hamas'a karşı tehditlerle dolu olan tepkilerine ve kalıcı bir barış anlaşmasının imzalanması için İsrail'in, Hamas'ın askeri grubu olarak bilinen AL-Kassam Tugayları'nın kendi silahını bırakması şartına bakılacak olunursa; İsrail'in 2014'te Hamas ile El-Fetih arasında imzalanan mutabakat anlaşmasının ardından kurulan FUBH'yle etkili ve aktif bir temas kurmak istemesinin Türkiye'ye yakınlaşma kararını alma sebeplerinden biri olmadığına farkına varılmış olunacaktır. Zira İsrail'in, Hamas'ı yok edip sonunu getirecek olan dördüncü savaşı başlatmakla tehdit ediyor olması ve Hamas'a karşı kendi savunma sistemini güçlendirmekle uğraşmasından anlaşıldığı üzere; İsrail, Hamas'ın hiçbir şekilde Filistin'in siyasi sahasında yer almasını ve gelecekte kurulacak herhangi bir hükümete dâhil olmasını istememektedir. Bu yüzden iki ülke arasındaki yakınlaşmanın böyle bir neden ihtimali olmadığı anlaşılmaktadır.

3.4.7. Askeri İlişkiler

AK Parti öncesinde İsrail ile imzalanmış, aktif olan 60 güvenlik ve askeri anlaşmalar sürdürülmekteydi.³⁷⁵ AK Parti Hükümeti de mevcut olan bu anlaşmaları yerine getirmiştir. Fakat Erdoğan 2009 yılında Al-Jazeera'yla yaptığı görüşmede, kendisine Türkiye ile İsrail arasında imzalanan askeri anlaşmaların AK Parti Hükümeti zamanında gerçekleşip gerçekleşmediği sorulduğunda kendi hükümetinin son 7 yıl içerisinde İsrail'le bir tek insansız hava araçları anlaşmasını* imzaladığını ve bunun dışındaki anlaşmaların ise 2002 yılından önce imzalandığını dile getirmiştir.³⁷⁶

Bu kapsamda Türkiye, 2009 yılında İsrail'in Gazze'ye yönelik düzenlediği saldırı ardından, her yıl ABD'nin katılımıyla gerçekleştirilen “**Anadolu Kartalı**” adlı ortak askeri tatbikata İsrail'in katılımını iptal etmiştir. Türkiye'nin İsrail'i bu tatbikattan uzaklaştırması, İsrail'in kızgınlığına sebep olmuştur.³⁷⁷ Buna ilaveten, Türkiye'nin İsrail

³⁷⁴ Ahmet NUFEL ve diğerleri, S20.

³⁷⁵ Mustafa SALAH, 10.

*Türkiye Nisan 2005 tarihinde İsrail'in (IAI) ve Eibit Şirekti'nden 183 Milyon dolar değerinde olan 3 İnsansız Hava Aracı (UAV) anlaşması imzalanmıştır ve bununla birlikte 3 (UAVS) sistemi de satılmıştır. Raed ABO MITLIK, S 51; Tıbbi LAHASAN, S 273.

³⁷⁶ Fehmi HAVİDİ, “Hivar Ma Erdoğan...”.

³⁷⁷ Türkiye-İsrail arasında tatbikat gerilimi, CNN Türk, 12.10.2009,

<https://cnnturk.com/2009/dunya/10/12/turkiye.israil.arasinda.tatbikat.gerilimi/547196.0/inex.html> (28.04.2019).

ile olan askeri işbirliği anlaşmalarını bozmasıyla birlikte askeri tatbikatın yerine Çin ile ortak askeri tatbikatlar düzenlemiştir.³⁷⁸ (İptal edilen diğer askeri anlaşmalardan Mavi Marmara Gemisi Olayı'nı ele alan kısımda ayrıntılı olarak bahsedilmiştir)

Bu bağlamda JDW gazetesinde Türkiye temsilcisi olan Lale Kemal “*Tatbikatın ertelenmesi hükümetin, Gazze saldırılarıyla ilgili olarak İsrail'e yönelik rahatsızlığının sürdüğünü gösteriyor*” diye ifade etmiştir.³⁷⁹ Ayrıca, Erdoğan'ın bu konuya dair Gazze'ye yönelik düzenlenen savaş esnasında: “*İsrail, Gazze'ye saldırarak halkını öldürür, sonra kendisine bizim ordumuzla birlikte askeri tatbikatına katılmaya gelmesini söylememiz mantıksızdır, çünkü biz halkın iradesiyle seçilmiş bir hükümetiz...*”³⁸⁰ ifadesinde bulunmuştur.

Böylece bulunan bu açıklamalar ve alınan kararlardan anlaşıldığı üzere; AK Parti Hükümeti'nin Filistin meselesine yönelik olan yaklaşımlarının kendi dış politikasında büyük bir önceliği olduğu ve yaşanan bu gerginliğin ana sebebinin, -daha önceki kısımda anlatıldığı gibi- Türkiye'nin genel olarak Filistin meselesine yönelik izlediği yaklaşımlar olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, AK Parti öncesi dönemlere bakıldığında 2000 yılında Filistin topraklarında meydana gelen İkinci İntifada esnasında İsrail'in izlediği tavır ve bulunduğu katliamlara rağmen (Türkiye'nin bu katliamların bazılarına sert tepki vermesine rağmen) Türkiye 2001 yılında İsrail'in katılımıyla gerçekleştirilen “Anadolu Kartalı” ortak askeri tatbikatını düzenlemiştir. Bu suretle Filistin topraklarında yaşanan olaylar ile eş zamanlı 2001 ve 2009 yıllarında gerçekleştirilen “Anadolu Kartalı” konusunda Türkiye'nin ayrı dönemlerde bulunduğu iki tutum arasında karşılaştırma yapıldığında aradaki büyük fark görülecektir. AK Parti öncesi izlenen bu tutum ise Türkiye'nin o zaman dilimi içerisinde, Filistin meselesini öncelik olarak görmeyen ve değerlendirmeyen yaklaşım niteliğinden kaynaklanmaktadır.

Buna ek olarak; 2010 yılında da Mavi marmara Gemisi'ne yapılan saldırı sonucunda iki ülke arasında meydana gelen gerginlikten dolayı siyasi ve diplomatik ilişkilerin kopukluğuyla birlikte ikili askeri ilişkiler de gerilemiş ve Türkiye, İsrail'le imzalamış olduğu yaklaşık 12 savunma projesini dondurmıştır. Ayrıca 5 milyar dolar değerinde olan tanklar, 800 milyon değerinde “uçan radar-gözetleme” uçaklar satın alma

³⁷⁸ Arabi MUHAMMED, S 99.

³⁷⁹ Anadolu Kartalı Tatabikati'na Kim Ne Dedi, T 24, 13 Ekim 2009, <https://t24.com.tr/haber/anadolu-kartali-tatbikatina-kim-ne-dedi.57182> (28.04.2019).

³⁸⁰ Fehmi HAVİDİ, “Hivar Ma Erdoğan...”.

anlaşmalarını da durdurmuştur.³⁸¹ Bununla birlikte, Türkiye-İsrail arasında olan askeri değişimin hacmi; İsrail'in Savunma Bakanlığı'nın verilerine göre 2010 yılında bir Milyar dolardan son yıllarda %90 oranında düşüş kaydederek 90-100 milyar seviyesine azalmıştır.³⁸² Ayrıca ikili güvenlik iletişimde de gerileme görmüştür; Türkiye, Türkiye'nin doğu güneyinde bulunan NATO'nun radar sistemi'nin topladığı istihbarat bilgilerinin İsrail ile olan paylaşımını durdurmuş ve böylece İsrail'in İran, Suriye ve Irak'a ilişkin bilgiye ulaşması sınırlandırılmıştır.³⁸³

Mevcut olan diğer askeri anlaşmalar hakkında ise Erdoğan, AL-Jazeera'nın “Bilal-hudud” (Sınırsız) televizyon programındaki görüşmesi esnasında; *“Bizim talebimiz devam ediyor, imzaladığımız anlaşmalar ve ödenen para da devam ediyor ama ileride yenilemeyeceğiz; biz bir ülke olarak bir anlaşma imzaladık ve süresi bittiğinde bu dönem biter ardından bu anlaşmaları bir daha yenilemeyeceğimiz bir dönem başlayacaktır”* ifadelerinde bulunmuştur.³⁸⁴

Bu bağlamda yaşanan gerginliğin ikili askeri ilişkiler üzerinde etkisi olmasıyla birlikte, Türkiye'nin ulusal askeri üretim kapsamında yeni politikaları uygulaması bu ilişkilerin düzelmesini engellemiştir. Bu meselenin ise iki ülkenin özel şirketleri arasında yapılan anlaşmalar üzerinden halledilebileceği düşünülmektedir.³⁸⁵

Böylelikle Türkiye'nin 2009-2010 yılları arasında geçen kısımda, Filistin topraklarında yaşanan olayların sonucunda İsrail ile olan siyasi, diplomatik ve askeri ilişkilerin uğradığı gerginlik ve durgunluk çerçevesinde uyguladığı ve Roma'da İsrail ile mutabakat anlaşmasının imzalandığı 2016 yılına kadar devam ettirdiği kararlar ve tutumlardan anlaşılıyor ki; AK Parti'nin izlediği dış politikanın Filistin meselesine yönelik olarak bulunduğu yaklaşımların İsrail ile olan ilişkilerin seyri üzerinde etkisi olabilmektedir. Dolayısıyla yaşanan bu gerginliğin meydana gelmesinde doğrudan bir sebep olarak algılanan; İsrail'in Filistin topraklarında uyguladığı güç kullanımı ve Gazze'ye yöneldiği askeri operasyonlardır. Buna ilaveten son zamanlarda AK Parti Hükümeti'nin, İsrail ile olan ilişkilerin uğradığı kopukluğun ardından bulunduğu

³⁸¹ Mahmut AL-RANTİSİ, S 8.

³⁸² Amira AL-UBEYDİ, S 35.

³⁸³ Mahmut AL-RANTİSİ, S 9

³⁸⁴ Ahmed MANSOUR, AL-JAZZERA, 12.01.2011.

³⁸⁵ Mahmut AL-Rantisi, S 10.

yaklaşım lar ve aldığı icraatlar ile 2002 yılından önceki dönemlere dair bir karşılaştırma yapıldığında büyük bir değişim kaydettiği gözlenecektir.

SONUÇ

Bu tezde ulaştığımız sonuçlardan ilki; Türkiye'nin, AK Parti'nin iktidara gelmesinden önceki dönemlerde özellikle 1950'li ve 1960'lı yıllarda Ortadoğu'ya karşı "içine kapanık", Avrupa'ya ise "yönelme ve açılma" politikası üzerinden yöneldiğidir. Bölge siyâsetine genel olarak hassasiyetle eğilmekle birlikte, Filistin meselesinde "tarafsızlık politikası" izlemiştir. Fakat, 1970'li yıllar içerisinde izlediği bu politikalardan dolayı iktisadî çıkarlarının tehlike altında kalabileceğini görmüş; bu nedenle genelde İsrail'le savaş halinde olan Arap Devletleri'ne, özeldense Filistinliler'e yönelik tutumunu değiştirmiştir. Bunun nedeni ise, Türkiye'nin Kıbrıs meselesine yönelik tutumu lehine Arap Devletleri'nin daha fazla desteğini kazanmak istemesi ve OPEC'in Ortadoğu ülkelerinin petrol silahını etkili kullanımından endişe duyarak petrol üretimini yapan ülkelerdeki ticarî olanaklarının tehlikede olmasıdır. 1980'li yıllarda Türkiye-İsrail arasındaki ilişkilerde durgunluk hakim olmasına rağmen Türkiye'nin Filistin toprakları ve bölgede yaşanan olaylara yönelik tutumları, belirsizliğinden dolayı sürekli değişmekteydi; böylece Türkiye, tarafsızlık politikasına geri dönmüş ve bu politika 1980'li yıllarda genelde İsrail ve Filistin meselesine yönelik yaklaşımının ana belirleyicisi olmuştur.

Tezimizde ulaştığımız ikinci sonuç ise; Türkiye'nin 2002 yılından önceki zaman dilimi içerisinde İsrail ve Filistin meselesine yönelik yaklaşımını en çok etkileyen faktörlerden birinin, İsrail ile olan ilişkilerinin Ortadoğu'da meydana gelen barış anlaşmaları konusundaki ilerlemelerin etkisinde olmasıdır. Bu yüzden Türkiye'nin imzalanan barış anlaşmalarının ardından olaylara daha rahat ve açık bir politikayla yaklaşarak İsrail ile olan ilişkisi konusunda Filistinliler ve Arap Ülkeleri'ne karşı kendi çekingenliğini kırdığı görülmüştür. Örneğin, 1970'li yıllarda İsrail ile Mısır arasında imzalanan Kamp David Barış Anlaşması ve 1990'lı yıllarda FKÖ ile imzalanan Oslo Barış Anlaşmasının ardından 1950'li ve 1960'lı yıllarda İsrail ve Filistin meselesine yönelik denge politikasının, dikkatli yaklaşımının, 1970, 1980 ve 1990'ların başında da izlediği biraz açılım politikasının ağırlığından tamamen kurtularak barış anlaşmalarının imzalandığı dönemde Filistin meselesine yönelik izlediği yumuşama politikasıyla beraber İsrail ile olan ilişkileri seyrinde önceki dönemlere kıyasen büyük rahatlık ve açıklık kaydetmiştir.

Üçüncü sonuç olarak ise Filistin meselesinin, Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkileri konusunda etkilenme ve etkileme yönüne dair iki dönem arasında yapılan karşılaştırma

neticesinde Türkiye'nin 2002 yılından önceki dönemlerde İsrail'le olan ilişkilerinin niteliği ve devamlılığı, Filistin meselesine yönelik tutumunu ve Filistinliler'le bağlantılarını belirterek şekillendiren faktördü. Hatta doğrudan Filistin meselesini etkilediği de olmuştur. **Örneğin** Türkiye'nin, 1980-1988 yılları arasında İranlı yahudilerin kendi toprakları üzerinden Filistin'e göç etmelerini sağlaması, siyonist yerleşimcilerin bölgede çoğalması konusunda Filistin meselesini kötü yönde etkilemiştir. Fakat, AK Parti iktidarı sonrası, özellikle 2008-2016 yılları arasında Filistin meselesine yönelik tutumların, İsrail ile olan ilişkilerin seyri üzerinde etkisinin olduğu görülmüştür. Filistin meselesi, izlenen tutumlar çerçevesinde daha çok öncelik kazanarak iki ülke arasındaki ilişkileri etki eden bir faktör olmuştur. Ayrıca bu bağlamda AK Parti sonrası tutumlara bakılarak önceki dönemler ile karşılaştırma yapıldığında Türkiye, daha önceki dönemlerde Filistin meselesine net ya da belli bir tutumla yaklaşmamış; sürekli dalgalanan bir tutum çizmiştir. Yani tutumlarını kararsızlık ve hassasiyetle sergilemiştir. Dönemin hükümetlerinin Filistin topraklarında yerleşim politikası gibi konularda sessiz kaldıkları, ancak AK Parti döneminde fark edilecek şekilde çeşitli siyasi faaliyetlerde sürekli sert sözler içeren tepkiler verildiği fark edilmiştir. Buna ilaveten yapılan bu karşılaştırmanın neticesinde de Türkiye'nin AK Parti öncesi dönemlerde Filistin meselesine yönelik insani yardımları yok denilecek kadar azdır. Fakat AK Parti sonrası yönlendirilen insani desteği ve yardımları azımsanamayacak kadar çoktur.

Yukarıdaki izahlara ek olarak Türkiye 2002 yılından önceki dönemlerde bazı durumlarda BM'li kararların bir kısmına İsrail'in lehine oy kullanmış ve o dönemde izlenen tarafsızlık ve içe kapanıklık politikası nedeniyle hassasiyetle yaklaşımlarda bulunmuştur. AK Parti'nin iktidara geldiği 2002 yılından sonra ise genellikle Filistin meselesi lehine oy kullanmasından ziyade, eskisi gibi sadece BM'de oylamaya sunulan kararlara oy verme tutumunda kalmamış; buna ilave olarak İsrail aleyhine Filistin lehine karar tasarısı hazırlayıp oylamaya sunan ülkelerden biri olarak Filistinli'lerin davasına ışık tutup dikkat çekmeye çalıştığı da görülmüştür.

Tezde varılan dördüncü sonuç ise; Türkiye'nin, genel olarak İsrail ile 1990'lı yıllarda yeni derinleşerek çok tırmanan ve stratejik işbirliği/ulusal çıkarlarına istinat eden ilişkilerinin kötüleşmesini göze alamayarak bu ilişkileri bir durgunluğa ya da gerginliğe uğratacak yaklaşım ve tutumlardan uzak durmaya çalışmış olduğudur. Bunun için Filistin meselesiyle ilgili açıklamaların ikili ilişkilerin devamlılığı üzerinde hiçbir etkisi

olmadığı ve aksine ikili askeri ilişkilerin daha önce olmadığı kadar tırmandığı görülmüştür. Yani 2002 yılına kadar hiçbir zaman ikili ilişkilerin tamamen gerilemesine sebep olabilecek seviyeye ulaşmamıştır. Ayrıca, 1990'lı yıllar içerisinde askeri kurumun Türkiye'deki iktidar üzerinde ciddi bir tesirinin olmasının, İsrail ile ortak iş birliğine dayalı çok sayıda anlaşma üzerinde askeri ilişkilerin güçlendirilmesine sebep olan en önemli faktörlerden biri olduğu da fark edilmiştir. Bu faktör ise farklı alanlara dayanan diğer ilişkileri de şekillendirmiştir. Örneğin; Necmettin Erbakan Hükümeti, 1996-1997 yılları arasında Filistin Meselesi'yle birlikte Arap ve İslam ülkeleri'ne yönelik izlediği açılım politikasına rağmen askeri kurum tarafından İsrail'e yıllar izlenmiş yaklaşımlarla beraber imzalanmış olan anlaşmalar zincirinden kurtulamamıştır.

Tezde ulaşılan beşinci sonuç ise; Türkiye-İsrail arasındaki ekonomik ilişkilerin, Filistin meselesiyle alakalı iki ülke arasında yaşanan anlaşmazlıklara rağmen hep sanki bir dokunulmazlığı varmış gibi ilerlemiş ve ticaret hacminin giderek gelişmiş olmasıdır. Bu yüzden iki devlet de bu ilişkileri gerginliğe uğratacak herhangi bir etkiden uzak durmuşlardır. Ayrıca AK Parti iktidarı sonrası dönemlerde de Türkiye ile İsrail arasında doğrudan ikili stratejik ilişkileri etkileyen olayların -Mavi Marmara Gemisi gibi- meydana gelmiş olması bile ikili ekonomik ilişkiler ve ticari değişim hareketlerini hiç etkilememiş ve bu ilişkileri olduğu gibi devam ederek tırmandırmıştır. KDK tarafından hazırlanan rapora göre; Türkiye ile İsrail arasında yaşanan siyasi, diplomatik ve askeri kopukluğun devam ettiği halde ticaret değişimlerinde görülen artışın nedeninin, hükümete bağlı olmayan özel sektör firmalarının serbest piyasa çerçevesinde yaptıkları ticaretten kaynaklı olduğu ve devletin; ikili ticaret değişiminin artışına hiçbir katkısının olmadığı belirtilmiştir.

Tezde ulaşılan altıncı sonuç; Türkiye'nin AK Parti döneminde Filistin meselesine siyasi ve diplomatik olarak verilen desteğin diğer ülkelerden daha büyük ve etkili olmasına rağmen istenilen seviyeye ulaşamadığı ve Filistin meselesinin ihtiyacı olduğu kadar Filistinliler'in beklemedikleri düzeye gelmediğidir. Bu destek ve tutumların beklenen düzeye gelmesini engelleyen dış ve iç zorluklar mevcuttur. Türkiye'nin 2002 yılından önceki tutum ve yaklaşımlarıyla mukayese edildiğinde, iki süreç arasında büyük farklılıklar dikkat çekecek şekilde gözlenmiştir. Yani Türkiye'nin, Filistin meselesinde oynadığı rolün devamlılığı ve yükselişi, dış politikasının belirleyici unsurlarının ve karşılaştığı zorlukların etkisine bağlı kalmaktadır. Buna ek olarak, Türkiye'nin bütün bölgesel güçlerle olan ilişkilerini iyi seviyede tutmaya çalıştığı gözlemlenen bir unsur

olmuştur. Bu yaklaşım ise; bölgede medyana gelen anlaşmazlıklarda arabuluculuk rolünde yardımcı olabileceğine dair bir sonucu ortaya çıkarmıştır. Bu yüzden aralarında anlaşmazlık çıkan bütün tarafların güvenini kazanmaya çalışmış; Filistin Halkı'na yönelik uyumluluğunu korumasıyla birlikte İsrail ile olan iyi ilişkilerini de devam ettirmiştir. Nitekim, Türkiye'nin arabulucu olmakta istekli olduğu meselelerin taraflarının, onun arabuluculuğunu kabul etmelerinin sebebi tam da bu politikaya dayanmaktadır. Filistin sahasında bulunan bütün taraflarla ilişkiler kurarak tarafsızlık politikasına göre hareket etmesine rağmen, üçüncü bölümde yer aldığı üzere Filistin meselesine yönelik rolünü ve arabuluculuğunu engelleyen dış ve iç zorluklarla karşılaşmıştır.

Son olarak ise; bugün Türkiye'nin, AK Parti'nin 2002 yılında iktidara gelmesinden bu yana Filistin meselesine yönelik etkili, aktif rolü ve Ortadoğu Ülkeleri'ne farklı alanlar üzerinden giderek daha açık bir politikayla yaklaşımının, bölgedeki amaçlarına yönelik sonuçları değerlendirildiğinde; Filistin meselesiyle birlikte birkaç farklı mesele üzerindeki arabuluculuğunu bazı sebeplerle sürdürmemesi dışında, gerçekleştirilmesi planlanmış olan amaçlarının çoğunda başarılı sonuçlara vardığı görülmektedir. Örneğin, bölgedeki halkların, Türkiye'nin İsrail'le olan ilişkileri ve zaman zaman bölgedeki ülkelerin aleyhine davranışlarda bulunmasından dolayı, Türkiye'ye karşı oluşturulan olumsuz düşünceleri mevcuttu. Fakat son zamanlarda Türkiye'nin Filistin meselesinde oynamış olduğu rol ve buna ilişkin geliştirdiği tepkiler sayesinde bu düşüncelerin yavaş yavaş ortadan kalkmaya başladığı ve olumlu düşüncelerin ortaya çıktığı görülmektedir. Ayrıca Türkiye tarafından Filistin meselesi başta olmak üzere bölgenin diğer meselelerine dair, bölgedeki ülkeleri bir araya getirerek çözüm yollarını tartışan uluslararası konferansların ve yüksek zirvelerin kendi sınırları içerisinde düzenlemesi de bu kapsamda gözlemlenen değişikliklerden biridir. AK Parti öncesi dönemlere bakıldığında bu konferansların düzenlenmesinin mümkün olmadığı söylenilebilir. Zira, Türkiye'nin sürdürmeyi amaçladığı eski dış politika, onun aktif bir role ya da etkili bir söze sahip olmasını engellemiştir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- ABDÜLKADİR, Kasili. "El-Dur El-Eklimi El-Türki Fi Mentikat'il Şark Al-Avsat Min 1990 İla 2014", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Al-Cezayir: Al-Cilali Üniversitesi, 2015. (الدور الإقليمي التركي في منطقتي الشرق الأوسط من ١٩٩٠ إلى ٢٠١٤، (رسالة ماجستير غير منشورة)، الجزائر: جامعة الجليلي، ٢٠١٥).
- ABO AMİR, Adnan. ve ALİ BAKİR. **Türkiye V'el Kadiyye El-Filistiniyye Fi Zil Tehavület'il Rabii El Arabi**, Katar, Merkez'ül Jazeera Lidirassat, 06.11.2012. (عدنان أبو عامر وعلي باكير، تركيا والقضية الفلسطينية في ظل تحولات الربيع العربي، قطر: مركز (الجزيرة للدراسات، ٢٠١٢، ١١، ٠٦).
- ABO DEYİR, Raed. **İstiraciyet Türkiye Şark Avsatiyen Ve Duvaliyen Fi Duu' İlakatüha B'israil 2000-2011**, Beyrüt: El-Bahis Lidirasat'il Filistiniyye Ve'l İstiraciyeye, 2013. (رائد أبو دير، إستراتيجية تركيا شرق أوسطياً ودولياً في ضوء علاقتها (بياسرائيل، بيروت: الباحث للدراسات الفلسطينية والإستراتيجية، ٢٠١٣).
- ABO MITLIK, Raed. "El-İlakat'ül Türkiyye-El-İsrailiyye Ve Asarüha Ala Al-Kadiyye El-Filistiniyye 2002-2010", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazze Al-Aksa University, 2011. (رائد أبو مطلق، العلاقات التركية-الإسرائيلية وأثرها على (القضية الفلسطينية، (رسالة ماجستير غير منشورة)، غزة: جامعة الأقصى، ٢٠١١).
- ABO NAHEL, Usame M. **El-Mevkif El-İklimi Mi Tahkik El-Müsälaha El-Filistiniyye: Mevkivey İran ve Türkiye**, Gazze: Al-Azhar University, (أسامة أبو نحل، الموقف الإقليمي من تحقيق المصالحة الفلسطينية، غزة: جامعة الأزهر، (تاريخي)).
- ABUDAYEH, Sad. "Al-İlakat'ül Arabiyye El-Türkiye 1921-2010", **Mü'etemer'ül İlakat'ül Türkiye-Al-arabiyye Beyne El-Ems Ve El-Hadir**, Ürdün: Ürdün Ünivetsitesi 11-13 Nisan 2010. Ss. 71-106 (-1921) "العلاقات العربية التركية ١٩٢١-2010". (سعد أبودية، "العلاقات العربية التركية ١٩٢١-2010"، مؤتمر العلاقات التركية العربية بين الأمس والحاضر، الأردن: الجامعة الأردنية، ١١-١٣ نيسان ٢٠١٠).
- AHMET, Ahmet Y. ve Diğerleri. **Halü'l Ummetü'l Arabiyye 2007-2008**, Beyrüt: **Merkezü Diresset'ül Vihde Al-Arabiyye**, 2009. Ss 60-74 (احمد يوسف أحمد، وآخرون، (حالة الأمة العربية ٢٠٠٧-٢٠٠٨، بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، ٢٠٠٩. ص ٦٠-٧٤).
- AL-BURİ, Ahmet A. **El-Kadiyye El-Filistiniyye Ala Ecindet'il Ehzebi'l Türkiye**, 2014. (أحمد علي البرعي، القضية الفلسطينية على أجندة الأحزاب التركية، ٢٠١٤).
- AL-GÜL, Yusri. **Türkiye Ve El-Kadiyye El-Filistiniyye..İstihkakat'ül Umk EL-Stratici**, Gazze: Beit'ül Hikme, 2016. (يسري الغول، تركيا والقضية الفلسطينية.. استحقاقات (العمق الاستراتيجي، غزة: مركز بيت الحكمة، ٢٠١٦).

- AL-HAJ, Said. **Furas El-Takarüb El-Türki-El-İsraili Ve İnिकासاتüh Ala El-Kadiyye El-Filistiniyye**, Gazze: Merkez Beit'ül Hikme, 2016. (**فرص التقارب التركي-**) (الإسرائيلي وانعكاساته على القضية الفلسطينية، غزة: مركز بيت الحكمة، ٢٠١٦)
- AL-RAHAHALA, Ahmed. “El-dur El-Türki El-cedid Fi Mentikati'l Şark El-Evsat”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ürdün: Middle East University, (2014). (أحمد الرحاحلة، الدور التركي الجديد في منطقة الشرق الأوسط؟ الفرص والتحديات، (رسالة ماجستير) غير منشورة)، ٢٠١٤.
- AL-RAHAHALA, Mahmut. “İsrail Ve Türkiye Ve El-Duvel El-Arabiyye: El-Dor Ve El-Mekane Ve Bast'il Nufüz Ve El-Tehalüfet”, (El-Arab Ve Türkiye: Tahadiyet El-Hadir Ve Rihanet El-Müstakbal), Beyrüt: El-Merkez El-Arabi Lilabhas Ve Diraset'i Siyaset, 2012. (محمود محارب، إسرائيل و تركيا و الدول العربية؟ الدور والمكانة وبسط) (العرب و تركيا تحديات الحاصر و رهانات المستقبل)، بيروت: المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، ٢٠١٢.
- AL-SAMMAK, Muhammed. **AL-İlakat'ül Arabiyye-El-Türkiyye: Hadirüha ve Müstakbalüha**, (Tarihsiz).
- AL-ŞURTİ, Tarek. “Türkiye Ve Siyasetüha El-Hariciyye Tüceh El-Kadiyye El-Filistiniyye Min'el İntifada El-Saniye İla El-Udvani Ala Gazze 2000-2010”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Filistin: Birzeit Üniversitesi, 2011. (طارق الشرطي، تركيا وسياستها الخارجية تجاه القضية الفلسطينية من الانتفاضة الثانية إلى العدوان على غزة (٢٠٠٠-٢٠١٠)، (رسالة ماجستير غير منشورة)، فلسطين: جامعة بيرزيت، ٢٠١١).
- AL-TABBA, Maher. **Hecm El-Tebedül El-Tüceri MA Türkiye Min'am 2006 hatta 2014 Ve Keyfiyet Tatvirü**, Gazze: Beyit'ül Hikme, 2016. (ماهر الطباع، حجم التبادل) (التجاري مع تركيا من عام ٢٠٠٦ حتى ٢٠١٤ وكيفية تطويره، غزة: بيت الحكمة، ٢٠١٦).
- Al-ZAMİRİ, İmad. **Türkiye Ve'l Şark Al-Avsat**, Beyrüt: Merkez'ül Kudüs Lidirasat'ül Siyasiyye, 2002. (عماد الصميري، تركيا والشرق الأوسط، بيروت: مركز القدس للدراسات السياسية، ٢٠٠٢)
- AL-ZAMİRİ, İmad. **Türkiye Ve'l Şark El-Avsat**, Amman: Merkez El-Kudüs Lidirasat'ül İslamiye, 2003. (عماد الصميري، تركيا والشرق الأوسط، عمان: مركز القدس) للدراسات السياسية، ٢٠٠٣)
- AL-ZATERİ, Ahmed. **El-İlakat'ül Türkiyye El-İsrailiyye 2002-2016**, Beyrüt: Merkez'ül Zeytüne Lidirassat ve El-İstişaret, 2017. (أحمد الزعتري، العلاقات التركية) (الإسرائيلية ٢٠٠٢-٢٠١٦، بيروت: مركز الزيتونة للدراسات والنشر، ٢٠١٧)
- AL-ZAYKAM, Ali. “Al-Tağyürat Al-Siyasi Al Türkiye Fi Zil Hükmi Hizb Al-Adala Ve Al-Tanmiye (2002-2016)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Al-Cezayir: Muhammed Hadir Üniversitesi, 2017. (علي الزيقم، التغيرات السياسية التركية في) (رسالة ماجستير غير منشورة)، الجزائر: جامعة محمد ظل حكم حزب العدالة والتنمية ٢٠٠٢-٢٠١٦، خيضر، ٢٠١٧)
- ATAMAN, Muhittin Ve Ayşe Nur GÖKŞEN. “Sembolizm ve Aktivizm Arasında İslam İşbirliği Teşkilatı”, *Ankara: SETA*, Sayı 76, Ocak 2014.

- BALLI, Sittika. “Filistin Sorununda FKÖ ve Hamas Faktörü”, (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi, 2013.
- ÇAKMAK, Zekeriya. “Filistin Sorunu Özelinde Türkiye'nin 1990'lı Yıllar ve Sonrasındaki Ortadoğu Politikası”, (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Konya: Selçuk Üniversitesi, 2007.
- DAVUTOĞLU, Ahmet. **El-Umk El-Stratiji: Mevki Türkiye Ve Davraha Fi'l Sahat'il Devliyye**, Çev. Cabir SALJİ ve Tarek ABDÜLCELİL, AL-Doha: Al-dar'ül Arabiyye Lilulum Naşiron, 2010 (أحمد داود أوغلو، العمق الاستراتيجي، موقع تركيا) (ودورها في الساحة الدولية، ترجمة: جابر تلجي وطارق عبد الجليل، ٢٠١٠).
- DAVUTOĞLU, Ahmet. “Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu: Kitap Değerlendirmesi”, *Liberal Düşünce*, Yıl 19, Sayı 75, Yaz 2014. Pp 65-72.
- DAVUTOĞLU, Ahmet. “Transformation of NATO and Turkey's Position”, *Perceptions*, Vol, 17, 2012.
- DELİ, Hur S. **Türkiye Ve Kadaya El-Siyasa El-Hariciyye**, Demeşşk: Ettihad El-Kitab El-Arabi, 1999. (خور سيد دلي، تركيا وقضايا السياسة الخارجية، دمشق " كمشورات اتحاد الكتاب) (العربي، ١٩٩٩).
- EL-FADİ, Cemal H. “**El-Tağyur Fi'l Nizam'il Siyasi El-Türki Ve Aseruh Ala El-Dor'il İklimi Fi Mantukat'il Şark'il Avsat**”, Ürdün: Dar'ul Halic, 2019. (جمال) (الفاصي، التغيير في النظام السياسي التركي وأثره على الدور الإقليمي في منطقة الشرق الأوسط، الأردن: دار الخليج، ٢٠١٩).
- EL-FADİ, Cemal. “**El-Tehdiyet Eleti Tüvecih El-Dur El-Türki Fi'l Şarki'l Avsat**”, (جمال الفاصي، التحديات التي تواجه الدور التركي في الشرق الأوسط (بدون تاريخ)). (Tarhisiz).
- EL-İDVAN, Tayil. “**EL-İstiraticiiyye El-İklimiyye Liküllü Min Türkiye Ve İnan Nehva El-Şar'i El-Avsat**”, (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Middle East University, 2013. (طایل العدوان، الإستراتيجية الإقليمية لكل من تركيا وإيران نحو الشرق الأوسط) (رسالة ماجستير غير منشورة)، جامعة الشرق الأوسط، ٢٠١٣).
- EL-SAVAVİ, Avni. **Türkiye Ve'l Keyen El-Sühyoni: Meyedin'il Şaraka El-Straticiiyye**, Musul, (Tarihsiz) (عوني السباعوي، تركيا والكيان الصهيوني: ميادين الشراكة) (الإستراتيجية، الموصل، (بدون تاريخ)
- ERKMEN, Serhat. “1990'lardan Günümüze Türkiye-İsrail Stratejik İşbirliği”, *Uluslararası İlişkiler* 2(7), 2005.
- EROL, Hande. “Türkiye-Ortadoğu İlişkileri (1983-1993)”, (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2008.
- FOLER, Jerham. **El-Cümhuriyye El-Türkiyye El-Cedide...Türkiye Kedevle Mihveriyye Fi'l Alem El-İslami**, Ab Dahbi: Merkez,ül İmarat Lidrasat Ve El-Buhus El-Straticiiyye, 2009. (جراهام فولر، الجمهورية التركية الجديدة...تركيا كدولة محورية في) (العالم الإسلامي، أبو ظبي: مركز الإمارات للدراسات والبحوث الاستراتيجية، ٢٠٠٩).

- FUUL, Murad. “Al-İlakat'ül Türkiyye El-İsrailiyye Ve Te'sirüha Ala Duval El-Civar Fi Mantikat'il Şarki Al-Avsat”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Al-Cezair: Cezayir University, 2011. "العلاقات التركية الإسرائيلية وتأثيره على دول الجوار في منطقة الشرق الأوسط"، (رسالة ماجستير غير منشورة)، الجزائر: جامعة الجزائر، (٢٠١١).
- HASNAVİ, Ranya ve Mona Rızkallah. “El-Siyasa El-Amniyye El-Türkiyye İtcah Mantikat El-Şark'ül Evsat Fi Fetret'i Hükmi Hizbi El-Adalti Ve El-Tenmiyye 2002-2015”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tebse: EL-Arabi El-Tebssi Üniversitesi, 2016. "السياسة الأمنية التركية تجاه منطقة الشرق"، (رسالة ماجستير غير منشورة)، تبسة: جامعة العربي التبسي، ٢٠١٦.
- HASSAN, Samer. M. “EL-Dur El-Tenmevi El-Türki Fi El-Arazi El-Filistiniyye El-Mühtalla Fi Zil Hükümet'i Hizbi El-Adalla Ve El-Tenmiye(2002-2010)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nablüs: El-Necceh El-Vataniyye Üniversitesi, 2012. "الدور التنوي التركي في الأراضي الفلسطينية المحتلة في ظل حكومة حزب العدالة والتنمية ٢٠٠٢-٢٠١٠"، (رسالة ماجستير غير منشورة)، ٢٠١٢.
- HAVADSI, Sümeyye. “Al-İlakat'ül Türkiye-El-İsrailiyye Fi Zilli Hükümeti Hizb'el Adaleti ve Tenmiyye”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Al-Cezayir: Muhammed Haidr University, 2014. "العلاقات التركية-الإسرائيلية في ظل حكومة حزب العدالة والتنمية"، (رسالة ماجستير غير منشورة)، الجوائز: جامعة محمد خضير، (٢٠١٤).
- HURİ, Micael N. **Türkiye Vi El-Şark El-Avsat**, Kurtuba: Dar'ü Kurtuba Lineşir Ve Tevsik Ve El-Ebhas, 1993. "تركيا والشرق الأوسط، قرطبة: دار قرطبة"، (للنشر والتوثيق والأبحاث، ١٩٩٣،
- HÜRŞİD, Hüseyin. **Türkiye Ve Kadaya El-Siyasa El-Hariciyye**, Dimaşşk: Al-Asad Yayinevi, 1999. (حسين خورشيد، تركيا وقضايا السياسة الخارجية، دمشق: مكتبة الأسد، ١٩٩٩).
- KAYS, Tamam. “El-İlakat'ül Suriyye- El-Türkiyye: El-Vaki Ve İhtimalat El-Müstekbal”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Demeşik: Demeşik Üniversitesi, 2015. "العلاقات السورية-التركية الواقع واحتمالات المستقبل"، (رسالة)، (ماجستير غير منشورة)، دمشق: جامعة دمشق، (٢٠١٥).
- KRAMER, Hints. **Türkiye EL-Mütağira Tebehs An Savübün Cedid**, Riyad: El-Abikan Lineşsr, 2001. "تركيا المتغيرة تبحث عن ثوب جديد، ترجمة: فاصل جنكر، (الرياض: العبيكان للنشر، ٢٠٠١)،
- KUTUP, İyad. **El-Nizamein El-İktisadi Ve'l Siyasi El-Türki Fi Zil Hizb'ül Adale Ve'l Tenmiyye Ve İnikassetüh Ala El-İlaka'ti MA Suriye**, Suriye: El-Ekaddiniye El-Suriyye El-Devliyye, 2009. "إيداد قطب، النظامين الإقتصادي والسياسي التركي في ظل حزب العدالة والتنمية وانعكاساته على العلاقة مع سورية، سوريا: الأكاديمية السورية الدولية، (٢٠٠٩).
- LAHASAN, Tıbbi. “EL-Siyasa EL-Hariciyye El-Türkiyye Beine El-Budi El-Dini Ve El-Budi El-Almani: Fetreti Hüküm Hizb'il Adaleti Ve Etnmiyye”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Al-Cezayir: Al-Cezayir Ünivetsitesi,

طبي لحسن، "السياسة الخارجية التركية بين البعد الديني والبعد العلماني فترة حكم حزب العدالة) (2015.
(والتنمية"، (رسالة ماجستير غير منشورة)، الجزائر: جامعة الجزائر، ٢٠١٥.

LEVNEY, Efreyem. **EL-Şarakah El-İstiraticiyye El-Cedidh Bein İsrail Ve Türkiye**, Lübnan: Merkez El-Natuur Lidirassat Ve'l Abhas, 2008. (افرايم ليفني، الشراكة)
الاستراتيجية الجديدة بين إسرائيل وتركيا، مركز بيغن للدراسات الاستراتيجية، بيروت: ترجمة: مركز
الناطور للدراسات والأبحاث، ٢٠٠٨).

MELLİ, Ahmed ve Diğerleri. **Arap-Türk İlişkileri**, Tartışma Halkası, Beyrüt:
Merkez'ü Dirassat El-Vihdeh El-Arabiyye, 2016. (أحمد ملي، وآخرون، العلاقات العربية)
(التركية، حلقة نقاشية، بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، ٢٠١٦).

Muhammed, Arabi. **El-Tehavul Fi'l Siyase El-Hariciyye El-Türkiyye Tüceh El-İrak, Suriye Ve'l Kadiyye El-Filistiniyye 1990-2010**, Berlin: El-Merkez El-Dimokrati El-Arabi Lidirassat El-İstiraticiyye Vel' siyasiyye Ve'l İkyisadiyye, 2017. (عربي)
محمد، التحول في السياسة الخارجية التركية تجاه العراق، سوريا والقضية الفلسطينية ١٩٩٠-٢٠١٠،
برلين: المركز الديمقراطي العربي للدراسات الاستراتيجية والسياسية والاقتصادية، ٢٠١٧).

NAHRA, Fuad. **El-Siyase El-İklimiyye Li-Türkiye Ve İstiraticiyet Bina'il Umuk El-İstiraticiyye: El-İlakat El-Arabiyye -El-Türkiyye**, Beyrüt: Merkez Diraset El-Vihda El-Arabiyye, 2016. Ss 89-122. (نهرا فؤاد، السياسة الإقليمية لتركيا واستراتيجي)
بناء العمق الاستراتيجي-العلاقات العربية التركية، بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، ٢٠١٦. ص ٨٩-
١٢٢)

NUFEL, Mişal ve Diğerleri. **Al-Arab Ve Al-Trak Fi Alemin Müteğiyer**, Merkez'ül Dirasat El-İstiraciyye ve El-Buhus Ve El-Tevsik, 1993. (ميشال نوفل وآخرون، العرب)
(والأتراك في عالم متغير، ط، ١ مركز الدراسات الإستراتيجية والبحوث والتوثيق، ١٩٩٣).

NURETTİN, Muhammed. **Türkiye: El-Siğa Ve El-Dor**, Beyrüt: Riyad El-Reyis محمد نور الدين، تركيا الصيغة والدور، بيروت: رياض الريس للكتب)
Likutup Ve El-Neşri 2008. (والنشر، ٢٠٠٨).

OĞUZLU, Tarık. "Turkey and NATO", Antalya: İnternational University, *Adam Akademi*, 2013.

ORUÇ, Haydar. "Türkiye'nin İsrail, Filistin ve Ürdün Politikası 2016", *Türk Dış Politikası Yıllığı*, 2016.

ÖZCAN, Gencer. **Türkiye-İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi**, İstanbul: TESEV, Kasım 2005.

RİDVAN, Valid. **AL-İlakat'ül Arabiyye-El-Türkiyye: Davur'ul Yahud Ve'l Tahalüvet'il Devliyye ve'l İklimiyye ve'l İlakat'il Suriye- El-Türkiyye Nemüjecen**, Beyrüt: Şirket'ül Matbuat Litevzii Ve'l Neşir, 2006. (وليد رسوان،)
العلاقات التركية العربية: دور اليهود والتحالفات الدولية والإقليمية و العلاقات السورية-التركية نموذجاً،
بيروت: شركة المطبوعات للتوزيع والنشر، ٢٠٠٦.

- ROBİNS, Philip. **Türkiye Ve'l Şark El'evsat**, Çev. Nicm Huri, Kıbrıs: Dar'ü Kurtuba Lineşr Ve El-Tevsik Ve El-Ebhas, 1993. (ترجمة) فليلب روبنس، تركيا والشرق الأوسط، تبرمة) . ميخائيل نجم خوري، قبرص: دار قرطبة للنشر والتوثيق والأبحاث، ١٩٩٣.
- SABİT, Abir. **El-İlakat'ül Türkiye El-Filistiniye Meba'l İnkisam El-Filistini**, (Tarihsiz). عير ثابت، العلاقات التركية الفلسطينية ما بعد الاتقسام الفلسطيني، (بدون تاريخ).
- SALAH, Mustafa. **AL-Dur El-Türki El-Cedid Fi Al-Şar Al-Avsat, Fi Zil Mafhum El-Osmaniye El-Cedideh: Al-Halij, AL-İrak Ve Filistin**, EL-Merkez El-Dimokrati El-Arabi, 2017. (مصطفى محمد صلاح، الدور التركي الجديد فى الشرق الأوسط فى ظل مفهوم العثمانية الجديدة، المركز الديمقراطي العربي، ٢٠١٧)
- ŞAFIK, Münir. **İtifak Oslo ve Tede'iyatüh**, Ramallah: El-Merkez El-Filistini Li'ilam, (منير شفيق، اتفاق أوسلو وتدابيرته، رام الله: المركز الفلسطيني للإعلام، بدون تاريخ).
- TANK, Pinar. "Political Islam in Turkey. A State of Controlled Security", *Turkish Studies* 6 (1), 2005.
- USUL, Ali R. ve Diğerleri, "Batı-Sonrası Dünyaya Doğru Türk Dış Politikası", İstanbul: *MÜSAİD Araştırma Raporları*, Şubat 2013.
- ÜNALAN, Levent. "Adalet ve Kalkınma Partisi Dönemi Türk Dış Politikasında Filistin Yaklaşımı", (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), İstanbul: Kadirhas Üniversitesi, (2008).
- YAŞAR, Fatma. Seviç ÖZCAN ve Zahide KOR, **Siynizm Düşünden İgal Gerçeğine Filistin**, İstanbul: İHH Araştırma Yayınlar Birimi, 2011.
- YAŞAR, Fatma. Sevinç ÖZCAN ve Zahide KOR, **Siyonizm Düşünden İşgal Gerçeğine FİLİSTİN**. İHH Araştırma Yayınlar Birimi, 2010.

Sürelî Yayınlar

- ABO AMER, Adnan. “El-Rü'ye El-İktisadiye El-İsrailiyye Lililakat MA Türkiye 2002-2015”, Gazze: Adnan Abo Amer, 15 Ocak 2018. <http://www.Adnanabuamer.com> (عدنان أبو عامر، "الرؤية الاقتصادية الإسرائيلية للعلاقات مع (تركيا 2002-2015"، موقع عدنان أبو عامر، 15 يناير 2015).
- AKGÜN, Mensur. Sabiha GÜNDOĞAR ve Aybars GÖRGÜLÜ. “Zor Zamanda Siyaset: İsrail-Türkiye İlişkileri”, *Dış Politika Programı TESEV*, Aralık 2014.
- AL-RANTİSİ, Mahmut S. **Türkiye Ve İsrail..Vaki'l İlakat Ve İhtimalat'il Tekarub**, Doha: Merkez El-Jazzerâ Lidirassat, 20 Ağustos 2015. (محمود الرنتيسي، تركيا (وإسرائيل..واقع العلاقات واحتمالات التقارب، الدوحة: مركز الجزيرة للدراسات، 20 أغسطس 2015).
- AL-SAİD, Saidi. “Siyaset'ü Türkiye El-Hariciyye Fi Zil Hizbi El-Adala Ve El-Tenmiyye Ve İnikasat'iha Ala Al-İlakat'i El-Türkiyye– El-Arabiyye”, Baskara: Muhammed Khayder Üniversitesi, *Macelet'ül Müfekkîr*, Sayı 10, Ss439-479. (السعيد السعيد، "سياسة تركيا الخارجية في ظل حزب العدالة والتنمية وانعكاساتها على العلاقات التركية – العربية"، بسكرة: جامعة محمد خيصر، مجلة المفكر، العدد 10، (479-439).
- AL-TABBA, Maher. **El-Tebedül El-Tücarî El-Filistini El-Türki Bein El-Vaki'i Ve'l Ma'muul**, (Tarihsiz), Kütahya: Filistin Halkı Dostları Derneği, <http://filistinder.org.tr/ar/h=165?%E2%80%9E-%C2%B1-%C2%B1-%E2%80%9E-%E2%80%9E-%C2%A7-%E2%80%9E> (31.03.2019). (ماهر الطباع، التبادل التجاري الفلسطيني (بين الواقع والمأمول، مؤسسة أصدقاء الشعب الفلسطيني، كوتاهية، (بدون تاريخ).
- AVAD, Yusuf N. “EL-Mevkiv El-Türki Min'el Kadiyye El-Filistiniyye”, *Sahifat'ül Kudüs Al-Arabi*, 4.10.2012, <http://www.palinfo.com/6043> (13.03.2019). (يوسف نور (، عوص، "الموقف التركي من القضية الفلسطينية"، صحيفة القدس العربي اللندنية، 4 أكتوبر 2012).
- BALCI, Ali ve Tuncay KARDAŞ, "The Changing Dynamics of Turkey's Relations with Israel: An Analysis of Securitization", *Insight Turkey* 14 (2), 2012.
- BALCI, Ali. “Türkiye'nin Dış Politikası ve İsrail: 1990'lar ve 2000'lere İlişkin Bir Karşılaştırma”, *Ortadoğu Etütleri*, Cilt: 2, Sayı: 4, Ocak 2011. Ss 118-136.
- BATTIR, Orhan. “Türk İnsani Dplomasi Faaliyetleri ve Filistin”, **Filistin Meselesi ve Türkiye Uluslararası Kongresi**, Özet Bildiri Kitapçığı, 20-22 Ekim 2017.
- BİLGİN, Mert. “Energy and Turkey’s Foreign Policy: State Strategy, Regional Cooperation and Private Sector Involvement”, *Turkish Policy Quarterly*, 9 (2), 2010.
- BÖLME, Selin M. ve Diğerleri, “Birleşmiş Milletler'de Filistin Oylaması: Devlete Doğru Mu?”, SETA ANALİZ, Sayı: 44, Eylül 2011.
- CEVHER, İslam ve Abdülvehab Şadi, “Siyaset'ü Türkiye Tüceh El-Meşrik El-Arabi İrak-Suriye-Lübnan”, *Avrak'ül Şark El-Avsat*, Sayı 43, 2009. (إسلام جوهر' وعبد

الوهاب شادي، "سياسة تركيا تجاه المشرق العربي (العراق وسوريا ولبنان)، أوراق المشرق الأوسط، العدد (٤٣)، ٢٠٠٩.

ÇİBİNAR, Omer. "Siyasat Türkiye Fi'l Şark Al-Avsat: Bei'nel Kemaliyye Ve'l Osmaniyye El-Cedide", Washongton: Müssetet'i Carnegie Lisalem El-Devli, Sayı 10, Eylül 2008. ("سياسات تركيا في المشرق الأوسط: بين الكمالية والعثمانية الجديدة"، عمر تشبينار، واشنطن: مؤسسة كارنيغي للسلام الدولي، العدد (١٠)، أيلول ٢٠٠٨).

DELİ, Horşid. "Avdet El-ilakat El-Türkiye El-israiliye Bein El-İtizar ve El-Saffaka", *Mecellet'ül Vihde El-İslamiyye*, Yıl 12, Sayı 137, 2013. ("عودة العلاقات"، خورشيد دلي، "مجلة الوحدة الإسلامية"، السنة الثانية عشر، العدد ١٣٧، أيار ٢٠١٣).

DEMİR, İdris. "OPEC: Güçlü Bir Kartel", SÜ Fen Edebiyat Fakültesi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 18, Aralık 2008. Ss. 231-256.

DUMAN, Levent. "Ortak Çıkarlar, Farklı Öncelikler: 2001-2008 Döneminde Türkiye, ABD ve İsrail Lobisinin İsrail-Filistin Sorununa Yaklaşımı", *Akademik Ortadoğu*, Cilt: 5, Sayı: 2, 2011.

EL-BASEL, Recep. "Dor Türkiye F'il Kadiyye El-Filistiniyye: Fetret Hüküm RL-Adale Ve'l Tenmiyye El'vle Ve'l Saniyye F'il Fetre Min 2002-2010", **Sama EL-İhbariyye**, 09.11.2011, S 1٠. <http://islammemo.cc/print.aspx?id=137589> (رجب الباسل، "دور تركيا في القضية الفلسطينية: فترة حكم العدالة والتنمية الأولى" (09.04.2019). (والثانية في الفترة من ٢٠٠٢-٢٠١٠"، سما الإخبارية، ١١، ٢٠١١، ٩).

El-Cihaz El-Merkezi Lilİhsa El-Filastini, **El-Neteij El-Eveliyye Lisadirat Ve'l Veridat El-Siliyye El-filistiniyye Liam 2018**, Ramallah, 2018. <http://www.pcbs.gov.ps/Portals/Rainbow/Documents/A-Ftrade%202018.html> (النتائج الأولية للصادرات والواردات السلعية الفلسطينية لعام ٢٠١٨، رام الله: الجهاز المركزي للإحصاء الفلسطيني، ٢٠١٨).

Sadah A. EL-HABAŞNA, "El-İlakat'ül Türkiye El-İsrailiyye Münzü Vusul Hizbi El-Adale Ve El-Tenmiyye İla El-Sulta 2002-2010", *Dirasat'ül Ulum El-İnsaniyye ve El-İctimaiyye*, Cilt: 38, Sayı: 3, 2011, Ss 778-800. (صداح أحمد الحباشنة، "العلاقات"، التركية الإسرائيلية منذ وصول حزب العدالة والتنمية إلى السلطة ٢٠٠٢-٢٠١٠"، *دراسات العلوم الإنسانية (والاجتماعية)*، المجلد ٣٨، العدد ٣، ٢٠١١، ص ٧٧٨-٨٠٠).

EL-LUBEYDİ, Amira İ. "El-Tetevurat El-Mu'asira Fi'l İlakat'il Türkiyye-El-İsrailiyye", Almusul: Merkez El-Dirassat İklimiyye, Sayı 12, 2014. Ss 205-238. (أميرة العبيدي، "التطورات المعاصرة في العلاقات التركية-الإسرائيلية ٢٠١٠-٢٠١٣"، الموصول: مركز الدراسات الإقليمية، العدد ١٢، ٢٠١٤، ١٣، ٠٥، ٢٠١٤، ٢٣٨-٢٠٥).

EL-MEDİNİ, Tevif. "El-Siyasa El-Hariciyye El-Cedide Keme Yeraha Oğlu: El-Mevki Fi El-Saha El-Devliyye", **Ceridet'ül Müstakbal**, Sayı: 3808, 22 Teşrin El-Evvel 2010. (توفيق المدني، "السياسة الخارجية التركية الجديدة كما يراها أوغلو الموقع الاستراتيجي في" (الساحة الدولية"، *جريدة المستقبل*، العدد ٣٨٠٨، ٢٢ تشرين الأول ٢٠١٠).

- El-Menzur El-Türki Lil-kaddiye El-Filistiniyye, Türk Press, 09.12.2015, www.turkpress.com (17.04.2019). (المنظور التركي للقضية الفلسطينية، ترك برس،) (٠٩،١٢،٢٠١٥.)
- El-ŞEVEDVİ, Asmaa ve Muhammed ABDÜLAZİZ, “Al-İlakat'ül Türkiye-El-İsrailliyye Ve Savarat El-Rabii El-Arabi 2002-2015”, **El-Merkez Eldimokrati El-Arabi**, 17 Temmuz 2016. <https://democraticac.de/?p=34162> (أسماء الشوافي) ومحمد عبد العزيز، العلاقات التركية-الإسرائيلية وثورات الربيع العربي ٢٠٠٢-٢٠١٥، المركز الديمقراطي العربي، ١٧ تموز ٢٠١٦.
- ERTOSUN, Erkan “Türkiye'nin Filistin Politikasında ABD ya da AB Çizgisi: Güvenlik Etkeninin Belirleyiciliği”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt 7, Sayı: 28, 2011. Ss 57 88
- FAYAD. “Al-İlakat'ül Türkiye El-İsrailliyye Mi Çiller İla Arbakan”, *El-Siyasa El-Devliyye*, Sayı 129, (فياص، العلاقات التركية الإسرائيلية من تشيللر إلى أربكان، السياسة الدولية،) (العدد ١٢٩).
- FUDA, Yakup. “İlak'ül Müssest'ül Kudüs Tathir'un İrkiy'un Li'medinet'il Kudüs Al-Arabiyye”, **Mü'etemer'ül Kudüs: Tarih'ül Müstakbal**, Sayı 29, Bahar 2009-2010. يعقوب عودة، "إغلاق مؤسسات القدس تطهير عرقي لمدينة القدس العربية"، مؤتمر القدس تاريخ (المستقبل، العدد ٢٩، ربيع ٢٠٠٩-٢٠١٠)،
- GÖSEDEF, Ece. Türkiye-İsrail Mutabakatının Detayları, Al-Jazeera Turk, 27 Haziran 2016, <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/turkiye-israil-mutabakatinin-detaylari> (24.04.2019).
- Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü, Türkiye-İsrail İlişkilerine İlişkin Bilgi Notu, <http://kdk.gov.tr/haber/turkiye-israil-iliskilerine-iliskin-bilgi-notu/468> (23.04.2019).
- KAYA, Erdem. “Türkiye-İsrail İlişkilerinde Yeni Dönem”, **Bilge Strateji**, Cilt: 2, Sayı: 2, Bahar 2010. Ss 93-114.
- LEYTİM, Fetiha. “Türkiye VE El-Dur El-Eklimi Fi Mantikti El-Şark EL-Evsat”, *Mecellet'ül Müvekir*, Al-Cazeyir: Baskara, Sayı: 05. (فتيحة ليتيم، "تركيا والدور الإقليمي") (الجديد في منطقة الشرق الأوسط، مجلة المفكر، العدد ٥٥، الجزائر: بسكرة).
- Merkez'ül Zeytüne Lidirassati ve'l İstişarat, **Türkiye Ve'l Kadiyye EL-Filistiniyye**, Rapor (17), Beyrüt, 2010. (مركز الزيتونة للدراسات والاستشارات، تركيا والقضية الفلسطينية،) (تقرير معلوماتي، بيروت، ٢٠١٠).
- NUFEL, Ahmet ve Diğerleri, **Ezmetü Siyaset'il Hariciye El-Türkiye: Esaruha Ala Alilakati'l El-Arabiye-El-Türkiye ve Davr Türkiye Al-İklimi**, Ürdün: Merkezü Dirasti Al-Şark Al-Avsat, Sayı: 12, Kasım 2016. (أحمد نوفل وآخرون، أزمة السياسة الخارجية التركية: آثارها) (على العلاقات العربية-التركية ودور تركيا الإقليمي، الأردن: مركز الشرق الأوسط، عدد: ١٢، ٢٠١٦).
- NURETTİN, Muhammed. “El-İlakat'ül Türkiye-El-İsrailliyye: Ziraa Ve Siyaha Ve Akrad”, *Mecellet Şu'un Türkiye*, Sayı (9), Bahar 1993. (محمد نور الدين: "العلاقات التركية-الإسرائيلية؟ زراعة وسياحة وأكراد"، مجلة شؤون تركية، العدد ٩، خريف ١٩٩٣).

- NURETTİN, Muhammed. “Mürtekezet’ül Siyasa El-Türkiyye Tüceh Kadiyeti Filistin”, *Mecelet’ül Dirassat’ül Filistiniyye*, Sayı 82, Bahar 2010. (محمد نور الدين، مرتكزات)
(السياسة التركية تجاه القضية الفلسطينية، مجلة الدراسات الفلسطينية، العدد ٨٢، ربيع ٢٠١٠).
- ÖZCAN, Nihat A. “Türkiye Nerede Olmalı? Lübnan Mı, Filistin mi”, Türkiye Ekonomik Politikaları Araştırma Vakfı, Değerlendirme Notu, Temmuz 2006.
- PALTRAD, “Te'ziz El-Tebedül El-Tücarî Bein Türkiye Ve Filastin: Ziadet El-Sadirat El-Filistiniyye İla Türkiye”, Ramallah: Merkez El-Ticare El-Filistini, 2014. "ورقة موقف: تعزيز التبادل التجاري بين تركيا وفلسطين: زيادة الصادرات الفلسطينية إلى"
تركيا"، مركز التجارة الفلسطيني-بال تريد، ٢٠١٤).
- SABAVİ, “İnikasat El-Tahalüf El-Türki El-Sihyoni ve Mahavir El-Te'sir Fi'Emn El-Kavmi El-Arabi”, *Mecelet Dirasat Siyasiyye*, Sayı: 2. ("إنعكسات التحالف)
(التركي الصهيوني ومحاور التأثير في الأمن القومي العربي"، مجلة دراسات سياسية، العدد: ٢).
- SADE, **Türkiye-İsrail İlişkileri**, *Stratejik Düşünce Enstitüsü SADE Analiz*, Ekim 2011.
- SALEM, Pual. “Arap Dünyasında Türkiye'nin İmajı” Rapor, İstanbul: *Dış Politika Programı TESEV*, Temmuz 2011.
- SALİH, Mühsein. “El-Tekrir El-İstiracî El-Filistini Li'senet 2005”, Beyrüt: Merkez’ül Zeytüne Lidirassat Ve'l İstişaret, 2006. ("التقرير الاستراتيجي)
(الفلسطيني لسنة ٢٠٠٥"، بيروت: مركز الزيتونة للدراسات والاستشارات، ٢٠٠٦).
- SALİH, Mühsein. “Türkiye ve EL-Kadiyye EL-Filistiniyye”, **Takrir Malumati** (17), Beyrüt: Merkez El-Zeytüne Lidirassat ve EL-İstişarat, 2010. ("تركيا)
(والقضية الفلسطينية"، تقرير معلومات (١٧)، بيروت: مركز الزيتونة للدراسات والاستشارات، ٢٠١٠).
- SALİH, Mühsein. “Türkiye Ve'l Kaddiyye El-Filistiniyye Be'ad El-İntihabat'il Berlemeniiyye”, **Tekrir İstracî**, Beyrüt: Merkez El-Zeytüne Lidirassat Ve'l İstişaret, Sayı 84, Kasım 2015. (محسن صالح، تركيا والقضية الفلسطينية بعد الانتخابات)
(البرلمانية، بيروت: مركز الزيتونة للدراسات والاستشارات، تقدير استراتيجي (٨٤)، نوفمبر ٢٠١٥).
- Şekkir, Şafik. “El-Mevkif El-Türki Ve'l Katari Min'el El-Kaddiye El-Filistiniyye Ve'l Masarati'l Müstakbaliyye”, **Mü'etemer'ül Müstakbel El-Mükavama El-Filistiniyye Fi Du'i El-Harbi Ala Kita'a Gazze Fi Sayif 2014**, Beyrüt: Merkez El-Zeytüne Lidirassati Ve'l İstişarat. 27.11.2014. ("الموقف التركي والقطري)
من القضية الفلسطينية والمسارات المستقبلية"، مؤتمر مستقبل المقاومة الفلسطينية في ضوء الحرب على قطاع غزة في صيف ٢٠١٤، بيروت: مركز الزيتونة للدراسات والاستشارات ٢٠١٤، ١١، ٢٧.
- ŞENEL, Burak. “İsrail Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin İsrail'i Tanıma Süreci”, *Akademik Ortadoğu Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, 2014. Ss 157-178.
- SIRIM, Veli. “Türkiye-Orta Doğu Ülkeleri Arasındaki İlişkilerde Filistin Meselesinin Yeri”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 2019. Ss 355-374.
- Türk İşbirliği Ve Koordinasyon Ajansı (TİKA), “**Filistin: Proje ve Faaliyetler**”, Ankara, 2016.

- TÜR, Özlem. “İsrail'in Özür Dilemesi Sonrası Türkiye-İsrail İlişkileri”, *Ortadoğu Analiz ORSAM*, Cilt: 5, Sayı: 54, Haziran 2013.
- TÜR, Özlem. “Türkiye-İsrail İlişkileri: Yakın İşbirliğinden Gerilime?”, *Ortadoğu Analizi ORSAM*, Cilt: 1, Sayı: 4, Nisan 2009.
- TÜR, Özlem. “Türkiye-İsrail İlişkileri”, **Türkiye-Ortadoğu Uluslararası Dostluk ve İşbirliği Sempozyumu**, Antakya, 3-5 Kasım 2009.
- TÜR, Özlem. “Türkiye-İsrail İlişkilerinde Kriz-Davos ve Sonrası”, *Ortadoğu Analizi ORSAM*, Cilt: 1, Sayı: 11, Kasım 2009. Ss 35-40.
- TURAN, Davut. “Gazze Operasyonu Işığında İran'ın İsrail-Filistin Sorununa Yaklaşımı”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt 1, Sayı 2, Şubat 2009.
- TÜYSÜZOĞLU, Göztürk. "Değişen Bölgesel Denklemler Işığında Türkiye-İsrail İlişkileri'nde İşbirliğini Tetikleyen Unsurlar", Giresun Üniversitesi, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3, 2014.
- ÜLGEN, Sinan. “Güneşte Bir Yer Veya Onbeş Dakikalık Şöhret: Türkiye'nin Yeni Dış Politikasını anlamak”, *Belgium: The Carnegie Papares*, 2011.
- ULUTAŞ, Ufuk. “Diplomatik Normalleşme Türkiye-İsrail İlişkilerini Neler Bekliyor”, İstanbul: *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı SETA*, Sayı 164, Ağustos 2016.
- ÜREN, Mustafa. “AK Parti İktidarı Dönemi Türkiye-İsrail İlişkileri”, *Uluslararası Ortadoğu Barış Araştırmaları Merkezi, IMPR Rapor*, No 10, 2011.
- UYSAL, Ahmet. “Ortadoğu'da Türkiye Algısı: Mısır Örneği”, Ankara: *Stratejik Düşünce Enstitüsü SDE Raporu*, Mart 2011.
- YAĞBASAN, Mustafa. “Arap Medyasında Türkiye'nin Değişen Siyasal Algısı”, Elazığ: Fırat Üniversitesi, *Global Medya Journal Turkish Edition*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2010.
- YILMAZ, Türel. “Türkiye-İsrail İlişkileri: Tarihten Günümüze”, *Akademik Ortadoğu Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, 2010.
- YILMAZ, Mehmet. “Türk Blog ve Forum Ortamlarında 'ONE MİNUTE' Çıkışı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 20, Kış 2012.
- Yüksel KAŞTAN, “Ortadoğu'da Arap-İsrail Mücadeleleri ve Türkiye”, *Tarih ve Medeniyetler Tarihi Dergisi*, Cilt: 4, 2012. Ss 1797-1815.
- ZARİÇ, Sami. “Filistin'in Özgürlük Mücadelesinde Hareket'ül Mukavemet-ul İslamiyye (İslami Direniş Hareketi-Hamas)”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (Asos Journal)*, Yıl 6, Sayı 84, Aralık 2018. Ss 286-295.

Diğer Yayınlar

- ABU AİSHA, Nour. Çağrı KOŞAK ve Zeynep HİLAL, İştiiye hükümeti Filistin'de siyasi bölünmüşlüğü derinleştirecek mi?, **Anadolu Ajansı**,12.03.2019. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/istiiye-hukumeti-filistinde-siyasi-bolunmuslugu-derinlestirecek-mi/1415769> (17.04.2019).
- AKAN, Ali. El-Şeb El-Türki Ala Hutta Hükümeti'ni Müsenedeti'ni Filistin'in, **Anadolu Ajansı**, 14.12.2017. <https://www.aa.com.tr/ar/> (11.04.2019). (علي آكان، ("الشعب التركي على خطى حكومته في مساندة الفلسطينيين"، وكالة الأناضول، ١٢، ٢٠١٧، ١٤).
- AL-AGA, Muhammed A. El-Tefevük El-Türki Ala İnan Fi Sahat AL-Kadiye Al-Filistiniye, **Noon Post**, 12.12. 2015, <https://www.noonpost.com/> (06.03.2019). (محمد الأغا، التفوق التركي على إيران في ساحة القضية الفلسطينية، نور پوست، ١٢ ديسمبر ٢٠١٥).
- AL-Jazeera Turk. Ateşkesi kabul İsrail'i zora sokar, 19.07.2014, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/ateskesi-kabul-israili-zora-sokar> (18.04.2019).
- AL-Jazeera Turk. Türkiye İsrail Ekonomik İlişkileri, 07.09.2011, <http://www.aljazeera.com.tr/makale/turkiye-israil-ekonomik-iliskileri> (27.03.2019).
- AL-Jazeera, İhtifa'a Bi'tebedül Ve Avasim Testekbil El-Mübaddin, 19.10.2011. <https://aljazeera.net/news/arabic/2011/10/19> (16.04.2019). (الجزيرة، احتفاء بالتبادل (وعواصم تستقبل المبعدين، ١٩، ١٠، ٢٠١١).
- AL-Jazeera, Paris Münze'ice Lidavr Türkiye Bi'Flastin, 27.06.2010, <http://www.aljazeera.net/news/arabic/2010/6/27>(12.03.2019). (الجزيرة، باريس منزعة (لدور تركيا بفلسطين، ٢٧، ٠٦، ٢٠١٠).
- AL-Jazeera. "Harp 1948", 14.05.2015, <http://www.aljazeera.net/amp/encyclopedia/military/2015/5/14/1948-حرب> (23.04.2019). (الجزيرة، حرب ١٩٤٨، ١٤، ٠٥، ٢٠١٥).
- AYAŞ, Yahya. Hekeze Tüsahim Türkiye Fi De'mi El-Mizaniyet'il Filistiniye, **Arabi21**. 12.01.2018. <https://arabi21.com/story/1063334/> (04.04.2019). (يحيى عياش، " هكذا تساهم تركيا في دعم الميزانية الفلسطينية (أرقام)", عربي ٢١، ١٢ يناير ٢٠١٨).
- BAKIR, Bahar. Dünden Bugüne Türkiye-İsrail İlişkileri, **Haber Turk**, 05.07.2016, <https://www.haberturk.com/yazi-dizisi/haber/1262938-dunden-bugune-turkiye-israil-iliskileri> (27.04.2019).
- BBC NEWS, İsrail'deki Dev Orman Yangınına Türkiye'den Yardım, 03.12.2010, http://www.bbc.com/turce/haberler/2010/12/101203_israel_fire (26.04.2019).
- BMGK, "Mücez'il Amal El-Snaviyye", <http://www.un.org/arabic/sc/roundup/2000/intro.htm> ("موجز الأعمال (السنوي"، الموقع الإلكتروني بالعربي).

- CNN Türk, Filistin'e 3 yıl içinde 7.4 milyar dolar yardım,17.12.2007:
<https://www.cnnturk.com/2007/dunya/12/17/filistine.3.yil.icinde.7.4.milyar.dolar.yardim/412627.0/index.html> (11.04.2019).
- CNN Türk. Türkiye-İsrail arasında tatbikat gerilimi, 12.10.2009,
<https://cnnturk.com/2009/dunya/10/12/turkiye.israil.arasinda.tatbikat.gerilimi/547196.0/inex.html> (28.04.2019).
- CNN Türk. “**Davos'ta Kriz**”, 30.01.2009,
<https://www.cnnturk.com/2009/dunya/01/29/davosta.kriz/511241.0/index.html>
(27.04.2019).
- CUMA, Salah ve Kifah ZİBON, “Mısır Te'mel İlan El-Tehdi'e Gadden..Ve Hamas Tetevaka İtifaken Müşerifen Bad Husulaha Ala Damanat”, *El-Şark Al-Avsat*, Sayı: 11030,08.02.2009.
<http://archive.aawsat.com/details.asp?section=4&article=506160&issueno=11030#.XLUWkvnXLIU> (16.04.2019). (صلاح جمعة وكفاح زبون، مصر تأمل). إعلان التهينة غداً.. وحماس تتوقع اتفاقاً «مشرقاً» بعد حصولها على ضمانات، الشرق الأوسط، العدد: ١١٠٣٠، ٢٠٠٩، ٠٢، ٠٨.
- Cumhuriyet. “Kılıçdaroğlu WSJ'ye Konuştu” , 23.04.2019.
http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/188362/Kilicdaroglu_WSJ_je_konustu_.html (23.04.2019).
- DEMİRCAN, Ulaş. ABD Genelkurmay Başkanı'na Göre İsrail 'Olağanüstü Hassasiyet' Göstermiş, **Onedio**, 8.11.2014:
<https://onedio.com/haber/abdgenelkurmay-baskani-na-gore-israil-olaganustu-hassasiyet-gostermis-398671> (18.04.2019).
- EL-FEKİH, İhsan. “Müsadat Türkiye Fi Biled'il Müslimin Ve'l Arab? Tevesil Ve Arkam”, *Türk Press*, 15.04.2018. <https://www.turkpress.co/node/47918> (11.04.2019). (إحسان الفقيه، "مساعات تركيا في بلاد المسلمين والعرب؟ تفاصيل وأرقام.."، ترك (برس)، ٢٠١٨، ٠٤، ١٥).
- El-İktisadi, Bil-Arkam..Ala 5 Duval İstevrada Minha El-Filistiniyun Fi 2017, Ramallah, 10.12.2018. <http://www.aliqtisadi.ps/article/> (01.04.2019). (بالأرقام...أعلى ٥ دول أستورد). (منها الفلسطينيون في ٢٠١٧، رام الله: الاقتصادي، ٢٠١٨، ١٢، ١٠).
- FIRAT, Asad. TİKA El-Türkiye Tünefiz 543 Meşrü'an Tenmeviyen Ve İnsaniyen Fi Filasstin Münzü Senet 2005, İstanbul: **Anadolu Ajansı**, 22.07.2018. <https://www.aa.com.tr/ar/> (11.04.2019). (أسعد فرات، تيكا التركية تنفذ ٥٤٣ مشروعاً تنموياً). (وإنسانياً في فلسطين منذ عام ٢٠٠٥، اسطنبول: وكالة الأناضول، ٢٠١٨، ٠٧، ٢٢).
- Gmdergi. Türkler Akın Akın Bu ülkelere Gitti, 08.02.2019,
<https://www.gmdergi.com/sektorel-haberler/turkler-akin-akin-ulkelere-gitti/>
(28.04.2019).
- Haaretz Gazetesi. Türkiye Leyiset Aduv, 12.11.2010.
<https://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1196422.html> (جريدة هآرتس، "تركيا ليست (عدو"، جريدة هآرتس، ٢٠١٠، ١١، ٠٢).

- Haberin Kapısı, “Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın Hayatı ve Kişiliği”, 24.12.2018, <https://www.haberinkapisi.com/tarih/prof-dr-necmettin-erbakan-in-hayati-ve-kisiligi-h5439.html> (13.03.2019).
- Haberler, Askerin değeriendirilmesi net: Hamas bir terör örgütüdür, 04.03.2006. <https://m.haberler.com/askerin-degerlendirmesi-net-hamas-bir-teror-haberi/> (21.04.2019).
- HATUQA, Dalia. “Palestinians Form Consensus Government”, **Al-Jazeera**, 04.07.2014, <http://www.aljazeera.com>
- HAVİDİ, Fehmi. “Hivar Ma Erdoğan, **Aljazeera**, 08.12.2009, http://aljazeera.net/NR/exeres/A39E6F4B-EC6A4BE3953A2518421D17EA.htm?wbc_purpose=ba_current. (11.03.2019) (فہمی ہویدی، (حوار مع اردوغان، الجزيرة، ۰۸، ۱۲، ۲۰۰۹).
- Hürriyet, Baykal: HAMAS daveti fiyasko, 21.02.2006: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/baykal-hamas-daveti-fiyasko-3967711> (21.04.2019).
- Hürriyet. Kılıçdaroğlu: Ak Parti Vekilleri Mavi Marmara'ya Neden Bindirmedi, 07.06.2010, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/kilicdaroglu-ak-parti-vekileri-mavi-marmaraya-neden-bindirmedi-14951467> (22.04.2019).
- İNCEKAYA, Gülsüm. “El-Sefir El-Filistini Fi Ankara: Şabuna Len Yense El-Da'm El-Türki”, İstanbul: **Andolu Ajansı**, 03.03.2019 <https://www.aa.com.tr/ar/04.07.2019>. (کلثوم انجه کایا، "السفير الفلسطيني في أنقرة؟ شعبنا لن ينسى الدعم التركي"، اسطنبول: (وكالة الأناضول، ۰۳، ۰۳، ۲۰۱۹).
- MAHALİ, Hüsni. “EL-Mavkif El-Türki Min'el Harbi Ala Gaza ve Afak Dur İstratiji Cedid”, **Merkez AL-Jazeera Lidirassat**, 2009, <http://www.aljazeera.net/NR/exeres/C8820C97-B26B-4B64-B9601630E101E5EF.htm> (07.03.2019). (حسني محلي، الموقف التركي من الحرب على غزة) (وآفاق دور إستراتيجي جديد، مركز الجزيرة للدراسات، ۲۰۰۹).
- MANSOUR, Ahmed. “*El-Vadd El-Dahili Ve'l Siyasa El-Hariciyye El-Türkiyye*”, Benemij Bila Hudud, Katar: AL-JAZZERA, (12.01.2011). (أحمد منصور، لقاء تلفزيوني) (مع اردوغان: الوضع الداخلي والسياسة الخارجية التركية، برنامج بلا حدود، قطر: قناة الجزيرة، (۱۲، ۰۱، ۲۰۱۱)).
- Mısır Bülteni. Gazze'de Ateşkes Mısır'ın Arabuluculuğuyla Sağlandı, 26.08.2014, <http://misirbulteni.com/gazzede-ateskes-misirin-arabuluculuguyla-saglandi/> (18.04.2019).
- NTV Haber, Rus Savaş Uçağı Sınırı İhlal Etti, Türk F-16'lar Düşürdü, 24.11.2015, https://www.ntv.com.tr/turkiye/rus-savas-ucagi-siniri-ihlal-etti-turk-f-16lar-dusurdu,_mP74HrTmEe3cc8XIrA (13.03.2019).

- NURETTİN, Muhammed. Türkiye Ele Ayın, Dor Ve Tahdiyat, Hizb'ül İstiklal, 17.08.2010. <http://www.estqlal.com/article.php?id=28497> (12.03.2019). (محمد نور) . (الدين، "تركيا إلى أين؟ دور وتحديات"، حزب الاستقلال، ١٧ أغسطس ٢٠١٠،
- Sabah. "Türkiye'ye en çok turist gönderen ülkeler belli oldu...", 05.02.2018, <https://m.sabah.com.tr/galeri/anasayfa/turkiyeye-cok-turist-gonderen-ulkeler-belli-oldu-ilk-3teki-o-ulke/22> (28.04.2019).
- SAMARA, Aşraf. Cenin'deki Sinai Bölgesi, Merkez Bissen Libuhus ve Elİnma, Eylül 2011. أشرف سمارة، "المنطقة الصناعية في جنين"، مركز بيسان للبحوث والإنماء، أيار (<http://ar.bisan.org/content>)، ٢٠١١،
- Son Dakika. CHP Genel Başkanı Kılıçdaroğlu, Haniye ile Görüştü, 03.01.2012, <https://www.sondakika.com/haber/haber-chp-genel-baskani-kilicdaroglu-haniye-ile-gorustu-3234444/> (22.04.2019).
- T 24. Anadolu Kartalı Tatabikatı'na Kim Ne Dedi, 13.10.2009. <https://t24.com.tr/haber/anadolu-kartali-tatbikatina-kim-ne-dedi,57182> (28.04.2019).
- T.C Dışişleri Bakanlığı. Türkiye - Filistin Siyasi İlişkileri, Ankara: <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-filistin-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (11.04.2019).
- TRT Haber, İstanbul'daki Kudüs zirvesi dünya basınında, 13.12.2017, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/istanbuldaki-kudus-zirvesi-dunya-basininda-343371.html> (14.04.2019).
- Türk Haber. Başkanlık'tan İsrail'le İlgili İddialara Yanıt, 23.07.2014. <https://m.haberturk.com/gundem/haber/973145-basbakanlik-israille-ilgiliiddialara-yanit> (23.04.2019).
- Türk Bress. İrtifaa Heccm El-Tebedül El-Tücarî Bein Türkiye ve Filastin, 18.03.2016, <http://www.turkpress.co/node/19728> (31.03.2019). (ارتفاع حجم التبادل التجاري بين تركيا) (وفلسطين، ترك برس، ١٨ مارس ٢٠١٦)
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, **Ülkemizin Filistin'e Yardımları**. No: (198), 19.06.2017 http://www.mfa.gov.tr/no_-198_-ulkemizin-filistin_e-yardimlari-hk_.tr.mfa (11.04.2019).
- Yeni Şafak, Filistin Meclisi'nde Konuşan İlk Yabancı Devlet Adamı, 06.01.2005, <Http://www.yenisafak.com/gundem/filistin-meclisinde-konusan-yabanci-devlet-adami-2713853> (17.04.2019).
- Youtube. *El-Reis Receb Tayib Erdoğan*, 05:06, Halak HANDOKLO, 2010.
- YUSUF, Ahmed. Filastin Tusavit Liza'amit Erdoğan, **Sama El-İhbariyye**, 20.06.2018. <http://samanews.ps/ar/post/340156/> (04.04.2019). (أحمد يوسف، "فلسطين تصوت لزعامة) (أردوغان"، سما الاخبارية، ٢٠١٨، ٠٦، ٢٠٠٦.

ÖZGEÇMİŞ

1993 yılında Libya'da doğdu. Filistin'in Gazze Şeridi'nde lise eğitimini Abu Zarr'il Gafari Okulu'nda 2011 yılında tamamladı. 2014 yılında İslam Üniversitesi'nde Tarih bölümünde lisansını bitirdi. 2014-2015 yılları arasında Gazze'de Maarif Siyaset Araştırmaları Merkezi'nde araştırmacı olarak çalışmaya başladı. 2015 yılında TÖMER'de Türkçe eğitimi görerek 2016 yılında Sakarya Üniversitesi'nde Yakınçağ Tarihi bölümünde Yüksek lisans yapmaya başladı. Halen Tarih, Ortadoğu ve Filistin Çalışmaları üzerinde makale ve araştırmalarını sürdürmektedir.

Araştırmaları ve Makaleleri:

- Mükemmellik dercesiyle "Dav'r'ul Sira'il Fatimi'l Selcuki Fi'l İhtilal'il Salibiyyen Bilad'il Şam 1055-1099 M/447-492 H" adlı lisans tezi olarak bir araştırması bulunmaktadır.
- 2015 yılının Şubat ayında Gazze'de bulunan AL-Ribat Fakültesi'nin ilk uluslararası konferansı'na takdim edilen "Dav'r'ıl Sira El-İslami'l Dahili Fi İhtilal'il Salibiyyen Filastin (447-492H/1055-1099M) " adlı bir araştırması da bulunmaktadır.
- "İstifadet'el Yahud Min'el Savrat'il Filistiniyye 1920-1939" adlı bir araştırması 2014 yılı Filistin Hikayesi elektronik Sitesini yöneten Gençler Diriliş Merkezi'ne takdim edilmiştir.

Gazze'de bulunan Maarif Siyaset Araştırmaları Merkezi'nde araştırmacı olarak çalıştığı zaman içerisinde yapmış olduğu birkaç araştırması da bulunmaktadır:

- El-Havaciz'el İsrailiyye Fi'l Davat'il Garbiyye 2000-2015 (Analiz Araştırması).
- Cidar'ül Fasli'l Unsuri Ve Asaruh (Analiz Araştırması)
- El-Müsa'dat'ül Amrikiyye Lilsültat'il Filistiniyye 1994-2005 Araştırması.
- "Siyaset'ül İtikal'il İdari Fi'l Davat'il Garbiyye" (Analiz Araştırması).
- El-İlakat Ma Bein Hareketü Hamas Ve'l Hükümet'ül Misriyye (2006-2017) (Karşılaştırmalı Araştırma)
- Tetevür'ül Hareket'il Vataniyye El-Filistiniyye 1897-2016.

Türkçe olarak bulunan araştırmaları:

- İşgal Edilmiş Kudüs'te Çalışan Kurumlara Yönelik Kapatma Politikası 2000-2018 (Analiz Araştırması)

- Filistin Anayasasına G6re Filistin'deki 6zg6rl6k Anlayışı (1994-2016) "6rnek: Batı Şeria Ve Gazze Şeridi".
- Osmanlı Tanzimat D6neminde Filistin (1839-1876).
- Batılı Ve M6sl6man D6Ő6n6rlerin Hayatı (Karşılaştırmalı Araştırma).
- 18. Y6zyıldan G6n6m6ze Kadar Filistin Meselesi.
- Filistin Siyasi Sistemi (1993-2016) Analiz Araştırması.